

GOVERNMENT OF INDIA

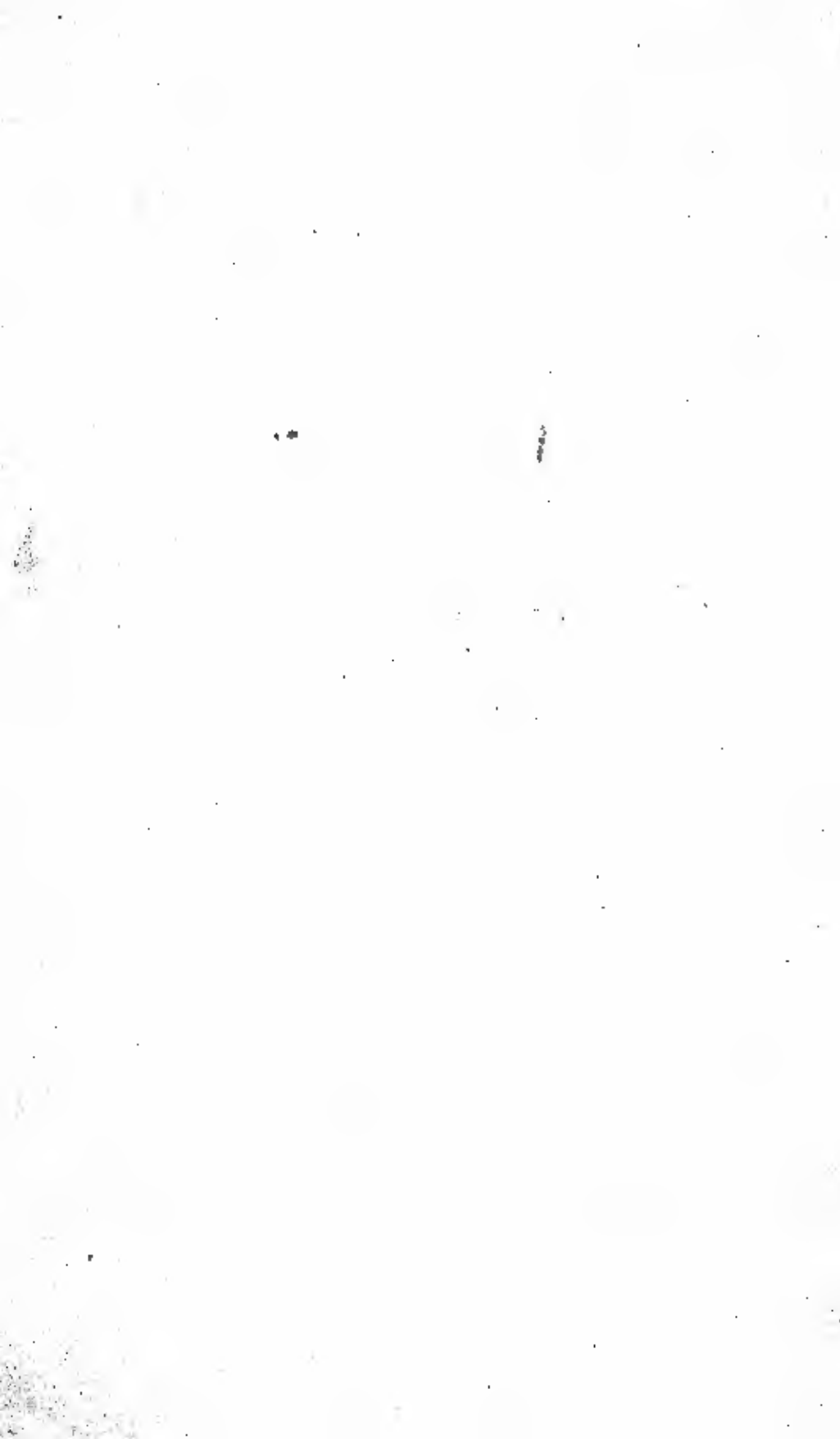
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

CALL NO. Sa2V22 / Tai / Aga

ACC. NO. 1899

1899

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(तत्र पञ्चमकाण्डरूपः सप्तमो भागः (७) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव काळे

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहामागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणाख्ये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४९ ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्य सर्वेअधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं पादोनरूपकचतुष्टयम् (३-१२) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1897~~ 1899

Date. 25. 8. 54

Call No. ~~52.2422~~ 52.2422 / ~~52.2422~~ / Aga. Ia. / Aga.

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमपठादके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*सावित्राणि जुहोति प्रसृत्यै चतुर्गृहीतेन
जुहोति चतुष्पादः पक्षवः पशूनेवाव रुन्धे
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति छन्दाश्मि
देवेभ्योऽपाकामन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम
इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्पुरोनुवा-
क्यायै यान्यायै देवतायै वषट्काराय यच्छतुर्ग-
हीतं जुहोति छन्दाश्स्येव तस्मीणाति ताम्य-
स्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत
(१) पापीयान्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादा-
हुतीभिरेवेनमपं मुक्ताति पापीयान्भवति यं
कामयेत वसीयान्स्यादिति सर्वाणि तस्यानु-
हुत्य जुहुयादाहुत्यैवेनमभि क्रमयति वसीयान्भ-
वत्यथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिरेति वा एष
यज्ञमुखादहव्या योऽमेदेवताया एत्यष्टावेतानि
सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री भायत्रः(२)

*एतदाद्यनुवाकवर्षाकं पूर्वमेव चतुर्थकाण्डप्रथमपठादकसंहिताध्याकरुधानेन सह व्याख्यात-
त्वादन पुनर्न व्याख्यातं भव्यकृता । एतदनुवाकदशकस्थविषयाणां संक्षेपेण प्रदर्शनमेकाद-
शांशुकभाष्यारम्भे भाष्यकृतैव कृतमस्ति तत्र द्रष्टव्यम् ।

(सावित्राहुत्यभिस्वीकारयोरभिधानम्)

अग्निस्तेनै॒र यज्ञमु॒खाद्द॒ध्या अ॒ग्नेर्दे॒वता॒थै नै-
 त्यष्टौ सा॒वित्राणि॑ भवन्त्याहुतिर्नवमी त्रिवृत्तमेव
 यज्ञमु॒खे वि या॑तयति यदि॒ काम॑येत छन्दा॒ः-
 सि यज्ञयज्ञसेना॑र्पयेयमित्युच्यमन्तमां कुर्याच्छ-
 न्दा॒ःस्येव॑ यज्ञयज्ञसेना॑र्पयति यदि॒ काम॑येत
 यज॑मानं यज्ञयज्ञसेना॑र्पयेयमिति यजुरन्तमं
 कुर्याद्यज॑मानमेव यज्ञयज्ञसेना॑र्पयत्युचास्तोमः
 सम॑र्धयेति (३) आह सधृञ्चै चतुर्भिर्-
 त्रिमा दत्ते चत्वारि छन्दा॒ःसि छन्दा॑भिरेव
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्या
 अ॒ग्निर्दे॒वेभ्यो॑ निलायत स वेणुं प्राविशत्स
 एता॒मृति॑मनु॒सम॑चरयद्वेणोः सु॒पिरः॑ सु॒पिराऽ-
 त्रिभ॑वति सयोनित्वाय स यत्रयत्रायसत्तत्त-
 णम॑भवत्कल्माषी भवति रूपसमृद्ध्या उभ-
 यतः॑ क्षणम॑वतीतश्चामुतश्चार्कस्याव॑रुद्ध्यै व्याम-
 मा॒त्री भव॑त्येतावद्दे॒ पुरु॑षे वी॒र्यं वी॒र्यं॑संमिताऽ-
 परि॑मिता भवत्यपरिमितस्याव॑रुद्ध्यै यो वन-
 स्पतीनां फल॒ग्रहिः॑ स एषां वी॒र्यावा॑फल॒ग्र-
 हिव॑ण्वेण॒वी भव॑ति वी॒र्यस्याव॑रुद्ध्यै (४) ॥

(कामयेत गायत्रोऽर्धयेति च सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मुत्सुनममनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमपवारके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

व्युद्धं वा एतद्यज्ञस्य यदयजुष्केण क्रियते
 इमामगन्धर्वाणां मृतस्येत्यश्वामिधानीमा दत्ते
 यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धये प्रतूर्तं वाजिजा
 द्रुवेत्यश्वमामि दधाति रूपमेवास्येतन्महिमानं
 व्याचष्टे युजाथाः रासंभं युवामिति गर्दभमसं-
 त्येव गर्दभं प्रति स्थापयति तस्मादश्वान्दृ-
 षोऽसत्तरो योगेयोगे तवस्तरामित्याह (१)
 योगेयोग एवेनं युद्धे वाजेवाजे हवामह इत्या-
 हाश्रं वै वाजोऽश्वमेवाव रुन्धे सखाय इन्द्रमुतय
 इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्यो निलायत
 तं प्रजापतिरन्वचिन्वत्प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सं-
 भरत्यनुविश्यै पापवस्यसं वा एतत्क्रियते
 यच्छ्रेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
 पापीयाश्च (२) ह्यश्वान्दृषोऽश्वं पूर्वं नयन्ति
 पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छ्रेयाःसं पापी-
 यान्पश्चादन्वेति बहुव भवतो भ्रातृव्यो भव-
 तीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते वृज्यश्वः
 प्रतूर्वजेहवक्रामन्नशस्तीरित्याह वजेणैव पाप्मा-
 नं भ्रातृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गाणपत्यादि-
 त्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव (३) पशु-
 क्रियांच्याऽऽत्मने कर्म कुरुते पूष्णा सयुजा
 सहेत्याह पुषा वा अप्वनाः संनेता समृद्धये

(मृत्सर्जनमनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

पुरीषायतनो वा एष यदभिरङ्गिरसो वा एत-
 मग्ने देवतानां* समभरन्पृथिव्याः सधःस्थ्यादग्निं
 पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह सायतनमेवैनं
 देवताभिः सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेम
 इत्याह येन (४) संगच्छते वाजमेवास्य
 वृक्ते प्रजापतये प्रतिप्रोक्ष्याग्निः संभृत्य इत्या-
 हरियं वै प्रजापतिस्तस्य एतच्छ्रोत्रं यदृत्मी-
 कोऽग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भ्रिष्याम इति वल्मी-
 कवपामुप तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रति-
 प्रोक्ष्याग्निः* सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भ्र-
 राम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृक्-
 केऽश्वग्निरुपसामग्रम् (५) अख्यदित्याहा-
 नृस्यात्या आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजि-
 नृथिवीमित्याहेच्छत्येवैनं पूर्वया विन्दत्युत्त-
 रया द्वाभ्यामाक्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुरू-
 पाभ्यां तस्मादनृरूपाः पशवः प्र जायन्ते
 धौस्ते पुष्टं पृथिवी सधःस्थमित्याहैभ्यो वा
 एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद्रूपमेवास्यैत-
 न्माहिमानं व्याचष्टे वज्री वा एष यदश्वो दृङ्गि-
 रन्यतोदद्भ्यो भूयाद्धोमभिरुभयादद्भ्यो यं द्वि-
 प्यात्तमधस्पदं ध्यायेद्वज्रैर्जैवैनं* स्तृणुते (६) ॥

(आह पापीयान्द्रादेव येनार्थं वज्री वै सप्तवश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अश्वाकमणपूर्वकभूर्तस्काराभिधानम्)

(अथ पञ्चमष्टाके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्र-
तिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः
प्र जायन्तेऽप उप सृजति यत्र वा आप उपग-
च्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रति-
तिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति पशून्पशो
यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप
सृजति प्रतिष्ठित्यै यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुया-
दन्धोऽध्वर्युः (१) स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्तुर्हि-
रण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि ब्रन्ति जिघर्ष्यमि-
मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभि-
गच्छति प्रतिक्ष्यन्तं भुषनानि विश्वेत्याह सर्वं
ह्येष प्रत्यक्षेति पृथं तिरश्चा वयसा बृहन्तामि-
त्याहाल्पो ह्येष जातो महान् (२) भवति
व्याचिञ्चमज्ञं रभसं विदोनमित्याहाजमेवास्मै
स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदाऽऽ त्वा
जिघर्षि वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत्पुरुषो
मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह
रक्षसामपहत्यै मर्यश्रीः स्पृहयद्दणौ अभिरित्या-
हापचितिमैवास्मिन्दधात्यपचितिमान्भवति य
एवम् (३) वेद मनसा त्वै तामाप्नुमर्हति
यामध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां
जुहोत्याहुत्योराप्त्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यज्ञमुखे-
यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांस-

(सुक्तं सत्तनपूर्वकं चर्मवप्रयोः संभरणम्)

सन्त्येतर्हि स्मृतु वा एतद्यज्ञमुसं यज्ञेनदाहुति-
 रश्नुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै तिसुभिः
 परि लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्वावानेवाग्निस्त-
 स्माद्रक्षाःस्यप हन्ति (४) गायत्र्या परि
 लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परि
 गृह्णाति त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुभि-
 र्वियेणैवैनं परि गृह्णात्यनुष्टुभा परि लिखत्य-
 नुष्टुप् सर्वाणि ऊन्दाःसि परिभूः पर्याप्त्यै मध्य-
 तोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्तस्मान्मध्यतो वाचा
 वदामो गायत्र्या प्रथमया परि लिखत्यथा-
 नुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञोऽनुष्टु-
 गिन्द्रियं त्रिष्टुतेजसा श्वेदेन्द्रियेण शोभयतो
 यज्ञं परि गृह्णाति (५) ॥

(अग्नोऽध्वर्युर्महान्मवाति य एवःहन्ति त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाहके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्वनति
 प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं
 त्वाऽमे सुप्रतीकमित्याहु ज्योतिरेवैतेन जनयति
 सोऽस्मिर्जातः प्रजाः शुचाऽऽपयन्तं देवा अर्ध-
 र्बेनाशमयन्निष्ठवं प्रजाभ्योऽहिःसन्तमित्याहु

(मृदः स्वननपूर्वकं चर्मपत्रयोः संभरणम्)

प्रजाभ्यं एवैनं शमयति द्वाभ्यां स्वनति प्रति
 छित्त्वा अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा (१)
 हरत्यपां वा एतस्पृष्टं यस्पुष्करपर्णं रूपेणै-
 वैनदा हरति पुष्करपर्णेन सं भरति योनिर्वा
 अभ्यः पुष्करपर्णं सयोनमेवाग्निं सं भरति
 छण्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै छण्णाजिनं
 यज्ञेनैव यज्ञं सं भरति यद्विश्राम्याणां पशूनां
 चर्मणा संभरेद्विश्राम्यान्पशून्गुचाऽप्येच्छण्णा-
 जिनेन सं भरत्यारण्यानेव पशून् (२) गुचाऽ-
 प्ययति तस्मात्समाधत्पशूनां प्रजायमानानिमा-
 रण्याः पशवः कर्मायतः सः गुचा ह्यृता लोमतः
 सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं छण्णाजिनं च पुष्क-
 रपर्णं च स स्तृणातीर्य वै छण्णाजिनमसी
 पुष्करपर्णमाभ्यमेवैनमुभयतः परि गृह्णात्यग्नि-
 र्वेद्येभ्यो नितोयत तमथवाऽन्वपश्यदथर्वा
 त्वा प्रथमो निरमथ्यदग्न इति (३) आह य
 एवैनमन्वपश्यत्तेनैवैनं सं भरति त्वामग्ने
 पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपधितमवि-
 भूतमृत्वा दध्यङ्कङ्कपिरित्याह दध्यङ्क्वा आच-
 र्धणस्तेजस्व्यासीत्तेज एवास्मिन्दधातितम् त्वा
 पाभ्यो वृषेत्याह पूर्वमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणा-
 ति (४) चतसृभिः सं भरति चत्वारि छन्दाः
 सि छन्दाभिरेव गायत्रीभिर्वाह्यणस्य गायत्री

हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभ्यो राजन्यस्य त्रैष्टुभ्यो हि
 राजन्यो ये कामयेत वसिषान्त्स्यादित्युभयीभि-
 स्तस्य सं भरेत्तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं
 दधात्यष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरागावत्री गायत्रीऽ-
 ग्निर्यावानिवाग्निस्तः सं भरति सीदं होतरि-
 र्याह देवता एवास्मै सः सादयति नि होतेति
 मनुष्यान्त्सः सीदस्वेति वयांसि जनिष्वा
 हि जेन्यो अग्ने अह्नामित्याह देवमनुष्याने-
 वास्मै सः संज्ञान्म जनयति (५) ॥

(एव पशुमिति गुणाति होवरिति सप्तविंशतिथ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

कुरमिव वा अस्या एतत्करोति यस्त्वनत्यप
 उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्वै
 शुचं शमयति सं ते वायुमतिरिष्वा दधात्वि-
 त्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्वै प्राणः सं
 दधाति सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुर्प्रच्युता
 दिवो वृष्टिरीते तस्मै च देवि वर्षहस्तु (१)
 तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं दधा-
 ति तस्मात्सर्वानुतून्वर्षति यद्वषट्कुर्यात्तथा-
 माऽस्य वषट्कारः स्याद्यज्ञ वषट्कुर्याद्भरक्षा-
 शसि यज्ञः हन्त्युर्वदित्याह परोक्षमेव वषट्करोति

(संभृतमुदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

नास्य यातयामा वषट्कारो भवति न यज्ञश्च
रक्षाश्चि सन्ति सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनु-
हुभोर्ष नस्त्यनुहुप् (२) सर्वाणि छन्दाश्चि
छन्दाश्चि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययै-
वैनं तनुवा परि दधाति वेदको वासो भवति
य एवं वेद वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उदं तिष्ठ
स्वध्वरोर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति सावित्रीभ्यामु-
त्तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्वो वरुणमेनिमु-
त्सृजति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै स जातो गर्भो
आसि (३) रोदस्योरित्याहिमे धै रोदसी
तयोरिष गर्भो यदाग्निस्तस्मादेवमाहाग्ने चारु-
विभृत ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभरन्त्यथ
चारुतरो भवति प्र भ्रातृभ्यो अधि कानिऊदद्वा
इत्याहौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं
प्र च्यावयति स्थिरो भव बीडवङ्ग इति गर्दभ
आ सादयति (४) सं नस्त्यवेनैमेतया स्येन्ने
गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभः पशूनां
भारभारितमो गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभोऽ-
प्यनालेशेऽश्वभ्यान्पशून्मेषयज्ञश्च ह्येनेषा-
र्कश्च संभरन्ति गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभो
द्विरेताः सन्कनिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽमिहस्थ
योनिं निदहति प्रजासु वा एष एतर्ह्यारूढः
(५) स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रदहः शिषो

भव प्रजाभ्य इत्याह प्रजाभ्य एवैनं शमयति
 मानुषाभ्यस्त्वमाङ्गिर इत्याह मानव्यो हि
 प्रजा मा धावापृथिवी आभि ह्यशुचो माऽन्त-
 रिक्षं मा वनस्पतीनित्याह्येभ्य एवेनं लोकेभ्यः
 शमयति प्रेतुं वाजी कर्णिकददित्याह वाजी
 ह्येष नानदद्रासंभः पत्वेति (६) आह रासंभ
 इति ह्येतमुषयोऽवदन्भरज्जामिं पुरीष्यामित्याहा-
 मिः ह्येष भरति मा पाद्यायुषः पुरेत्याहाऽऽयु-
 रेवास्मिन्दधाति तस्माद्ददभः सर्वमायुरेति त-
 स्माद्ददभे पुराऽऽयुषः प्रमीते विभ्यति वृषाऽ-
 मिं वृषणं भराजित्याह वृषा ह्येष वृषाऽमिरपा
 गर्भम् (७) समुद्रियमित्याहापाः ह्येष गर्भो
 यदाग्निरग्न आ याहि वतिय इति वा इमौ
 लोकौ व्यैतामग्न आ याहि वतिय इति यदा-
 हानयोर्लोकयोर्धीत्यै प्रच्युतो वा एष आयत-
 नादगतः प्रतिष्ठाः स एतर्हीध्वर्युश्च यजमानं च
 ध्यायत्यृतः सत्यमित्याहियं वा ऋतमसौ (८)
 सत्यमनयोरेवेनं प्रतिष्ठापयति नाऽऽतिमार्छ-
 त्यध्वर्युर्न यजमानो वरुणो वा एष यजमानम-
 भ्येति यदाग्निरुपनञ्च ओषधयः प्रति गृहीता-
 मिमेतामित्याह ज्ञान्त्यै व्यस्यान्विश्वा अभतीर-
 रातीरित्याह रक्षसामपहृत्यै निषीदजो अपं
 दुर्मतिः हनदित्याह प्रतिष्ठित्या ओषधयः
 प्रति मोदध्वम् (९) एनामित्याहौषधयो वा

(उत्तानिर्माणम्)

अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं समर्धयति पुष्पा-
वतीः सुपिप्पला इत्याह तस्मादोषधयः फलं
गृह्णन्धयं नो गर्भं ऋत्विजः पत्नः सभःस्थमाऽ-
सद्वित्याह याभ्य एवैनं प्रच्यावयति तास्वे-
धेनं प्रति ष्ठापयति द्वाभ्यामुपावहरति प्रति-
ष्ठित्यै (१०) ॥

(अस्त्वनुष्टुबसि सादप्रत्यारूढः पत्वेति गर्भमसौ
पौदध्वं द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमांशके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमांशके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजसेति वि
संश्रयति सवितुर्ग्रसूत एवास्य विषुचीं वरुण-
मेनिं वि सृजत्यप उप सृजत्यापो वै शान्ताः
शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति तिसृभिरुप
सृजति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य शुचं
शमयति मित्रः सः सृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो
वै शिबो देवानां तेनैव (१) एनः सः
सृजति शान्त्यै यद्ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः
सः सृजेद्ग्राम्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेदर्मक-
पालैः सः सृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि
तान्येव शुचाऽर्पयति शर्कराभिः सः सृजति
धृत्या अथो शंत्वायाजलोमैः सः सृजत्येषा
वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययेवेनं तनुवा

(उक्त्वा निर्माणम्)

स* सृजत्यथो तेजसा कृष्णाजिनस्य लोमभिः
 सम् (२) सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञो-
 नैव यज्ञ* स* सृजति रुद्राः संभृत्य पृथिवी-
 मिश्याहैता वा एतं देवता अग्रे समभरन्ता-
 भिरैवैन* संभरति भस्वस्य शिरोऽसीत्याह
 यज्ञो वै भस्वस्तस्यैतच्छिरो यदुक्त्वा तस्मादेव-
 माह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य ह्येते (३)
 पदे अथो प्रतिष्ठित्यै प्राभ्याभिर्यच्छत्यन्वयै-
 र्मन्त्रयते मिथुनत्वाय व्युत्थिं करोति त्रयं इमे
 लोका एषां लोकानामाप्त्यै छन्दोभिः करोति
 वीर्यं वै छन्दांसि वीर्येणैवैनां करोति यजुषा
 बिलं करोति व्यावृत्त्या इयतीं करोति प्रजाप-
 तिना यज्ञमुक्तेन संमितां द्विस्तनां करोति
 द्यावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां करोति पञ्चानां
 दोहायाष्टास्तनां करोति छन्दसां दोहाय नवा-
 श्रिमभिचरतः कुर्यान्निवृत्तमेव वज्र* संभृत्य
 आर्तुव्याय प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय सा मही-
 मुक्षामिति नि दधाति देवतास्वैवैनां प्रति
 ष्ठापयति (४) ॥

(तेनैव लोमभिः समेते अभिचरत एकविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुषाकः ॥ ६ ॥

(उत्तरार्धकारः)

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षिण्याः प्राणाः
 शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षजेव यज्ञस्य
 प्राणान्दधाति तस्मात्सप्त शीर्षप्राणा अश्व-
 शकेन धूपयति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनि-
 त्वायादितिस्त्वेत्याहेयं वा अदितिरदित्यैवादित्या
 खनत्यस्या अकुरंकाराय न हि स्वः स्वः
 हिनस्ति देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानाम्
 (१) वा एता पत्नयोऽग्नेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां
 दधाति धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिषणां
 विद्याभिरेवैनामभिन्धे आस्त्वेत्याह छन्दांसि
 वै ग्नाश्छन्दोभिरेवैनाः अपयति वरुञ्जयस्त्वे-
 त्याह होत्रा वै वरुञ्जयो होत्राभिरेवैनां पचति
 जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नीः (२) जन-
 यस्ताभिरेवैनां पचति षड्भिः पचति षड्वा
 ऋतव ऋतुभिरेवैनां पचति द्विः पचान्वित्याह
 तस्माद्द्विः सैवात्सरस्य सस्यं पच्यते वारुण्यु-
 खाऽभीक्षा मीत्रियोपैति शान्त्यै देवस्त्वा सवि-
 तोद्वपत्वित्याह सवितृप्रभूत एवैनां ब्रह्मणा
 देवताभिरुर्वृत्तयपद्यमाना पृथिव्याशा दिश
 आ पृण (३) इत्याह तस्माद्दक्षिः सर्वा
 दिशोऽनु वि भारयुत्तिष्ठ बृहती भवोष्वा तिष्ठ
 ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्या असुर्य पात्रमना-

चृण्वन्माचृण्वन्ति देवत्राऽकरजक्षीरेणाऽऽचृ-
णन्ति परमं वा एतत्पयो यदजक्षिरं परमेणै-
वेनां पयसाऽऽचृणन्ति यजुषा म्यावस्यै
छन्दोभिरेव चृण्वन्ति छन्दोभिर्वा एषा क्रियते
छन्दोभिरेव छन्दास्स्या चृण्वन्ति (४) ॥

(आह देवार्ता वै पत्नीः पुणैवा षट् व) ।

इति छण्वयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाहके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकविंशत्या भार्यैः पुरुषशीर्षिमच्छैत्य-
मेध्या वै भार्या अमेध्यं पुरुषशीर्षिममेध्यैरेवा-
स्यामेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वाऽऽहरस्येकविं-
शतिभर्गस्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्त्यै
वृक्षं वा एतत्प्राणैरमेध्यं यत्पुरुषशीर्षं संसधा
वितुण्णां वस्मीकवर्षा प्रति नि दधाति सप्त
वै शीर्षिण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत्समर्धयति मे-
ध्यत्वाय यावन्तः (१) वै सूर्युषं धवस्तेषां
यम आधिपत्यं परिणाय यमगायाभिः परि-
गायति यमादेवैनद्वृक्षे तिसृभिः परि गायति
अय इमे लोका एभ्य एवैनल्लोकेभ्यो वृक्षे
तस्माद्गायते न देयं गाथा हि तद्वृक्षेऽभिन्धः
पशूना लभते कामा वा अग्नयः कामानेवाव

(बक्षिपशवः)

रुन्धे यत्पशूनालमेतानवरुद्धा अस्य (२)
 पशवः स्युर्यत्पर्यग्निरुतानुत्सुजेयं श्वेषं सं कृ-
 र्याद्यात्संस्थापयेद्यातयांमानि शीर्षाणि स्युर्य-
 त्पशूनालमवे तेनैव पशून्वरुन्धे यत्पर्यग्नि-
 रुतानुत्सुजति शीर्षांमयांतयामत्वाय प्राजा-
 पत्येन स संस्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ
 एव यज्ञं प्रति धापयति प्रजापतिः प्रजा अंशु-
 जत स रिरिचानोऽमभ्यत स एता आप्रीरप-
 श्यताभिर्वै स मुंस्ततः (३) आत्मानमाऽप्री-
 णति यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजाप-
 तिर्यज्ञमेवैताभिर्मुंस्तत आ प्रीणात्यपरिमितस्य
 न्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्या ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजास्यै लोमंशं
 वै नापैतच्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमंशाः
 पशूनेषां रुन्धे सर्वाणि वा एता रूपाणि स-
 र्वाणि रूपाण्यग्नौ चित्ये कियन्ते तस्मादेता
 अग्नेश्चित्यस्य (४) भवन्त्येकविंशतिः सा-
 मिधेनीरन्वाहं कृषा एकविंशो रुधमेव गं-
 ष्ठात्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा सौकविंशश्चतु-
 र्विंशतिमन्वाह चतुर्विंशतिरधमासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वान-
 रमव रुन्धे परांशीरन्वाह परांश्वि हि सुवर्गो
 लोकः समांस्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धयन्वित्वाह

(उक्त्यस्य जननम्)

समाभिरेवाग्निं वर्धयति (५) ऋतुभिः संव-
त्सरं विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्या-
ह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति प्रत्यौ-
हतामश्विना मृत्युमस्मादित्याह मृत्युमेवास्मा-
दप नृदत्युद्वयं तमसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः
पाप्मावमेवास्मादप हन्त्यगन्म ज्योतिरुत्तममि-
त्वाहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्य-
स्यैव सायज्यं गच्छति न संवत्सरस्तिष्ठति
नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योति-
भ्यतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्टाद-
भाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै (६) ।

(याज्ञेन्तोऽस्य मुखतश्चित्यस्य वर्धयत्यादित्योऽष्टविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पद्मिर्दीक्षयति पद्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं
दीक्षयति सप्तभिर्दीक्षयति सप्त छन्दाश्चि
छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरि-
त्यनुभोत्तमयां जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तास्मा-
त्प्राणानां वागुत्तमैकस्मादक्षरादनामं प्रथमं पदं
तस्माद्यद्वाचोऽनामं तन्मनुष्या उप जीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः (१)

(तस्यस्य जननम्)

प्रजापतेराप्स्यै न्यूनया जहोति न्यूनं प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै यदाचिधिं
प्रवृज्याद्भूतमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भाविष्यद-
ङ्गारेषु प्र वृणक्ति भाविष्यदेवाव रुन्धे भावि-
ष्यदि भूयो भूताद्द्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विपाय-
जमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा वा एषा यजुषा
संभृता यदुक्ता सा यद्विद्येताऽऽतिमार्छेत् (२)
यजमानो हन्धेतास्य यज्ञो मित्रेतामृतां तपे-
त्याहु ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मज्वेनां प्रति षापयति
नाऽऽतिमार्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हन्धेते
यदि मिथेते तैरेव कृपालैः सः सृजेत्सैव ततः
प्रायश्चित्तिर्यो गतश्रीः स्थान्मथित्वा तस्याव
दध्याद्भूतो वा एष स स्वाम् (३) देवता-
मुपैति यो भूतिकामः स्याद्य उसायै संभवेत्स
एव तस्य स्यादतो ह्येष संभवत्येष वै स्वयंभू-
नाम भवत्येव यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जन-
येयमित्यन्यतस्तस्याऽऽहत्याव दध्यास्ताप्तादे-
वास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यम्बरीषादङ्गकामस्याव
दध्यादम्बरीषे वा अङ्गं धियते सयोन्येवाङ्गम्
(४) अथ रुन्धे भुञ्जानव दधात्यूर्ग्वै मुञ्जा
ऊर्जमेवास्मा अपि दधारयन्निर्वेदेभ्यो नित्वायत
स कुमुकं प्राविशत्कुमुकमव दधाति यदेवास्य
तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्ध आण्येव स योरयेतद्वा

(उरुवधारणम्)

अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना
 समर्धयत्यथो तेजसा (५) वैकङ्कतीमा दधाति
 भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शान्त्यै
 सीद त्वं मातुरस्या उपस्य इति तिसृभिर्जित-
 मुप तिष्ठते त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेष्वा-
 विदं गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन्धते (६) ॥

(प्रजापतिर्कण्ठेत्स्वामेवाजं तेजसा चतुर्लिङ्गाच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न हं स्म वै पुराऽग्निरपरशुवृक्कणं दहति
 तदस्मै प्रयोग एवपरिस्वदययदग्ने यानि कानि
 चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्वद-
 यति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदौदुम्बरीमा
 दधात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति
 प्रजापतिरग्निमसृजत तं सुहृदं रक्षांसि (१)
 अजियांसन्तस एतद्राक्षोन्नमपश्यन्तेन वै स
 रक्षांस्यपाहत यद्राक्षोन्नं भवत्यग्नेरेव तेन
 जाताद्रक्षांस्यर्ष हन्त्याश्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो
 वे वनस्पतनिः सपन्नसाहो विजित्यै वैक-
 ङ्कतीमा दधाति भा एवाव रुन्धे शमीमयीमा

(उक्त्युच्चारणम्)

दधाति दान्त्यै सशितं मे ब्रह्मोदेषा वाह
अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी (२) वाचयति
ब्रह्मणैव क्षत्रं स इति क्षत्रेण ब्रह्म तस्मा-
द्ब्राह्मणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं तस्माद्वाज-
न्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं राजन्यं मृत्युर्वा एष
यदभिरमृतं हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्च-
तेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्घत्त एकविंशतिनि-
र्वाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका द्वादश
मासाः पञ्चतन्त्रय इमे लोका असावादित्यः
(६) एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्ते-
भ्य एव आतृव्यमन्तरेति निर्वाधैर्वै देवा असु-
राभिर्वाधेऽकुर्वन्ताभिर्वाधानां निर्वाधत्वं नि-
र्वाधी भवति आतृव्यानेव निर्वाधे कुरुते सा-
वित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसृत्यै नक्तोषासेत्युत्तर-
याऽहोरात्राभ्यामिवैनमुद्यच्छते देवा अग्निं धा-
रयन्द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा
अहोरात्राभ्यामिवैनमुद्यस्य (४) प्राणैर्वाधा-
राऽऽसीनः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः
प्र जायन्ते कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं
ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभ-
यतः परिर गृह्णाति षडुद्यामं शिक्षयै भवति
षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनमुद्यच्छते यद्द्वादशो-
द्यामं संवत्सरेणैव मौजं भवत्यूर्ध्वं मुञ्जा

(अश्वमेधसंवाग्विप्रयाजयाज्याभिधानम्)

ऊर्जैर्वैनः समर्धयति सुपर्णोऽसि गृह्णामातिथ्य-
 धेक्षते रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे दिवं
 गच्छ सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गम-
 यति (५) ।

(रक्षास्त्यैर्दुम्बरी आदित्य उद्यत्य सं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

समिद्धो अजन्तुर्दरं मतीर्षा घृतमग्ने मधु-
 मत्पिबमानः । वाजी बहन्वाजिनं जातवेदो
 देवानां वक्षि प्रियमा सधःस्थम् । घृतेनाजन्तं
 पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्यष्येतु देवान् । अनु
 त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताः स्वधामस्मै यज-
 मानाय धेहि । ईड्यश्वासि बन्ध्यश्च वाजिन्ना-
 झश्वासि मेध्यश्च सप्ते । अग्निहृवा (१) देवैर्व-
 सुभिः सजोषाः प्रीतं वक्षि बहन्तु जातवेदाः ।
 स्तीर्णं बर्हिः सुष्टीर्मा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं
 पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिः सजोषाः
 स्योनं कृण्वाना सुषिते दधातु । एता उ वः
 सुभगा विश्वरूपः वि पक्षोमिः अर्धमाणा
 उवातैः । ऋष्याः सतीः कवयः शम्भमाना
 द्वासे देवीः सुप्रायणा भवन्तु । अन्तरा मित्राव-

(अश्वमेधसंवेन्विप्रथाजयाज्याभिवानम्)

रुणा चरन्ती मुखं यज्ञानामभि संविदाने । उपासा
वाम् (२) सुहिरण्ये सुशिल्पे कृतस्य योना-
विह सादयामि । प्रथमा वा३ सरथिना
सुवर्णा देवौ पर्यन्तौ भुवनानि विश्वा ।
अपिप्रथं चोदना वां मिमांसा होतांरा ज्योतिः
प्रदिशां दिशन्ता । आदित्यैर्नो भारती वष्टु
यज्ञ३ सरस्वती सह रुद्रैर्न आषीत् । इहोप-
हृता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु
धत्त । त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टरवा
जायत आचुरश्वः (३) त्वष्टेदं विश्वं भुवनं
जजान ब्रह्मोः कर्तारमिह यक्षि होतः । अश्वो
धृतेन तमन्या समक्त उप देवा३ ऋतुशः पार्थ
एतु । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानंजामिना हव्या
स्वदितानि वक्षत् । प्रजापतेस्तपसा वावृधानः
सयो जातो दधिषे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन
हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरवन्तु
देवाः (४) ॥

(अग्निष्टवा वामथो द्विचत्वारिंशश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सावित्राणि व्यूढमुक्ताम देवस्य खनति कूरं वरुणः सप्तभिरेकविंशत्या
पृथभिर्न ह स्म सगिन्दो अञ्जनेकोदश ॥ ११ ॥

(अध्वमेवसेवन्विप्रयाजयाज्याभिवानम्)

सावित्राण्युक्तामि कुरं वोरुणः पशवः स्फुर्न हं स्म नव-

पञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाठके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमः काण्डः ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्यायेकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽसितं जगत् ।

मिर्महे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेभरम् ॥

चतुर्थकाण्डे चित्पथमध्याः सर्वत्र वर्णिताः ।

भाषणं पञ्चमे काण्डे एव सप्त प्रपाठकाः ॥

मन्त्रध्याख्या चतुर्थादौ छिद्यमौपानुवाक्यमम् ।

एकादशानुवाकाः स्फुराद्येभ्योऽस्वेवमीरिताः ॥

सावित्राहुतिरग्रेष्व स्वीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृतत्वर्न नष्टजन्मेनाऽऽक्रमयेद्भुवम् ॥

तृतीये सूक्तमय्याथ भूतस्कारो जलादिभिः ।

चतुर्थे तु मृदं स्नात्वा संभरेच्चर्मपत्रयोः ॥

पञ्चमे संभूतामेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे तूक्षां निर्दिषीत सप्तमे संस्करोति ताम् ॥

अष्टमे पशवो बह्वेरुत्थस्य नवमे जनिः ।

उत्थं दधीत दशमे स्यादन्त्यश्वाऽऽधमेधिकः ॥

अध्वेतुमनुवाकोऽत्र पौक उरुछण्णतां ततः ।

समिद्ध इत्येवमाद्या अध्वस्याऽऽमिष ईरिताः ॥

आमिषः स्फुः प्रयाजानां पाण्या एकादशात्र ताः ।

अध्वमेवाष्टकाण्डे ता विनियुक्ताः स्फुटं भुवम् ॥

(अथमेवसंवन्निमयाजयाज्याभिधानम्)

एवं हि भूमते—“ समिद्धो अज्जन्दरं मतीनामित्यथस्याऽऽभिधो भवन्ति सत्त्वात्वाय ” इति । तत्र प्रथमाभूषणाह—

समिद्धो अज्जजिति । हे जातवेदोऽग्ने वाजिनमथं वहन्वह देवान्मापयेत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः, समिद्धः सम्यक्मदीप्तः । वाज्यजवान्नसंपादक इत्यर्थः । किं कुर्वन्, मतीनां रुदरमज्जन् । रुदरशब्दो धान्यानामापापनं कुसुमादिकमाचष्टे । मतीनामभिज्ञानां रुदरं कुसुलस्थानीयं त्वक्स्वरूपमज्जन्मकाशयन् । यजु-मन्मधुरं घृतं पिन्वमानः पिबन् । तथा देवार्थं सर्वाणि हवींषि वहन् । कीदृशं वाजिनं, देवानां भियं पीतिहेतुम् । आसधःस्यं सर्वतः पथन्तैः सह स्थिवम् । अत एवाथमेवकाण्डे सभास्नास्यते—“ आग्नेयं छण्यमीवं पुरस्ताच्छलादे ” इत्यादि । अथ द्वितीयाभूषणाह—

घृतेनाज्जजिति । अयं वाजी देवानप्येतु प्राप्नोतु । किं कुर्वन्, घृतेन स्वस्योपरिभूतेनऽऽज्येन देवयानान्पथो देवलोकस्थितान्मार्गांस्तमज्जन्सम्यग्मवी-कुर्वन् । मजानस्तेन घृतच्छाञ्छनेन मार्गो यथा ज्ञायते तथा कुर्वन् । हे सतेऽथ प्रदिशः प्रकृष्टाः सर्वा दिशस्त्वा त्वामनुसृत्य सचन्तां, सर्ववेत्स्यो भवन्तु देवप्राप्तावानुक्लृप्तमेव कुर्वन्तु । त्वं चास्मै यजमानाय स्वर्षा स्वधा-कारोपलक्षितमन्नं घेहि संपादय । अथ तृतीयाभूषणाह—ईदृशश्चासीति ।

हे वाजिजघ्न त्वमस्माभिरिदृशश्च स्तोतव्यश्च वन्द्यश्च नमस्कार्यश्चासि । हे सतेऽथाऽऽशुश्च शीघ्रगामी च मेघश्च यामयोग्यश्चासि । जातवेदा अग्निस्त्वा त्वां वहतु देवान्मापयतु । कीदृशोऽग्निः, वसुभिर्जगन्निवासहेतुमिद्वैः सजोषाः समानपीतिः । कीदृशं त्वां, पीतं पीतिविषयं बर्हिं बोद्धारम् ।

अथ चतुर्थीभूषणाह—

स्तीर्णं बर्हिरिति । अदितिभूमिदेवी सुविते शोभनप्राप्तियोग्ये स्थाने दद्या-त्यर्थं स्थापयतु । कीदृश्यदितिः, बर्हिर्जुषाणा दर्भं पूर्णं सेवमाना । कीदृशं बर्हिः, स्तीर्णं संश्रवनायार्थं क्षापयितुमास्तीर्णं, सुहरीप सुष्ठु स्तरणयोग्यं, पृथि-भ्यां भूमावुरु बहुलं यथा भवति तथा, पृथ्वतिविस्तृतं यथा भवति तथा पथ-मानं प्रसारितम् । तथेयमदितिर्देवोभिः सर्वैर्देवैः सजोषाः समानपीतिः । तथा युक्तं योग्यं स्योनं सुखकरं स्थानं छणवाना कुर्वती । अथ पञ्चमीभूषणाह—

पुता उ व इति । एता अपि द्वारो देवीर्द्वारारूपाः देव्यः सुपायणा भवन्तु

सुहृदस्याधस्य प्रापिका भवन्तु । कीदृशो देव्यः, यो युष्माकमुत्तिष्ठयजमानानां सुभगाः सौभाग्यप्रदा विश्वरूपा बहुविधरूपयुक्ता अतिरातानि सततगमनसावनानि वाहनानि तैः पक्षोभिः पक्षस्थानीयैर्मत्तैर्विशेषेणोच्छ्रयमाणा ऊर्ध्वं गच्छन्त्य ऋग्वाः सतीर्गमनागमनयोग्याः सत्यः कवपः कवादैः शुम्भमानाः शोभमानाः । द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः कषाटसभीषे वर्तमानाः शोभन्ते ।

अथ षष्ठीमृचमाह—

अन्तरा मित्रावरुणेति । हे उवासेधःशब्दोपलक्षिते अहोरात्रे देवते त्वां युवामृतस्य योनौ यज्ञस्य कारण इहाये सा यावि स्यापयामि । कीदृश्यावहोरात्रदेवते, मित्रावरुणरूपे । अत एवाभ्यवाऽऽम्नातम्—“मैत्रं वा अहः । वारुणी रात्रिः ” इति । अन्तरा चरन्ती ब्रह्माण्डस्य मध्ये वर्तमाने यज्ञानां मुक्तमभि संविदाने यज्ञपारम्भमभिलक्ष्य परस्परमैकमत्ययुक्ते सुहिरण्ये शोभनाहिरण्यवत्सूर्यचन्द्रप्रकाशयुक्ते सुशिरूपे सर्वव्यवहारहेतुरत्वेन शोभनैः शिल्पैरुपेते ।

अथ सप्तमीमृचमाह—

प्रथमा यामिति । हे दंपती यजमानाभ्यौ यां युवभोरर्थे होतारा देवानां मध्ये यौ होतारौ तावुमावपिप्रथं प्रीणयामि । कीदृशौ, प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ, सरथिना समान एको रथः सरयस्तदन्तौ, सुवर्णां शोभनवर्णोपेतौ, देवौ वीर्यमानौ, विश्वा भुवनानि सर्वालोकान्पश्यन्तौ, वां बोदना मिमाना युवयोर्विहितानि कर्माणि अभितवन्तौ, प्रदिशा ऋष्टासु दिक्षु ज्योतिर्विदिशन्ता स्वकीयं प्रकाशं प्रसारयन्तौ । अधाष्टमीमृचमाह—

आदिरथैनं इति । भारक्षी भारत्याख्या देव्यादित्यैः सह नोऽस्मदीयं पञ्च बहु कामयताम् । सरस्वती सरस्वत्याख्या देवी रुद्रैः सह नोऽस्मानावविक्षतु । इत्याख्या देवी वसुभिः सह सजोषाः समानधीतिरुपहृताऽनुज्ञाता सत्परमानवतु । देवीर्हे देव्यः सर्वं नोऽस्मदीयं यज्ञममृतेषु मरणहितेषु देवेषु धत्त स्थापयत ।

अथ नवमीमृचमाह—त्वष्टा वीरमिति ।

त्वष्टा त्वष्टृनामको देवो देवकामं देवान्कामयमानं वीरं कर्मसु शूरं पुत्रं जजानतिषादयामास । स त्वष्टुः सकाशाद्वां गमनकुशल आशुः शीघ्रगाम्यथो जायते । किं बहुना त्वष्टेदं विश्वं भुवनं सर्वमपि लोकं जज्ञान जनयामास । हे होतव्यहोबहुलस्य जगतः कर्तारं सद्यारामेहास्मिन्कर्माणि यक्षि यज ।

(आत्मन्वां वह्निस्थापनं वात्समेणोपस्थानं च)

अथ दशमीमृचमाह—

अश्वो घृतेनेति । अयमभस्मन्याऽऽत्मना स्वयमेव घृतेन समको घृताक इव रुचिकरः सन्पाथो देवानामन्नं भूत्वर्तुशस्तचद्रुतकाले देवानुपैतुं प्रामोतु । वनस्पतिरेतजामको देवो देवलोकं प्रजानम्प्रकर्षेणावगच्छन्नाग्निना सह स्वदितानि हव्या स्वादुभूतानि हवींषि वक्षद्ब्रह्म देवान्पापयतु । अथेकादशीमृचमाह—

प्रजापतेरिति । हेऽग्ने त्वं प्रजापतेर्जगदीश्वरस्य तपसा पर्याजोषणेन वाहु-
धानो वर्धमानसर्वं जातञ्जगत्पञ्चाशः सद्यस्तदानीमेव यज्ञं दधिषे धारयसि ।
स्वाहाकृतेन स्वाहाकारसमर्पितेन हविषा सह पुरोगा अग्रतो गच्छन्त्याहि देवा-
न्पाप्नुहि । साध्या अस्माभिः साधनीयाः पूजनीया देवा इदमस्माभिः समर्पितं
हविरदन्तु भक्षयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

समिध्व इत्याभिषः स्युरधस्तैकादशोदिताः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृणयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पथममपाठके

पथमाद्यैकादश्यास्ता अनुवाकः ॥ १-११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थात्पुनरो देवाद्विद्यातीर्थ्यमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थ्यमहेभरापरायतारस्थ श्रीमन्मन्त्रादिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरवक्त्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे लृणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमपाठके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाह्लोकान-

*एतदाद्यनुवाकवक्त्रं चतुर्थकाण्डेऽद्वितीयप्रपाठः तृतीयप्रपाठकः आनुवाकवक्त्रस्य स्या-
मेन सह व्याख्यातत्वाच्च पुनर्न व्याख्यातं भाष्यकृता । अतस्तद्व्याख्यं न तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
एतदनुवाकवक्त्रविषयानां संक्षेपेण प्रदर्शनमेतदनुवाकवक्त्रभाष्यारम्भे भवत्येतैव कुतःमस्ति
तद्वये तत्र द्रष्टव्यम् ।

(आसन्न्यां धत्तिस्त्यापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

नपज्जयमभ्यजयम्यद्विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव
भुत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपज्जय-
ममि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यमिमातिहेत्याह
मायत्री वै पृथिवी जैष्ठ्यमन्तरिक्षं जागती
धौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान्धथापूर्व-
ममि जयति प्रजापतिरभिमंसजतः सोऽस्मा-
त्सृष्टः (१) पराङ्मेतयाऽन्वदकन्ददिति
तया वै सोऽमेः प्रियं धामार्धरुन्ध यदेताम
न्वाहाग्नेरेषेतया प्रियं धामार्ध रुन्ध ईश्वरो वा
एष पराङ्मदधो यो विष्णुक्रमान्क्रमते यत-
स्तयिरा वर्तते चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि
सल्ल वा अमेः प्रिया तनुः प्रियामेवास्य तनु-
धममि (२) पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते
स्वमेव वर्धिमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध
आत्मनो वीर्यवित्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृ-
त्तमनु पर्यावर्तते हुनःशेषमाजीमार्तं बह्वणोऽ-
गृह्णात्स एतां वारुणीमपश्यत्तया वै स आ-
त्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्दरुणो वा एतं गृह्णाति
य उवा प्रतिमुञ्चत उद्धृतमं वरुण पाशान्स्म-
दित्याहाऽऽत्मानमेवैतया (३) वरुणपाशा-
न्मुञ्चत्या त्वाऽह्वापमित्याहाऽऽ लेनः हवति
ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै विश-
स्त्वा सवीं वाञ्छन्निवत्याह विशैवेनः समर्ध-
यत्यस्मिन्नाप्नुमर्धि श्रयेत्याह राप्नुमेवास्मिन्नुह-

(आसन्त्यां वक्षिस्थानं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

धर्मकर्म कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा
 ध्यायेद्वाष्ट्रमेव भवति (४) अग्रे बृहस्पता-
 मूर्ध्वो अस्थादिद्याहाग्रमेवैनं समानानां क-
 रोति निर्जग्मिवान्तमस इत्याह तम एवास्मा-
 दप हन्ति ज्योतिषाऽगादिद्याह ज्योतिरेवा-
 स्मिन्दधाति चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दा-
 ःमि छन्दोभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्ष्म
 वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्ष्मैवैनं समा-
 नानां करोति भवती (५) भवति सन्व-
 मेवैनं गमयति वात्सप्रेणोप तिष्ठत एतेन वै
 धत्सप्रीमलिन्दनोऽग्नेः प्रियं धामावाकृन्वाग्नेरे-
 वेतेन प्रियं धामाव रुन्ध एकादशं भवत्येकधैव
 यजमाने वीर्यं दधाति स्तोमेन वै देवा अस्मि-
 ल्लोक आर्जुवन्छन्दाभिरमुष्मिन्स्तोमस्येव सल्लु
 वा एनद्रूपं यद्वात्सप्रं यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठते (६)
 हम्मेव तेन लोकमभि जयति यद्विष्णुकमा-
 न्कर्मतेऽमुमेव तिलोकमभि जयति पूर्वेषुः प्र
 काभत्युत्तरेणुरूपं तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां
 प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः
 क्षेम्यस्यैक्षे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति
 मुष्टी करोति वार्चं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै (७) ॥

(सृष्टोऽग्नयेतमा भवति सवित्युपतिष्ठते द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(उरुपाणिनयनम्)

(अथ पञ्चमाहके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अ॒न्नप॒तेऽन्न॑स्य नो दे॒हीत्या॑हा॒मिवां॑ अ॒न्नप॒तिः
 स ए॒वास्मा॑ अ॒न्नं प्रय॑च्छत्यन॒मीव॑स्य॒ हा॒मिण॑
 इत्या॑हाय॒क्ष्मस्येति॑ वा॒वैतदा॑ह प्र प्र॒दातरं॑
 तारि॑ष ऊ॒र्जं नो॑ धेहि द्वि॒पदे॑ चतु॒ष्पद॑ इत्या॒-
 हाऽऽ॒ग्निम॑वैता॒मा शा॑स्त उ॒र्धु त्वा॒ विश्वे॑ दे॒वा
 इत्या॑ह प्रा॒णा वै विश्वे॑ दे॒वाः (१) प्रा॒णैरे॒वै-
 नमु॑द्यच्छतेऽग्ने मर॑न्तु चि॒त्तिमि॑रित्या॒ह यस्मा॑
 ए॒वैनं॑ चि॒त्तायो॑द्यच्छते तेनै॒वैनं॑ सम॑र्चयति
 चत॑स्र॒मिरा॑ सा॒दय॑ति च॒त्वारि॑ छन्दा॒श्चसि॑
 छन्दा॑भिरे॒वाति॑च्छन्द॒मोत्त॑मया वर्ष्म॑ वा ए॒षा
 छन्द॑सा॒ यदा॑तिच्छन्दा॒ वर्ष्मै॒वैनं॑ समा॒नानां॑
 करो॑ति स॒द्वती॑ भवति स॒स्त्वमे॒वैनं॑ गम॑यति
 प्रेद॑ग्ने ज्योति॑ष्मान् (२) या॒हीत्या॑ह ज्योति॑-
 रे॒वास्मि॑न्दधाति त॒नुवा॒ वा ए॒ष हि॑नस्ति य
 हि॑नस्ति मा हि॒ंसी॑स्त॒नूवा॑ प्र॒जा इत्या॑ह
 प्र॒जाभ्य॑ ए॒वैनं॑ शम॑यति रक्षा॒श्चसि॑ वा ए॒तद्य॑-
 क्षं स॑चन्ते यद॒न उ॒रस॑र्जत्य॒क्रन्दा॑दित्यन्वा॒ह
 रक्ष॑सामप॒हत्या॑ अ॒र्नमा॑ वह॒न्त्यर्प॑चितिमे॒वास्मि॑-
 न्दधा॑ति तस्मा॑दन॒स्वी च॑ र॒थी चा॑तिथीना॒म
 प॑चिततमौ (३) अ॒र्पचि॑तिमा॒भ्यव॑ति य ए॒वं
 वेद॑ स॒मिधा॑ऽग्निं दू॒दस्य॑तेति॒ घृता॑नु॒पिक्ता॑मव॒-
 सिते॑ स॒मिध॑मा द॒धाति॑ यथाऽति॑थय॒ आ॑गताय

(गार्हपत्यचयनम्)

सर्पिष्वदातिभ्यं क्रियते तादृमेव तद्वायत्रिया
 ब्राह्मणस्य गायत्रो हि ब्राह्मणास्त्रिभुमा राज-
 स्यस्य त्रैष्टुभो हि राजन्योऽप्सु भस्म प्र वेश-
 यत्यप्सु योनिर्वा आग्निः स्वामेवैनं योनिं गम-
 यति तिसृभिः प्र वेशयति त्रिवृद्धे (४) अग्नि
 यवानेवाग्निस्तं प्रतिष्ठां गमयति परा वा
 एषोऽग्निं वपति योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यति ज्योतिष्मतीभ्यामव दधाति ज्यो-
 तिरेवास्मिन्दधाति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै परा
 वा एष प्रजां पशून्वपति योऽप्सु भस्म प्रवेश-
 यति पुनरुजां मह रय्येति पुनरुदेति प्रजामेव
 पशूनात्मन्वत्ते पुनस्त्वाऽऽदित्याः (५) रुद्रा
 वसवः समिन्धतामित्याहिता वा एतं देवता
 अग्रे समिन्धत ताभिरेवैनं समिन्धे बोधा स
 बोधीत्युप तिष्ठते बोधयत्येवैनं तस्मात्सुप्त्वा
 प्रजाः प्र बुध्यन्ते यथास्थानमुप तिष्ठते तस्मा-
 यथास्थानं पशवः पुनरेत्योप तिष्ठन्ते (६) ॥

(वै विधे देवा ज्योतिष्मानपचित्तपो त्रिवृद्धा आदित्या दिवत्वारिशाश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाहके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यार्धती वै पृथिवी तस्यै यम आधिपत्यं
 परीथाय यो वै यमं देवयजनमस्या अनिर्या-

(गार्हपत्यचयनम्)

ध्यामिं चिनुते यमायैन* स चिनुतेऽपेत्यध्य-
 वसाययति यममेव देवयजनमस्यै निर्याच्याऽऽ-
 रमनेऽग्निं चिनुत इध्वज्रेण वा अस्या अनामृत-
 तमिच्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्य-
 अपेतेति यदेतेनाध्यवसाययति (१) अनामृत
 एवामिं चिनुत उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं
 तदपि हन्यपोऽवोक्षति शान्त्यै सिकता नि-
 रपत्येतद्वा अभवैश्वानरस्य रूप* रूपेणैव
 वैश्वानरमव रुन्ध ऊपाग्नि वपति पुष्टिर्वा एषा
 प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामिध प्रजननेऽग्निं चिनु-
 तेऽयो संज्ञान एव संज्ञान* एतत् (२)
 पशूनां यदूषा घावापृथिवी सहाऽऽस्ता ते
 वियति अज्रतामस्त्वेव नौ सह यक्षियमिति
 यदमुष्या यक्षियमासीत्तदस्थामदधात् ऊषा
 अभवन्त्यदस्या यक्षियमासीत्तदमुष्यामदधात्-
 ददध्मन्मसि कृष्णमूर्षाजिवपज्जदो घ्यायेद्वा-
 वापृथिव्योरेव यक्षियेऽग्निं चिनुतेऽय* सो
 आग्निरिति विश्वामित्रस्य (३) सूक्तं भवत्ये-
 तेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावा रुन्धाग्ने-
 रेवैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्ध(अ)तः प्राचीरुप इधाति
 चत्वारि छन्दाश्सि छन्दोभिरेव तद्यजमानः
 सुवर्गं लोकमेति तेषां* सुवर्गं लोकं यता
 दिशः समन्तीयन्त ते द्वे पुरस्तात्समीची

(गार्हपत्यचयनम्)

उपादधत द्वे (४) पश्वात्समीची ताभिर्धे ते
 दिशोऽष्टहृन्त्यद्वे पुरस्तात्समीची उपवधाति
 द्वे पश्वात्समीची दिशां विधृत्या अथो पशवो
 धे छन्दांसि पशुनेवास्मै समीचो दधात्यष्टा-
 बुधं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावा-
 नेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टाबुधं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्री सुवर्गं लोकमजंसा वेद सुवर्गस्य लो-
 कस्य (५) प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकंपूणा उप-
 दधात्येकविंशतिः संपद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एक-
 विंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव
 प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति प्रत्याग्नि
 चिक्थ्यानस्तिष्ठति य एवं वेद पञ्चचितीकं
 चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः प्राक्को यज्ञः
 प्राक्काः पशवो यज्ञमेव पशुनव रुन्धे त्रिचि-
 तीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानश्च इमे लोका
 पृथ्वेव लोकेषु (६) प्रति तिष्ठत्येकचि-
 तीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै
 सुवर्गो लोक एकवृत्तेव सुवर्गं लोकमेति पुरी-
 वेणाभ्यूहति तस्मान्मासेनास्तिष्ठति न
 दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चित्तयो भवन्ति
 पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश संपद्यन्ते दशा-
 क्षरा विराटर्धं विराड्विराज्येवाजाये प्रति
 तिष्ठति (७) ॥

(अथवसाययति सैतद्विधाभिवस्यादधत द्वे लोकस्य लोकेषु सुवर्गत्पारिण्यवः)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्निंश्चो-
खायाः समितामिति चतसृभिः सं नि वपति
चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि सलु वा अग्नेः
प्रिया तनूः प्रियैवैनौ तनूवा सः शास्ति
समितमित्याहु तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं समेति य-
त्संन्युष्य विहरति तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं न्येत्यु-
तुभिः (१) वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव
विमुच्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याहु-
तुभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्बुधति वैश्वानर्या
क्षिक्यमा दत्ते स्वदयत्येवैनं नैर्ऋतीः कृष्णास्ति-
क्षस्तुषपका भवन्ति निर्ऋत्यै वा एतद्भागधेयं
यद्युषा निर्ऋत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव निर्ऋ-
तिं निरवदयत इमां दिशं यन्त्येषा (२) वै
निर्ऋत्यै दिक्स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं निर-
वदयते स्वर्कृत हरिण उप दधाति प्रदरे वैतद्वै
निर्ऋत्या आयतनं स्व एवाऽऽयतने निर्ऋतिं
निरवदयते क्षिक्यमभ्युषं दधाति नैर्ऋतो वै
पक्षीः साक्षादेवैनं निर्ऋतिमशान्मुञ्चति तिस्र
उप दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव
पुरुषस्तस्मान्निर्ऋतिमथ यजते पञ्चोक्षरूपं (३)

(क्षेत्रकर्षणम्)

वृधाति पराचीमेवाऽमृताधिकेति प्र पुंइतेऽप्रती-
क्षमा यन्ति निर्वृत्ता अन्तर्हिते मार्जयित्वाप
तिष्ठन्ते मेघ्यत्वाय आहृत्युप तिष्ठन्ते निर्वृ-
तिलोक एव चरित्वा पुन देवलोकमुपावर्तन्त
एकयोष तिष्ठन्त एकधैव यजमाने धीर्ध वृधाति
निवेशनः संगमनो बहुनामित्याह प्रजा
धे पशधो वसु प्रजयेवेन पशभिः समर्थ-
यन्ति (४) ॥

(ऋतुभिरेवा पराचीरुपाहाचस्वारिशब्धः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाहके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

पुरुषमात्रेण वि विधीते यज्ञेन वै पुरुषः
संमितो यज्ञपुरुषैवेन वि विधीते शावान्पुरुष
ऊर्ध्वबाहुस्तावान्भवत्येतावद्वै पुरुषे धीर्य वीर्य-
णैवेन वि विधीते पशो यज्ञेन न सपुक्षः
पतिनुमर्हत्यरत्निना पशो द्वाधीयास्तौ भवत-
स्तस्मात्पक्षप्रवयाश्चि द्यजिस्त व्याममात्रो
पक्षौ च पूच्छं च मदयेज्यद्वै पुरुष धीर्यम्
(१) धीर्यसंमितो देणुवा वि विधीत
आग्नेयो वै वेणुः तयोचित्वाय यजुषा युनक्ति
यजुषा कृषति व्याहृत्यै पडनयेन कृषति पडवा
ऋतव ऋतुभिरेवेन कृषति यद्वाद्वाग्नेय

(क्षेत्रे सिकतादिवापः)

व्युधेत् ये वनस्पतीनां फलमहयस्तानिधेऽपि
प्रोक्षेदनेवरुद्धस्यावकृध्ये दिग्भ्यो लोभान्त-
मस्यति दिशामेव कीर्यमवरुध्यं दिक्षां कीर्त्तयि-
विनुते यं द्विष्याद्यन्नं स स्याचस्यै दिक्षो लोभमा-
हरोदिमूर्जमहमित आ वद इतीर्यमेवोर्जं तस्यै
दिशोऽवरुद्धे क्षोभुको भवति यस्तस्यां दिशि
मयत्युत्तरवेदिमुप वपत्युत्तरवेद्यां समिध्नीय-
तेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशुनेवाव रुद्धेऽथो
यज्ञपरुषोऽनन्तरित्ये (६) ॥

(च भवत्येतावद्वै पुरुषे कीर्यं माकृष्टं वाकृष्टं च दिक्सीता
अग्निविद्वं पञ्चविंशविज्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्ने तव अक्षो वय इति सिकता नि वर्पये-
तद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्यं सूक्तं सूक्तेनैव वैश्वानर-
मव रुद्धे पृथग्निं वर्पति पृथ्वा जतवः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वा-
नरमव रुद्धे समुद्रं वै नामेतच्छन्दः समुद्रमनु
प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता नि वर्पति प्रजा-
नां प्रजननयेन्द्रः (१) वृत्राय वज्रे प्राहुरस्त जेष्ठा
व्यभवत्स्फयस्तृतीयं रथस्तृतीयं युप्रस्तृतीयं
यैऽन्तःशरा अशीयन्त ताः शर्करा अभवन्त-

अङ्कैराणां शर्करत्वं दज्जो वै शर्कराः पशुरभि-
 र्यञ्जकैराभिरभिं परिभिन्नोति वज्रेणैवास्मै
 पशून्परि गृह्णाति तस्माद्द्वर्जेण पशवः परिगृही-
 तास्तस्मात्स्थेयानस्थेयसो नोप हरते त्रिस्त-
 ताभिः पशुकामस्य (२) परि मिनुयात्सत
 वै शिपिण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
 पशून्व रुन्धे त्रिणवामिभ्रातृव्यवतास्त्रिवृतमेव
 वज्रं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तुत्या
 अपरिमिताभिः परि मिनुयादपरिमितस्याव-
 रुद्ध्यै यं कामयेतापशुः स्थादित्यपरिमित्य
 तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्मै
 विपुचीनं रेतः परा मिश्रत्यपशुरेव भवति
 (३) यं कामयेत पशुमान्स्यादिति परिमित्य
 तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत्परिगृहीत एवास्मै
 समीचीनं रेतः मिश्रति पशुमानेव भवति
 सौम्या व्यूहति सोमो वै रेतोधा रेत एव तद-
 धाति गायत्रिया ब्राह्मण्यं गायत्रो हि ब्राह्म-
 णस्त्रिभुवा राजन्यस्य वेष्टयो हि राजन्यः शंयुं
 बार्हस्पत्यं मेधा नापांनः सोऽभिं प्राविशत्
 (४) सोऽमे कृष्णो रूपं कृत्वोदायत् सोऽम्ब
 प्राविशत्सोऽम्बस्यावन्तरक्तोऽपवददश्वमाक्रम-
 यति य एव मेधोऽन्तं प्राविशत्तमेवाव रुन्धे
 प्रजापतिनाऽमिश्रैतव्यं इतिहुः प्राजापत्योऽम्बो

(रुक्मामुपधानम्)

यदश्वमाकमयति प्रजापतिर्नैवाग्निं चिनुते पुष्कर-
 पर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णं
 सयोनियेवाग्निं चिनुतेऽपि पुष्टमभिर्युप दधा-
 त्यपि वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनमुप
 दधाति (५) ॥

(इन्द्रः पशुकामस्य भवत्यविशत्सर्पोभिं विश्नातिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्म-
 मुखा वै प्रजापतिः प्रजा अमृजत ब्रह्मभुक्ता
 एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञाननि-
 त्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो मुख्यो भवति
 य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्या
 नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेत्यद्यं यत्पृथिव्यां
 चिन्वीत पृथिवीं शुचाऽर्पयेन्न न वन-
 स्पतयः (१) प्र जायेरन्यदन्तरिक्षं चिन्वीता-
 न्तरिक्षं शुचाऽर्पयेन्न वयं अग्निं प्र जायेरन्य-
 दिवि चिन्वीत दिवं शुचाऽर्पयेन्न पृथिव्यो वरे-
 रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृतं एतस्मिन्
 चिनुते प्रजात्यै हिरण्यममृतं पुरुषमुप दधाति
 यजमानलोकस्य बिभृत्यै यदिदं काया आत-

णमनूपदध्यात्पशुनां च यजमानस्य च
 प्राणमपि दध्यादक्षिणतः (२) प्राञ्चमुप
 दधाति दाधारं यजमानलोकं न पशुनां च
 यजमानस्य च प्राणमपि दधात्यथो स्वास्विर्ह-
 काया आतृष्णमनूपं दधाति प्राणानामुत्सृज्यै
 द्रुप्तश्चेत्कन्देत्यमि मुञ्चति होत्रास्वेवैनं प्रति
 हापयति झञ्चावुपं दधात्याज्यस्य पूर्णां का-
 र्भ्यंयमयीं दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमियं वै कार्भ्य-
 र्यमप्यसावौदुम्बरीमि एवोपं धत्ते (३)
 तूष्णीमुपं दधाति न हीमे यजुषाऽऽप्नुमहेति
 दक्षिणां कार्भ्यंयमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मा-
 दस्या असावुत्तराऽऽज्यस्य पूर्णां कार्भ्यंयमयीं
 यज्जो वा आज्यं यज्जः कार्भ्यंयं यज्जोयै यज्ञस्य
 दक्षिणतो रक्षाऽऽकम्पं हन्ति दध्नः पूर्णामौदु-
 म्बरीं पशवो वै दध्यगुदुम्बरः पशुभ्येवोर्जं
 दधाति पूर्णं उपं दधाति पूर्णं एवेनम् (४)
 अमुष्मिहोर्क उपं तिष्ठते विराज्याभिर्ध्वेतस्य
 इत्याहुः भुम्बे विराज्यत्सुचावुपदधाति विराज्ये-
 वाग्निं चिनुते यज्ञमुत्सेयज्ञमुखे वै क्रियमाणे
 यज्ञः रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति यज्ञमुक्तः इकम्पो
 यज्ञकम् व्याधारयति यज्ञमुत्सादेव रक्षाऽऽकम्पं
 हन्ति पञ्चभिर्व्याधारयति पारुक्तो यज्ञो
 यावन्नेव यज्ञस्तस्माद्रक्षारस्यं इत्ययस्त्रया

(स्वयमातृणास्थापनम्)

स्याधारयति तस्मादक्षण्या प्रशवोऽङ्गानि प्र
हरन्ति प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(वनस्पतयो दक्षिणतो धत्त एनं तस्मादक्षण्या पञ्च व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाहके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽध्यायः) ।

स्वयमातृणास्तुभ्यं दध्नातीयं वै स्वयमातृण्ये-
मामेक्षोर्षं अचेऽन्धमुषं प्रापयति प्राणमेवास्पर्शं
दध्नात्यथो प्राजाप्रस्यो वा अन्धः प्राजाप्रतिभै-
शामिं चिनुते अन्धमेक्षकोपधीयमांषा पशूनां
च यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमा-
तृण्या भवति प्राणामासस्तुष्ट्या अथो सुपर्गस्व
लोकस्यानुस्मृत्या अभावमिभ्वेतस्य इत्यादुरेव
वै (१) अभिवैश्वानरो यद्वांस्यस्तस्मै प्रथ-
माभिष्टकां यजुंछतां प्र यच्छेत्तां वास्यभ्यो-
पदध्नातामभावेन तदग्निं चिनुत ईश्वरो वा
एव आर्तिमातोयोऽविद्वानिष्टकामुपवधाति जी-
श्वरान्दद्यान्नाथो वै प्राणः प्राणानां स्तस्यै
इषिः देवो ह्ये हि प्राणावेकं एव देव एको
हि अणः पशुः (२) वा एव यदस्मिन् सलु
वै पशव अत्यवसे रमन्ते दुर्विष्टकामुप दधाति
पशूनां धृत्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै काण्डात्का-
ण्डात्सोदन्तीत्याह काण्डेनकाण्डेन क्षेपा प्रति-

तिष्ठत्येवा नो दूरे प्र तनु सहस्रेण क्षतेन
 चेत्याह साक्षः प्रजापतिः प्रजापतिराज्यं
 देवलक्ष्मं च व्यालिखिता तामृत्तरलक्ष्माणं
 देवा उपादधताधरलक्ष्माणमसुरा यम् (३)
 कामधेतु वशीयात्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप
 दध्याहसिधानेव भवति यं कामधेत
 पापीयान्स्यादित्यधरलक्ष्माणं तस्योप दध्या-
 हसुरधोनिभवेनमनु परा भावयति पापी-
 यान्भवति व्यालिखिता भवतीमे वे लोका-
 रुपालिखितैश्च एव लोकेभ्यो आतृव्यमन्त-
 रेत्याहिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कुर्मो
 भुत्वाऽनु प्राप्तुर्वत् (४) यत्कुर्ममुपदधाति
 यथा क्षेत्रविदजसा नयत्येवमेवैर्न कुर्मः सुवर्गं
 लोकमजसा नयति येषो वा एष पशूनां
 यत्कुर्मो यत्कुर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्य-
 न्तः पशव उपतिष्ठन्ते इमंज्ञानं वा एतात्क्रियते
 यन्मृतानां पशूनां शीर्षाण्युपधीयन्ते यज्जी-
 वेन्तं कुर्ममुपदधाति तेनाहमंज्ञानचिह्नास्तव्यो
 वा एष यत् (५) कुर्मो मधु वाला ज्ञतायत इति
 दध्ना मधुमिश्रेणाम्यनक्ति स्वदधत्येवैर्न ग्राम्यं
 वा एतद्धं यदध्वरप्ये मधु यदध्वना मधुमिश्रे-
 णाम्यनक्तुमपराधरुदध्वे मही यौः पृथिवी
 च न इत्याहोऽऽभ्यामेवैनमुभयतः परि-
 मृक्षानां प्रादुर्गुर्व दधाति सुवर्गस्य लोकस्य

(उत्साविस्पापनम्)

समष्टये पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्मात्
 (६) पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते
 यो वा अपेनाभिमाभि चिनुते यजमानस्य
 नाभिमु म विशति स एनमीश्वरो हिंसि-
 तोरुल्लसलमुप दधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः
 सनाभिमेवार्नि चिनुतेऽहिंसाया औदुम्बरं
 भक्षय्युग्धा उदुम्बर ऊर्जमेवाथ रुन्धे मध्यत
 उप दधाति मध्यत एवास्मा ऊर्ज दधाति
 तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत इयञ्जवति प्रजाप-
 तिना यज्ञमुखेन संमितमव हन्यस्यमेवाक-
 र्बेष्णव्यर्चोप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा
 वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति क्षापयति (७) ॥
 (एष वै पशुर्ममसर्पेण यचस्मात्तस्मात्सप्तविंशतिश्च) ।
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः संभूतं यदु-
 स्ता यदुस्तार्मुपदधात्येभ्य एव लोकेभ्यो ज्यो-
 तिरव रुन्धे मध्यत उप दधाति मध्यत एवा-
 स्मे ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरु-
 पाऽऽस्महे सिकताभिः पूरयत्येतद्वा अग्नेर्वैष्वा-
 नरस्य रूपः रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे यं

कामयेत क्षोभुकः स्यादित्यूनां तस्योप (१)
 दध्यात्क्षोभुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्य-
 दध्मयादिति पूर्णां तस्योप दध्यादनुपदस्य-
 देवान्नमसि सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां य-
 ष्छति सहस्रमध्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप
 दधाति सर्वयित्वायोस्त्रायामपि दधाति प्रति-
 ष्ठापेवैनद्रुमयति व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरेभेध्यं य-
 त्पुरुषशीर्षममृतं खलु वै प्राणाः (२) अमृ-
 तं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशल्कान्प्रत्यस्यति
 प्रतिष्ठापेवैनद्रुमयित्वा प्राणैः समर्थयति दध्ना
 मधुमिश्रेण पूरयति मध्व्योऽसानीति कृतात-
 इत्येव भेध्यत्वाय ग्रास्यं वा एतदन्नं यद्व-
 ध्यारण्यं मधु यदध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्पुदय-
 स्यावेकधौ पशुशीर्षाण्युप दधाति पशवो वै
 पशुशीर्षाणि पशुनेवायं रुन्धे यं कामयेताप-
 शुः स्यादिति (३) विषुचीनानि तस्योप
 दध्याद्विषुच एवास्मात्पशून्दधात्यपशूरेव भव-
 ति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति समीची-
 नानि तस्योप दध्यात्समीच एवास्मै पशून्द-
 धाति पशुमानेष भवति पुरस्तात्प्रतीचीनमप-
 स्योप दधाति पश्चात्प्राचीनं ध्रुवमस्यापशवो
 वा अन्ये गोः श्वेभ्यः पशवो गोऽश्वानेवास्मै
 समीचीनं दधात्येतावन्तो वै पशवः (४) हि-

(प्रथमाचितावपस्याद्युपधानम्)

पादश्च चतुष्पादश्च तान्वा एतदग्नौ प्र वधाति
यत्पशुश्लिषिण्युपधात्यमुमारण्यमनु ते दिशा-
मीत्याह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आरण्यान्प-
शूञ्चमनूत्सृजति तस्मात्समावत्पशूनां प्रजा-
यमानानामारण्याः पशवः कनीयाश्चः शुचा
हृताः सर्पश्लिषिमुप वधाति यैव सर्पे त्विषि-
स्तामेवाव रुन्धे (५) यत्समचिर्नि पशुश्लि-
षिरुपधाद्याद्ग्राम्यान्पशून्दशकाः स्युर्याद्विषुची-
नमारण्यान्पशूरेव वदेव तां त्विषि रुन्धे
या सर्पे न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नाऽऽरण्या-
नयो खलुपधेयमेव यदुपधाति तेन तां
त्विषिमव रुन्धे या भर्षे यद्यजुर्वदति तेन
शान्तम् (६) ॥

(ऊनां तस्योप पाणाः स्यादिति वै पशवो रुन्धे चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुर्वा एष यदभिर्योनिः खलु वा एषा
पशोर्वि क्रियते यत्प्राचीर्नमैष्टकायजुः क्रियते
रेतोऽपस्या अपस्या उप वधाति योनाविव
रेतो वधाति पञ्चोप वधाति पाहकाः पशवः
पशुनेवास्मै प्र जनयति पञ्च दक्षिणतो वज्रो
वा अपस्या वज्रोणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षा-

(प्रथमचितावपरेयाधुपधानम्)

स्थरं हन्ति पञ्च पश्चात् (१) प्राचीरुप
 दधाति पश्चाद्वै प्राचीनः रेतो धीयते पश्चादे-
 वास्मै प्राचीनः रेतो दधाति पञ्च पुरस्तात्प-
 तीचीरुप दधाति पञ्च पश्चात्प्राचीस्तस्मात्प्रा-
 चीनः रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते
 पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः
 पशून्नेव प्रजातान्स्वमायर्तनमभि पयूहेत इयं
 वा अमेरेतिदाहादविमेसैताः (२) अपस्या
 अपस्यन्ता उपोद्यन्त ततो वा इमां नार्यदह-
 यदपस्या उपदधात्यस्या अमतिदाहायोवाचं
 हेयमददित्स ब्रह्मणाऽजं यस्यैता उपधीयास्तै
 य उ चैना एवं वेददिति प्राणमुत उपं दधाति
 रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्वदन्प्राणमपश्य-
 ञ्छृण्वन्पशुजयितेऽयं पुरः (३) भुव इति
 पुरस्तादुपं दधाति प्राणमेवेताभिर्दाधाराय द-
 क्षिणा विश्वकर्मैति दक्षिणतो मन एवेताभिर्दा-
 धाराय पश्चाद्विश्वव्यन्वा इति पश्चाच्चक्षुरेवेता-
 भिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवेता-
 भिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद्वाचमेवेता-
 भिर्दाधार दशदशोपं दधाति सवीर्यत्वायाक्ष्ण-
 या (४) उपं दधाति तस्मादक्षण्या पशवोऽ-
 क्कानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभि-
 र्वसिष्ठ आध्मनोद्या दक्षिणा तामिभिरद्वाजो याः
 प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्ज-

(सूचीभिरसिपथकहतिः)

मदग्निर्था ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा य एवमेतासा-
सुद्धिं वेदघ्नोत्येव य आसामेवं बन्धुनां वेद
बन्धुमाभवति य आसामेवं कच्छति वेद कल्पते
(५) अरुमै य आसामेवमायतनं वेदाऽऽय-
तनवान्भवति य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति प्राणं कृत उपधाय संयत उप दधाति
प्राणानेषोस्मिन्धिरवा संयज्जिः सं यच्छति तत्सं-
यतां संयस्वमर्थो प्राण एवापानं दधाति
तस्मात्प्राणापानौ सं चरतो विपूचीरुप दधाति
तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ यद्वा अमेरसंयतम्
(६) असुवर्ग्यमस्य तत्सुवर्ग्योऽभिर्यत्संयत
उपदधाति समेवेनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकरुय-
विर्वयः कृतमयानावित्याह वयोभिरेवायानव
रुन्धेऽयैर्वयांसि सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मा-
दयं सर्वतः पवते (७) ॥

(पञ्चादेवाः पुरोऽक्षणा कल्पतेऽसंयतं पञ्चभिश्चाह) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकदशोऽनुवाकः) ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्कृपङ्कत्या सह ।
बृहत्युष्णिहा ककुत्सुचीभिः शिष्यन्तु त्वा ।
द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च षट्पदा ।
सहस्रदा या च विष्टब्दाः सूचीभिः शिष्यन्तु

त्वा । महाभाष्मी रेवतयो विश्वा आशाः प्रसूवरीः ।
 मेष्ट्या विद्युतो वाचः सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा ।
 रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः ।
 अश्वस्य वाजिनस्त्वधि सूचीभिः शिष्यन्तु
 त्वा नारीः (१) ते पत्नयो लोम वि
 चिन्वन्तु मभीषया । देवानां पत्नीर्दिशः
 सूचीभिः शिष्यन्तु त्वा । कुविदङ्ग यवमन्तो
 यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां
 कृणुत भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्तिं न
 जग्मुः (२) ॥

(नारीक्षिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमाद्येकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन् जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

उरुपाधिः प्रथमे प्रोक्तो द्वितीये चित्युपक्रमः ।

द्वादशानुवाकाः स्युरासन्ध्यां वल्लभवस्थितिः ॥

प्रातःसमेणाभ्युदयस्थानं प्रथमे समुदीरितम् ।

द्वितीये तूर्यनयने गार्हपत्यं चिनोति हि ॥

तृतीये तु चतुर्थे तु उरुपाधिं तत्र संवेत् ।

पञ्चमे कृषिं क्षेत्रं पक्षेऽन सिकतादिकम् ॥

षष्ठेऽनुवाकपादभ्यास्तप्तमे चाहमे पुनः ।

स्थापयेत्स्वयमावृणामुत्तादीन्बभे तथा ॥

(सूचीभिराक्षिपयन्त्यतिः)

अपस्याश्च प्राणभूतस्तथाऽपानभूतश्चितौ ।

मथमायामुपादध्याद्दशमे तत्तमीरितम् ॥

एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावाभमेधिकौ ।

अथस्याक्षिपथाः कल्प्या गायत्रीत्यादिमन्त्रकैः ।

कस्त्वैत्यक्षिपथेऽथस्याऽऽच्छेत्त्वचं छव्यतां द्वयम् ॥

कल्पः—“गायत्री विष्टुषिति द्वाभ्यां सौवर्णीभिः सूचीभिर्महिष्यभस्याक्षिप-
थान्कल्पयति पाककोडात् ” इति ।

राज्ञः पत्न्यस्त्रिविधा उच्यते मध्यमाऽधमा चेति । ताश्च महिषी वावाता
परिपुक्तीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्थाभस्याक्षिपथ छेदनाय तत्तत्स्थानेषु रेखाः
सूचीभिः कुर्तुः । तत्र महिष्याः मथमामुचमाह—

गायत्री त्रिष्टुषिति । गायत्र्यादिककुदसैः शब्दैरभिधेयाश्छन्दोदेवता हेऽथ
त्वां सौवर्णसूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्वितीयामुचमाह—

द्विषदा येति । द्विषदादिरूपाणां मन्त्राणामभिमानिन्यस्तन्नामिका देवता-
स्तां सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु ।

कल्पः—“एवमुत्तराम्नां राजदीभिर्वावाता पत्यककोडात्माकृतामेः ” इति ।
यथा महिषी कोडात्पाचीने भुवभागे लिखति एवं वावाता कोडनाभ्योर्भ-
ध्येऽनन्तरमाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् । तत्र मथममाह—

महानाम्नीति । महर्षौर्देवेष्वत्यन्तं प्रसिद्धं नाम यासां देवतानां वा
महानाम्ना एतन्नामधेयाः काश्चिद्देवताः । तथा देवतयो धनवरम् एतन्नामिका
देवताः । तथा -सूवरीः सर्वमसवहेतुभूता विश्वः आताः सर्वा विशो दिग्देवताः ।
तथा मेघेषु भवा मेघ्या विद्युदभिमानिन्यो देवताः । तथा वाचो गर्जनाभिमा-
निन्यो देवता हेऽथ त्वां राजदीभिः सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्विती-
यमाह—

रजता हरिणीरिति । रजता रौप्याः । हरिणीर्हरिण्ययाः । सीता लोह-
मयः । पुजो लेखनकर्मयोग्याः सूच्यः । अत एव याजिनोऽन्यहेतोरथस्य त्वयि
कर्मभिर्लेखनादिन्यापारेयुज्यन्ते तादृशीभिः सूचीभिर्हेऽथ त्वां लेखनकुशला

(विष्णुसन्निधावय)

देवताः शिष्यन्तु तिष्ठन्तु । कल्पः—“ एवमुच्चराभ्यां लोहीभिः सीताभिर्वा
परिवृत्ती शेषम् ” इति । तत्र पथमा[माह]—

नारीस्ते पत्नय इति । हेऽथ नारीर्माहिष्यादयो नार्यः पत्नयो राजव-
त्पत्न्या मनीषया स्ववृद्ध्या लोभानि विचिन्वन्तु, असिपथसिद्धये त्वदीये लोभ-
जातमपनयन्तु पृथक्कृर्वन्तु । तथा देवानां पत्नीः सेनेभ्यस्तेषाञ्चतुषाकोका देव-
वपत्न्यः । तथा दिशो दिग्देवताः सूचीभिर्लोहीभिरेताभिस्त्वां शिष्यन्तु । अथ
द्वितीया[माह]—

कुविदङ्गेनेति । अङ्गशब्दः भियसंबोधनवाची । हे भिया अश्वमेधहवि-
र्मांशो देवा ये यज्वानो यर्हिषो यागस्य नमोवर्त्ति नमस्कारविनाशनं न जग्मुर्न
मापुः किंतु, अत्यन्तश्रद्धालवोऽनुतिष्ठन्ति तेषामेषां यज्वानां हविर्विषयाणि भोज-
नानीहेह कण्ठ । यज्ञानामेकैकत्वं वीप्सा । तत्रोऽमानमुच्यते । कुविच्छब्दो
सङ्गर्धवाची । चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवनन्तो यदादिधान्वोपेताः
छपिकाः कुविद्यमंचिद्ब्रह्मं यवपत्न्यानि च गोधूममिषङ्गवादिभ्याम्यमुपूर्वं तत्त-
त्परिपाकानुक्रमेण विभूयेद् एकमिदमपक्रमिति विशेषेण पृथक्कल्प्य दान्ति कुन-
न्ति, तथा यूपयपि नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यच्चा भक्षतुरयं यच्चेदि
विविच्य भक्षालोर्हवींषि भुङ्गध्वम् । अत्र विनियोगसंग्रहः—

मायद्वाभ्यां तु माहिषी वाराता तु महाद्वयात् ।

परिवृत्ती तु नाद्वाभ्यां कल्पयेपुरसेः पथः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे- [५१ अध्यायः]

चिरीयसंहिवाभाष्ये ५१ अध्यायः द्वितीयप्रपाठके मध्याये-

कादशान्ता अनुवाकः ॥ १-११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

कस्त्वा लभति कस्त्वा वि शस्ति कस्ते

गात्राणि शिष्यति । क उ ते शमिता कविः ।

अतवस्त ऋतुधा परः शमितारो वि शस्ति ।

संवत्सरस्य धार्यसा शिमिभिः शिष्यन्तु त्वा ।

पृ० २ अ० १२) कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२१७७

(विश्वसनाभिधानम्)

देव्या अध्वर्यवस्त्वा छ्यन्तु वि च शासतु ।
गात्राणि पर्वशस्ते शिमाः कृण्वन्तु शिर्म्यन्तः ।
अर्धमासाः परुश्वि ते मासाश्छ्यन्तु शिर्म्य-
न्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टम् (१)
सूदयन्तु ते । पृथिवी तेऽस्तरिक्षेण वायुश्छिन्नं
भियज्यतु । द्यौस्ते नक्षत्रैः सह रूपं कृणोतु
साधुया । इं ते परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्वव-
रेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शमुं ते तनुवै
भुवत् (२) ॥

(विलिष्टं विश्वं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अक्षपते यार्वती वै वि वै पुरुषमात्रेणाग्ने तव अवी ययो ब्रह्म
अज्ञानं स्वयमातृणामेषां वै पशुर्गोयत्री कस्त्वा द्वादश ॥ १२ ॥

विष्णुमुखा अर्धचित्तिमान्वि वा एवावग्ने तव अवेः स्वयमातृणां
विपुचीर्नानि नायत्री चतुश्चष्टिः ॥ ६४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशानुवाके सूचीभिरस्तिपद्यकृत्तिरभिहिता । अथ द्वादशे विश्वनाभ्युपगच्छे ।
कस्त्वाः—“ कस्त्वा छद्यति कस्त्वा विश्वास्तीत्यथस्य त्वचपाच्छद्यति ” इति ।
तस्मिन्ननुवाके पथयामुचमाह—

कस्त्वा छद्यतीति । हेऽथ त्वां कः प्रजापतिश्छद्यति छिनाचि । छिन्वा-
चानन्तरं कः प्रजापतिरेव त्वां विश्वास्ति त्वदवयवान्विभज्य स्थापयति । ततः
कः प्रजापतिरेव ते गात्राप्यवयवाञ्छिम्पति सुरक्षितानि करोतीत्यर्थः । कवि-
विद्वानर्थज्ञछेदनाद्यभिज्ञः क उ प्रजापतिरेव ते तव छमिता म स्विस्त्वशुवदभ्यः
कश्चिन्मनुष्यः । अथ द्वितीयायाह—

ऋतवस्त इति । ऋतवो वसन्वादयो देवाः शमिवारो भूवर्तुषा तच्चतु-
काळे वे पुरुषवदीपं पर्व विश्वामनु विविधं स्थापयन्तु । संवत्सरस्य चापसा
धारणेन शिषीभिः शमनहेतुभिः क्रियाभिस्त्वा त्वां शिम्पन्तु शमयन्तु । ऋतुदेवा
एव संवत्सरधारकाः सन्वस्तवत्कालोचितव्यापारैस्त्वां देवयोग्यं कुर्वन्स्वित्पथैः ।
अथ तृतीयायाह—

देव्या अप्यर्धय इति । देवेभ्य भवा देव्या अप्यर्धयो ध्रुवभूतयः । “ घोर-
धर्म्युः ” = “ अभिनाऽभ्यर्धुः ” = “ सत्यहविरध्वर्धुः ” इति श्रुतेः । तादृशाः
सर्वे त्वां छद्यन्तु शस्त्रेण छिन्दन्तु । किंच विश्वस्तु विविधं स्थापयन्तु ।
शिष्याः शमनहेतवः सन्तस्ते गात्राणि त्वदीयानवयवाभ्यर्धयन्तु सत्यवानुसारेण
शिम्पन्तः शमयन्तो रक्षन्तः कृण्वन्तु यत्र तत्रोचितं व्यापारं कुर्वन्तु । अथ
चतुर्थीयाह—

अर्धमासा इति । अर्धमासा मासाश्च देवतास्ते परस्मि शिम्पन्तः शम-
यन्तो रक्षन्तश्छद्यन्तु छिन्दन्तु । तथाऽहोरात्राणि तदभिमासिनी देवता पुरुषश्च
ते सर्वेऽपि विच्छिन्नं विनाशितमङ्गं सूदयन्तु स्वाह कुर्वन्तु । अथ पञ्चमीयाह—

पृथिवी इति । हेऽथ वे छिद्यं त्वदीयं विनष्टमङ्गमन्तरिक्षेण सहित्वा पृथिवी
मिवज्यतु समादधातु । वायुश्च भिषज्यतु । इयं घोरैर्दक्षैः सहित्वा वे रूपं
त्वदीयं स्वस्वरूपमिदं हविः साधुया साधु समीचीनं यथा भवति तथा कृणोतु
करोतु । अथ षष्ठीयाह—

ज्ञां ते परेभ्य इति । हेऽथ वे तव परेभ्यो मान्त्रेभ्य उक्तैरेभ्योऽवयवैर्भ्यः
ज्ञां सुजयस्तु । तथाऽन्तरेभ्यो विकृतेभ्योऽवयवैर्भ्यः शमस्तु । तथाऽन्तरेभ्योऽवयवैर्भ्यः

(द्वितीयचित्रिताभिन्नाधीष्टकाचमुत्पन्नमिवावह ।)

येभ्योऽभिन्नायो यजुष्यश्च यमस्तु । तथा ते तनुवे शरीराय प्राप्नुवत्सुसमेव
भवतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

कस्त्वेतिमन्त्रपटकेन साधस्य स्वधवाच्छ्रयति ॥

इति श्रीमस्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्थाऽऽज्ञापरिपालकेन साधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(१३ मथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*उत्सज्यज्ञो वा एष यदाभिः किं वाऽ-
हेतस्य क्रियते किं वा न यद्वे यज्ञस्य क्रियमा-
णस्यान्तर्यान्ति पूर्यति वा अस्य तदाश्विनीरुपं
दध्वात्यश्विनी वै देवाभी मिषजौ ताभ्यामेवास्मै
भेषजं करोति पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तौ यज्ञो
यावनेष यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्युतम्या उप
दधात्युतनां पृष्टज्यै (१) पञ्चोपं दधाति पञ्च

* एतदाद्येकादशानुवाकाश्चतुर्थकाण्डगततृतीयप्रपाठकस्यचतुर्थानुवाकमारभ्य तद्वत-
चतुर्थप्रपाठकस्यसप्तशतानुवाकपर्यन्तेन मूलेन सह व्याख्याता इत्यनेन पुनर्भाष्यकृता न व्या-
ख्याताः ।

(द्वितीयवृत्तिगताश्विन्यादीष्टकाचतुष्टयामिधानम्)

वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्कल्पयति स-
 मानप्रभृतयो भवन्ति समानोदकास्तस्मात्समा-
 ना ऋतव एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्दतवो
 व्यावर्तन्ते प्राणभृत उप दधात्यनुष्वेव प्राणा-
 न्दधाति तस्मात्समानाः सन्त ऋतवो न
 जीर्यन्त्यथो - प्र जैनयत्येवैननिष वै वायुर्यत्प्राणो
 यद्दतव्या उपधार्य प्राणभृतः (२) उपदधाति
 तस्मात्सर्वानुतननु वायुरा वरीवर्ति वृष्टिसनीरुप
 दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेक-
 मृतं वर्षेदनुपरिहारं मादयति तस्मात्सर्वानुत-
 न्वर्षति यत्प्राणभृत उपधार्य वृष्टिसनीरुप-
 दधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरिती पशवो
 वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नाना-
 व्रतास्तेऽप एवाभि समनसः (३) यं काम-
 येतापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधाय-
 पस्या उप दध्यादसंज्ञानमेवास्मै पशुभिः करो-
 त्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्या-
 दित्यपस्यास्तस्योपधाय वयस्या उप दध्यात्सं-
 ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति
 चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्मान्चत्वारि चक्षुषो
 रूपाणि द्वे शृङ्गे द्वे कृष्णे (४) मुधन्वतीभि
 वन्ति तस्मात्पुरस्तान्मुधा पञ्च दक्षिणायाः
 श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात्पञ्चाद-

(स्वयमातृणामभिधानम्)

वी॒द्यान्पु॒रस्ता॑त्प्रव॒णः प॒शुर्व॒स्तो व॒य इति॑
 दक्षि॒णेऽ॒स उ॒प द॒धाति॑ वृ॒ष्णिर्व॒य इत्यु॒त्तरेऽ॒स-
 स॒वेव॒ प्रति॑ द॒धाति॑ व्या॒घ्रो व॒य इति॑ दक्षि॒णे
 प॒क्ष उ॒प द॒धाति॑ नि॒ःहो व॒य इत्यु॒त्तरे प॒क्ष-
 यो॒रेव वी॒र्यं॑ द॒धाति॑ पु॒रुषो॑ व॒य इति॑ म॒ध्ये
 तस्मा॑त्पु॒रुषः प॒शूना॑मधि॒पतिः॑ (५) ॥

(कृष्णयो उपचार्य मास्यभूतः समनसः कृष्णे पुरुषो वय इति पञ्च व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रा॒ग्नी अ॒व्यथ॑माना॒मिति॑ स्वयमातृ॒णा
 मु॒प द॒धाति॑न्द्रा॒ग्निभ्या॑ वा इ॒मौ लो॒को वि॒धृ-
 ता॒वन॑यो॒ल्लोक॑यो॒र्वि॒धृ॒त्या अ॒धृते॒व वा ए॒षा
 यन्म॑ध्य॒मा चि॒तिर॒न्तरि॑क्षमि॒ध वा ए॒पेन्द्रा॒ग्नी
 इत्य॑हिन्द्रा॒ग्नी वै दे॒वाना॑मो॒जोभू॒तावो॒जसै॒वैना॑-
 म॒न्तरि॑क्षे चि॒नुते॒ धृ॒त्यै स्वय॑मातृ॒णामु॒प द॒धा-
 त्य॒न्तरि॑क्षं वै स्वयमातृ॒णाऽन्तरि॑क्षमे॒वोप॑ ध॒त्तेऽ-
 श्वमु॒प (१) प्रा॒पय॑ति प्रा॒णमे॒वा॒स्यी द॒धात्य॑-
 थो प्रा॒जाप॑त्यो वा अ॒श्वः प्र॒जाप॑तिनै॒वाग्नि॑
 चि॒नुते स्वय॑मातृ॒णा भ॑वति प्रा॒णाना॑मु॒त्सृ॒ज्या
 अथो॑ सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्यानु॑ख्यात्ये दे॒वानां॑ वै
 सु॒वर्गी लो॒कं य॒तां दि॒शः स॒मन्ती॑यन्त॒ त
 ए॒ता दि॒शो अ॒पश्य॑न्ता उ॒पा॒दध॑त॒ ताभि॑र्वै

(स्वयमातृणाद्यभिधानम्)

ते दिशोऽहं हन्वादिश्या उपदधाति दिशां
विधृत्यै दश प्राणमृतः पुरस्तादुपै (२)
दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी
प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तात्प्राणा
ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात्प्राणानां
वागज्योतिरुत्तमा दशोप दधाति दशाक्षरा
विराड्विरादछन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ता-
द्धत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपाऽऽस्महे छन्दा-
सि पशुष्वजिम्युस्तान्बृहद्युवजयत्तस्माद्बार्ह-
ताः (३) पशव उच्यन्ते मा छन्द इति
दक्षिणत उप दधाति तस्मादक्षिणावृतो मासाः
पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्वैव-
तेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो
धत्ते तस्मादुत्तरतोभिप्रयायी जयति पद्मत्रि-
शस्तं पचन्ते पद्मत्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनव रुन्धे बृहती छन्द-
साः स्वाराज्यं परीयाय यस्यैताः (४) उप-
धीयन्ते गच्छति स्वाराज्यं सप्त वाल्गसिख्याः
पुरस्तादुप दधाति सप्त पश्चात्सप्त वै शर्षिण्याः
प्राणा द्वाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय मुधाऽ-
सि राधिति पुरस्तादुप दधाति यन्त्री राधिति
पश्चात्प्राणानेवास्मै समीचो दधाति (५) ॥

(अथमुप पुरस्तादुप बार्हता एताश्चतुस्त्रिंशश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अक्षयास्तोमीयादीनामभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयपपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै यद्य॒क्षेऽकुर्व॑त तद॒स॒रा अकुर्व॑त ते
 दे॒वा ए॒ता अ॒क्षयास्तो॒मीया अप॑श्यन्ता
 अ॒न्यथाऽनु॒च्यान्यथोपा॑दधत तद॒स॒रा नान्व॑वा-
 यन्त॒तो दे॒वा अम॑वन्पराऽस॒रा यद॑क्षयास्तो-
 मी॒या अ॒न्यथाऽनु॒च्यान्यथोपा॑दधाति आ॒त॒व्या-
 मि॒मू॒त्ये भवे॑त्यात्मना पराऽस्य आ॒त॒व्यो भव॑-
 त्या॒ज्ञा॒ज्ञि॒व॒दिति॑ पुरस्ता॒दुप॑ दधाति यज्ञ॒मु॒खं वै
 जि॒व॒त् (१) यज्ञ॒मु॒खमे॒व पुरस्ता॑दि या॒तय॑ति
 स्यो॒म सप्त॑दश इति दक्षिणतोऽ॒ञ्जं वै न्यो॒मा॒ञ्जं
 सप्त॑दशोऽ॒ञ्जमे॒व दक्षिण॑तो ध॒त्ते तस्मा॑दक्षिणेना-
 ज॒म॒यते ध॑रुणं एक॒वि॒ंश इति॑ पश्चात्प्रति॒ष्ठा
 वा एक॒वि॒ंशः प्रति॑ष्ठित्ये भान्तः पञ्च॑दश इत्यु॒त्तर॑-
 त॒रत ओजो॑ वै भान्त ओजः पञ्च॑दश ओजं
 पु॒षो॒त्तर॑तो ध॒त्ते तस्मा॑दुत्तरतोभिप्रया॒यी अ॒प॒ति
 प्र॒त॒तिर॑ष्टादश इति पुरस्तात् (२) उप॑ दधाति
 द्वौ जि॒व॒ता॒वमि॒पु॒र्वं यज्ञ॒मु॒खे वि या॒तय॑त्य-
 भि॒व॒तः स॒वि॒ंश इति॑ दक्षिणतोऽ॒ञ्जं वा आ॒भि-
 ष॒तोऽ॒ञ्जं स॒वि॒ंशोऽ॒ञ्जमे॒व दक्षिण॑तो ध॒त्ते तस्मा॑-
 दक्षिणेनाज॒म॒यते वर्षो॑ द्वा॒वि॒ंश इति॑ पश्चात्प्र-
 ति॒ष्ठाति॒र्द्वे तेन॑ विराजो यद॒द्वे प्रति॑ष्ठा तेन
 वि॒राजो॑रे॒वाभि॑पु॒र्वम॒जाये॑ प्रति तिष्ठति तयो
 नव॑दश इत्युत्तरतस्तस्मात्स॒व्यः (३) हस्तयो-
 स्तप॒स्वित॑रौ योनि॒श्चतुर्वि॑ंश इति पुरस्ता॒दुप॑

(अष्टम्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञ-
मुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्दि यातयति गर्भाः
पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽन्नं वै गर्भा अर्धं
पञ्चविंशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणे-
नान्नमद्यत ओजस्विणव इति पञ्चादिमे वै
लोकास्विणव एषेव लोकेषु प्रति तिष्ठति संप-
रणस्योविंश इति (४) उत्तरतस्तस्मात्सव्यो
हस्तयोः संभार्यतरः कतुरेकविंश इति पुर-
स्तादुप दधाति वाग्वै कतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञ-
मुखमेव पुरस्ताद्दि यातयति ब्रधस्थं विष्टपं
चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसौ वा आदित्यो
ब्रधस्थं विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः प्रतिष्ठा त्रय-
स्त्रिंश इति पञ्चात्प्रतिष्ठित्यै नाकः षट्त्रिंश
इत्युत्तरतः सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै (५) ॥

(वै त्रिवृदिति पुरस्तात्सव्यस्योविंश इति सुवर्गो वै पञ्च ५) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञ-
मुखं वा अभिर्यज्ञमुखं दक्षिणं यज्ञमुखं वा
यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्दि यातयति

(अक्षयास्तोमीयादीनामभिधानम्)

नुचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो
 वै नुचक्षसोऽर्जं धाता जातायैवास्मा अन्नमपि
 दधाति तस्माज्जातोऽन्नमाप्ति जनित्रं स्पृतं
 सप्तदशः स्तोम इत्याहन्नं वै जनित्रम् (१)
 अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
 द्दक्षिणेनान्नमद्यते मित्रस्य भागोऽसीति पश्चा-
 त्प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवा-
 स्मिन्दधाति दिवो वृष्टिधाताः स्पृता एकवि-
 ंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः
 प्रतिष्ठित्या इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो
 वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदशः
 (२) ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोमि-
 प्रयायी जयति वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप-
 दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञ-
 मुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यात-
 यत्यादित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽर्जं वा
 आदित्या अर्जं मरुतोऽर्जं गर्भा अर्जं पञ्चविं-
 शोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्माद्दक्षिणेनान्नम-
 द्यतेऽदित्यै भागः (३) असीति पश्चात्प्रतिष्ठा
 वा अदितिः प्रतिष्ठा पुषा प्रतिष्ठा जिणवः प्रति-
 ष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै
 देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो
 ब्रह्मधर्मसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्धो ब्रह्म-
 धर्मसितरः सावित्रवती भवति प्रसूत्यै तस्माद्-

ब्राह्मणानामुदीची सनिः प्रसूता वर्जश्चतुष्टोम
 इति पुरस्तादुप दधाति यज्ञमुखं वै ध्रुवः
 (४) यज्ञमुखं चतुष्टोमो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि-
 यातयति यावानां भागोऽसीति दक्षिणतो मा-
 सा वै यावा अर्धमासा अयावास्तस्मादक्षिणा-
 वर्ततो मासा अन्नं वै यावा अन्नं प्रजा अन्नेमेव
 दक्षिणतो धंसे तस्मादक्षिणेनान्नमयत ऋभूणां
 भागोऽसीति पश्चात्प्रतिष्ठित्यै विवर्तोऽष्टाचत्वा-
 रिंश इत्युत्तरतोऽनयोर्लोकयोः सवीर्यत्वाय
 तस्मादिमौ लोकौ समावद्दीर्यौ (५) यस्य
 मुख्यवतीः पुरस्तादुपधीयन्ते मुख्य एव भव-
 त्याऽस्य मुख्यो जायते यस्यान्नवतीर्दक्षिणतोऽ-
 स्यन्नमाऽऽस्यान्नादो जायते यस्य प्रतिष्ठावर्तीः
 पश्चात्प्रत्येव तिष्ठति यस्यौजस्वतीरुत्तरत ओ-
 जस्वेयव भवत्याऽस्यौजस्वी जायतेऽर्को वा
 एष यदभिस्तस्यैतदेव स्तोत्रमेतच्छस्त्रं यदेवा
 विधा (६) विधीयतेऽर्क एव तद्वर्धमानु वि-
 धीयतेऽस्यन्नमाऽस्यान्नादो जायते यस्यैषा वि-
 धा विधीयते य उ चैनामेवं वेद सृष्टीरुप-
 दधाति यथासृष्टमेवाव रुन्धे न वा इदं दिधा
 न नक्तमासीदध्यावृत्ते ते देवा एता व्युत्थीरप-
 श्यन्ता उपादधत ततो वा इदं व्योच्छद्य-
 स्यैता उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यया तर्ध
 एवाप हते (७) ।

(अ० पत्नविद्यायास्तेष्टकामिथानम्)

(वै जनिषं पञ्चदशोऽदित्यै मामो वै धर्मः सपावदीर्यो विधा ततो वा इदं चतुर्दश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अधे जातान्प्र गुंदा नः सपत्नानिति पुरस्ता-
दुप दधाति जातानेव भ्रातृव्यान्प्र गुंदते
सकंभा जातानिति पश्वाज्जनिष्यमाणानेव
प्रति नुदते चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिण-
तो ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्चत्वारिंशो ब्रह्मवर्चसमेव
दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसि-
तरः षोडशः स्तोम इत्युत्तरत ओजो वै षोडश
ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मात् (१) उत्तर-
तोऽभिप्रयायी जयति वज्रा वै चतुश्चत्वारिंशो
वर्जः षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जाताश्चैव
जनिष्यमाणाश्च भ्रातृव्यान्प्रणय वज्रमनु प्र
हंरति स्तुत्यै पुरीषवर्ती मध्य उप दधाति
पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते
सात्माऽमुष्मिहोके भवति य एवं वेदेता वा
असपत्ना नामेष्टका यस्यैता उपधीयन्ते (२)
नास्य सपत्नो भवति पशुर्वा एष यदग्निर्विराज
उत्तमायां चित्यामुप दधाति विराजमेवोत्तमां
पशुपु दधाति तस्मात्पशुमानुत्तमां वार्चं वदति

दशदशोपं दधाति सवीर्यत्वायाक्षणयोपं दधाति
 तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
 क्षित्यै यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्यणिथासन्तैर्देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्तेनर्षयः (३) अश्राम्यन्ते
 तपोऽतम्यन्त तानि तपसाऽपश्यन्तेभ्य एता
 इष्टका निरमिमतेवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति ता
 उपदधत ताभिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन्त्येता
 इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुव-
 र्ग्यणि तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन
 वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता स्तोमभागैरे-
 वासृजत यत् (४) स्तोमभागा उपदधाति
 प्रजा एव तद्यजमानः सृजते बृहस्पतिर्वा एत-
 यज्ञस्य तेजः समभरद्यत्स्तोमभागा यत्स्तोम-
 भागा उपदधाति सतैजसमेवाग्निं चिनुते बृह-
 स्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यत्स्तोम-
 भागा यत्स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य प्रति-
 क्षित्यै सप्तसप्तोपं दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये
 प्रतिक्षित्यै (५) ॥

(उत्तरतो धत्ते तस्मादुपधीयन्त ऋषयोऽसृजत यन्निबत्वारिश्शब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत प्रेतिरिति घर्म-
 मन्वितिरिति दिवः संधिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधि-

(स्तोत्रभागाख्येष्टकामिथानम्)

रिति पृथिवीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनु-
वेति रात्रिमुक्षिमिति वसून्प्रकेत इति रुद्रान्तु-
क्षीतिरित्यादित्यानोज इति पितृस्तन्तुरिति
प्रजाः पृतनापाक्षित पशून्रेवदित्योषधीरभि-
जिदसि युक्तग्रावा (१) इन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वे-
त्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदभिजित्यै ताः
प्रजा अप्रप्राणा असृजत तास्वधिपतिरसीत्येव
प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानं सःसर्प इति चक्षुर्व-
योधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः
पश्यन्तीः कृण्वतीर्न मिथुनी अभवन्तासु त्रि-
षुदसीत्येव मिथुनमदधात्ताः प्रजा मिथुनी (२)
भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः सःरोहोऽसि नीरो-
होऽसीत्येव प्रार्जनयत्ताः प्रजाः प्रजाता न
प्रत्यतिष्ठन्ता वसुकोऽसि वेषभिरसि वस्यष्टि-
रसीत्येषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽ-
सि वेषभिरसि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता
एषु लोकेषु प्रति स्थापयति भात्माऽन्तरिक्षं
रोहति सप्राणोऽमुष्मिँल्लोके प्रति तिष्ठत्यव्य-
धुंकः प्राणापानाभ्यां भवति य एवं वेद (३) ॥

(युक्तग्रावा प्रजा मिथुन्यन्तरिक्षं द्वादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(नाकसदोदिपञ्चविधेष्टकामिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

नाकसद्भिर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तन्ना-
 कसर्दा नाकसत्त्वं यन्नाकसदं उपदधाति नाकस-
 द्भिरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै
 लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं
 भवति यजमानायतनं वै नाकसदो यन्नाकसदं
 उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते पृष्ठानां
 वा एतच्चेजः संभृतं यन्नाकसदो यन्नाकसदः (१)
 उपदधाति पृष्ठानामेव तेजोऽव रुन्धे पञ्चचोडा
 उप दधात्यप्सरसं एवेनभेता भूता अमुष्मि-
 ण्लोक उप शेरेऽथो तनुपानीरिवैता यजमानस्य
 यं द्विष्यात्तमुपदधद्विष्यादेताभ्य एवेनं देव-
 ताभ्य आ वृश्वाति ताजगार्तिमार्छत्युत्तरा नाक-
 सद्भ्य उप दधाति यथा जायामानीय गृहेषु
 निषादयति तादृगेव तत् (२) पश्चात्प्राचीमुत्त-
 मामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते
 स्वयमातृण्णां च विकर्णी चोत्तमे उप दधाति
 प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽऽयुर्विकर्णी प्राणं चैवाऽऽ-
 युश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्राणश्चाऽऽयुश्च
 प्राणानामुत्तमौ नाभ्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्या-
 यदभ्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात्पशूनाम् (३) च
 यजमानस्य च प्राणं चाऽऽयुश्चापि दध्यात्तस्मा-
 चान्योत्तरेष्टकोपधेया स्वयमातृण्णामुप दधा-
 त्यसौ वै स्वयमातृण्णाऽमूमेवोप धत्तेऽश्वमुप

(छन्दोभिषेष्टकामिधानम्)

प्रापयति प्राणमेवास्यौ दधात्वयौ प्राजापत्यो
वा अश्वः प्रजापतिनैवाभिं चिनुते स्वयमातृणा
भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लो-
कस्यानुस्यात्या एषा वै देवानां विकान्तिर्य-
द्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विकान्ति-
मनु वि कंभत उत्तरत उप दधाति तस्मा-
दुत्तरत उपधारोऽभिर्यायुजती भवति सर्मि-
दध्यै (४) ॥

(संभूतं यन्नाकसदो यन्नाकसदस्तत्पशूनामेवा वै द्वाविंशतिश्च) ।

इति छण्डोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

छन्दाश्स्युप दधाति पशवो वै छन्दाश्सि
पशूनेवाव रुन्धे छन्दाश्सि वै देवानां वामं
पशवो वाममेव पशूनव रुन्ध एताश् ह वै
यज्ञसेनश्चैत्रियायणश्चितिं विदां चकार तथा वै
स पशूनवारुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव
रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै
गायत्री तेज एव (१) मुस्ततो धत्ते मूर्धन्व-
तीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनं समानानां करोति
त्रिष्टुभ उप दधातिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रियमेव
मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै
पशवः पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति
प्राणा वा अनुष्टुप्राणानामुत्सृष्ट्यै बृहती-

रुष्णिहाः पङ्कीरक्षरपङ्कीरिति विधुरूपाणि
 छन्दास्सुपं दधाति विधुरूपा वै पशवः पशवः
 (२) छन्दांसि विधुरूपानेव पशूनं रुन्धे
 विधुरूपमस्य गृहे दृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते
 य उ चैनमेवं वेदातिच्छन्दसमुपं दधात्यति-
 च्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरवैनं
 छन्दोभिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदति-
 च्छन्दा यदतिच्छन्दसमुपदधाति वर्ष्मैवैनं स-
 मानानां करोति द्विपदा उपं दधाति द्विपाद्य-
 जमानः प्रतिष्ठित्यै (३) ।

(तेज एव पशवः पशवो यजमान एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सवाम्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते यत्सगुजो
 नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं वृक्षीरन्यत्सगुजं
 उपदधात्यात्मनैवैनं सगुजं चिनुते नामिना
 व्युध्यतेऽथो यथा पुरुषः सार्वभिः संतत एव-
 मेवैताभिः संततोऽग्निना वै देवाः सुवर्ग
 लोकमायन्ता अमूः कृत्तिका अभवम्यस्यैता
 उपधीयन्ते सुवर्गमेव (१) लोकमेति गच्छति
 प्रकाशं चित्रमेव भवति मण्डलेष्टका उपं दधा-
 तीमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका-

(वृष्टिसन्यादीष्टकापञ्चकामिधानम्)

देवपुरा देवपुरा एव प्र विंशति नाऽऽतिमाच्छ-
त्याभि चिकयानो विश्वज्योतिष उप दधातीमा-
नेवैताभिर्लोकान्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो प्राणा-
नेवैता यजमानस्य द्वाभत्येता वै देवताः सुव-
र्ग्यास्ता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति (२) ॥

(सुवर्गमेव वा एव चकारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदे-
कधोर्पदध्यादेकमुत वर्षदनुपरिहारः मादयति
तस्मात्सर्वानृतुन्वर्षति पुरोवातसनिरसित्वाहै-
तद्वै वृष्ट्यै रूपः रूपेणैव वृष्टिमेव रुन्धे संया-
नीभिर्वै देवा इमाल्लोकान्समयुस्तत्संयानी-
नाः संयानित्वं यत्संयानीरुपदधाति यथाऽऽप्नु-
वावा संयात्येवम् (१) एवैताभिर्यजमान
इमाल्लोकान्सं याति ध्रुवो वा ध्रुवोऽग्नेर्यत्संया-
नीर्यत्संयानीरुपदधाति ध्रुवमेवैतमभय उप
दधात्युत यस्यैतानुपहितास्वापोऽभिः हरन्त्य-
हंत एवास्याभिरादित्यमुका उप दधत्यादित्या
वा एतं भूत्यै प्रति जुदन्ते योऽलं भूत्यै सन्भूतिं
न प्राप्नोत्यादित्याः (२) एवेनं भूतिं गमय-

अयसी वा एतस्याऽऽदित्यो रुचमादत्ते योऽग्निं
 चित्वा न रोचते यदादित्येहका उपदधात्यसा-
 वेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ देवा-
 नां रोचत एवमेवैष मनुष्याणां रोचते घृते-
 हका उप दधात्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्वृत्तं
 प्रियेणैवेन धाम्ना समर्धयति (३) अथो
 तेजसाऽनुपरिहारं सादयत्यपस्विर्ममेवास्मि-
 न्तेजो दधाति प्रजापतिराग्निमचिनुत स यज्ञोसा
 यार्धयत स एता यज्ञोवा अपरुयन्ता उपाधत्त
 ताभिर्वै स यज्ञ आत्मर्जधत्त यद्यज्ञोवा उप-
 दधाति यज्ञ एव ताभिर्घर्जमान आत्मन्धत्ते
 पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो यावानेव पुरुष-
 स्तस्मिन्यज्ञो दधाति (४) ॥

(एवं प्राप्नोत्यादित्या अर्धयत्येकानपञ्चाशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयन्ता आसृक्कनीयांसो देवा
 आसृग्भूयांसोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका
 अपरुयन्ता उपाधत्त भूयस्कृदसीत्येव भूयांस-
 सोऽभवन्बनस्पतिमिरोपधीमिवारिषस्कृदसीतीमा-
 मजयन्प्राच्यसीति प्रार्थी दिशमजयन्मूर्ध्वाऽ-
 तित्यममजयन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदित्यन्त-

(अश्वमेधविधिः)

रि॒क्षम॒जय॒न्ततो॑ दे॒वा अ॒र्भव॑न् (१) परा॒ऽ-
 सु॒रा य॒स्यैता॑ उ॒पधी॑यन्ते॒ स्याने॑व॒ भव॑त्य॒मी-
 मा॒ल्लोका॑न्ज॒यति॒ भव॑त्या॒त्मना॒ परा॑ऽस्य॒ आहू॑-
 ष्यो॒ भव॑त्य॒प्सु प॒दासि॒ द्येन॒सद॒सीत्या॑हेत॒द्वा अ॒-
 ग्ने रू॒पः रू॒पेणै॒वाग्नि॑म॒व रु॒न्धे पृ॒थिव्या॑स्त्वा
 द्र॒विणे॒ साद॒यामी॑त्या॒हेमाने॑वैता॒मिलो॑का॒न्द्रवि॑-
 णाव॑तः कुरु॒त आयु॑ष्या॒ उप॑ द॒धास्या॑यु॒रेव॒ (२)
 अ॒स्मिन् द॒धात्य॑ग्ने॒ यत्ते॒ पर॑ः ह॒वामे॑त्या॒हेत॒द्वा
 अ॒ग्नेः प्रि॒यं धाम॑ प्रि॒यमे॒वास्य॑ धामो॒पाऽऽप्नो॑ति
 तावे॒हि सः र॑माव॒हा इत्या॑ह॒ व्येवै॑नेन॒ परि॑
 ध॒त्ते पाञ्च॑ज॒न्येष्व॑प्ये॒ध्यज्ञ॒ इत्या॑हे॒ष वा अ॒ग्निः
 पाञ्च॑ज॒न्यो यः पञ्च॑चित्तीक॒स्तस्मा॑दि॒वमा॑हर्त॒व्या
 उप॑ द॒धात्येत॒द्वा ऋ॑तुना॒ प्रि॒यं धाम॑ यद॒हंत॑व्या
 ऋ॑तुनामे॒व प्रि॒यं धामा॑व॒ रुन्धे॒ सुमे॑क॒ इत्या॑ह
 सं॒वत्स॒रो वे सु॑मे॒कः सं॒वत्स॒रस्यै॒व प्रि॒यं धामो॑-
 पाऽऽप्नो॑ति (३) ।

(अर्भवन्नायुरेवर्तव्या उप वहविंशतिश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्र॒जाप॑ते॒रक्ष॑य॒श्चत्परा॑ऽप॒तत्तद॑भ्वोऽभ॒वय॑द॒भ्व-
 य॒त्तद॑भ्वस्या॒भ्वत्वं॒ तद्दे॒वा अ॒श्वमे॑धेने॒व प्रत्य॑क्षु-

रेष वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते
 सर्वं एव भवति सर्वस्य वा एषा प्रार्थञ्चिः
 सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा
 अतरञ्जपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्सर्वं पाप्मा-
 नम् (१) तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमे-
 धेन यजते य उ चैनमेवं वेदोत्तरं वै तत्प्रजाप-
 तेरक्ष्यश्वयत्तस्मादश्वस्योत्तरतोऽव द्यन्ति दक्षि-
 णतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटौ भवत्यप्सुयो-
 निर्वा अश्वोऽप्सुजो वैतसः स्व एवैनं योनौ
 प्रतिं धापयति चतुष्टोमः स्तोमो भवति सर-
 इद वा अश्वस्य सकथ्याऽवृहन्वेवाश्वतुष्टोमे-
 नैव प्रत्यदधुर्यञ्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य
 सर्वत्वार्य (२) :

(सर्वं पाप्मानमवृहद्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

उत्सन्नमन्न इन्द्राग्नी देवा वा अक्षणास्तोमीषा अग्नेर्माणोऽस्पृशे जातान्-
 रिमरिर्वि नाकसद्विश्वन्दाशसि सर्वाभ्यो वृष्टिसनीदेवास्तुराः कनीयास्तः प्रजा-
 पतेरक्षि द्वादश ॥ १२ ॥

उत्सन्नमन्नो देवा वै यस्य मुख्यं वतीनांकसद्विरैताभि-

रष्टाचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इतिकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अन्तमेघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःशतितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

चितिराद्या द्वितीये स्यात्तृतीये तु चतुर्थयम् ।

द्वादशाध्यानुवाकाः स्युः प्रथमे रिवष्टका इमाः ॥

आश्विन्यश्च तथर्वण्यः प्राणभृतसंज्ञकास्तथा ।

अपस्याश्च वयस्याश्च द्वितीयस्यां चितौ श्रुताः ॥

द्वितीये स्वयमातृणा दिश्याः प्राणभृतस्तथा ।

बृहत्यो वालसिख्याश्च तृतीयस्यां चित्ताविमाः ॥

तृतीयतुर्ययोरङ्गयास्तोमयाश्च सुष्ठयः ।

सुष्ठयश्चेष्टकाः प्रोक्ताश्चतुर्थ्यां च चित्ताविमाः ॥

पञ्चमे रवतपस्नाख्या विराडाख्याश्च वर्णिताः ।

षष्ठे तु स्तोमभागाख्या नाकसत्संज्ञकास्तु याः ॥

चोडाख्याः स्वयमातृणा विकर्णी ताश्च सप्तमे ।

छन्दोभिधा अष्टमे स्युः पञ्चम्यां तु चित्ताविमाः ॥

अथावशिष्टाः कथ्यन्ते ता विज्ञेया यथाचिति ।

समुजो मण्डलाख्याश्च विश्वज्योतिष इत्यमूः ॥

नवमे दशमे वृष्टिसनितंयानिकाभिधाः ।

आदिताख्या घृताख्याश्च यशोदाश्चेति वर्णिताः ॥

एकादशे तु भूपस्तृदशिरूपाभिधा अपि ।

द्विजिह्वास्ताख्याऽऽयुष्याः स्यादग्निहृदयाभिधा ॥

अतः स्यात्स्येवमेताः क्रमादिह समीरिताः ।

द्वादशे त्वष्टमेभ्यः विधिरित्येष निर्णयः ॥

दमियमश्वमेधं विधत्ते—

प्रजापतेरक्षीति । प्रजापतेश्चतुर्मुखस्याक्षिगोत्रकं केनापि व्याचिनोऽष्टनम-
भूत् । यच्च भूपो पतितं तदश्वरूपेणाऽऽविर्बभौ । यस्मात्कारणादश्वचस्याकारणा-
च्चत इत्यनस्य प्राणिनोऽभ्यास संपन्नम् । ततो देवाः पतीकारं विचार्योश्वमे-

(अश्वमेधविधिः)

धमनुष्ठाप्य तेनाश्वमेधसामर्थ्येन तत्प्रजापतेराक्षि सप्तादधुः । तस्मादेवं प्रजास्वावाध-
मेधेन यजेत् । स च यदा प्रजापदि संपूर्णं करोति । स्वयं च प्रजापतिमाप्सया
सर्वात्मको भवति । तदेवं सर्वभावमाप्स्यर्थमश्वमेधं विधाय पुनः पापक्षयार्थमश्व-
मेधकर्तुं तदुपासनं च विधत्ते—

सर्वस्य वा इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः सैवा सर्वस्य पाप्मन उपधातकत्वं-
पस्य महापातकत्वरूपं च प्रायश्चित्तिर्भवति । किंच, सर्वस्य व्याधिजातस्य तदे-
तुपापक्षपद्मारेणाश्वमेधानुष्ठानं मेधजम् । अत एवेदानींतना देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्य-
जन्मभ्येतेनाश्वमेधेन गोवधादित्यमुपपातकं ब्रह्महत्यादित्वां महापातकं च परि-
हृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकर्तुना यजते सोऽयमुपपातकमहापातके
वरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तमकारेण जानाति । ज्ञानं च
द्विविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तथार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालो-
चनया संप्रपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु तप्तमकाण्डस्याप्तिमानुवाके—“यो वा अश्व-
स्य मेधस्य शिरो वेद ” इत्यस्मिन्मिश्रास्यते । चोदकपादं दक्षिणावदानं
वाधितुं विधत्ते—

उत्तरं वै तदिति । यस्मात्प्रजापतेरुत्तरभागवार्ति वामाक्षि उच्छ्रूनयम-
वत्सप्तादशसंभग्निभो हविषोऽवदानमप्युत्तरस्यां दिशि कर्तव्यम् । अश्वेषामश्व-
म्यविरिकानां पशूनां दक्षिणस्यां दिक्षवदानम् । अत एव सूत्रकार आह—
“पशुकाल उत्तरं उपरिष्ठादश्वेषैस्ते कटेऽश्वं पाञ्चं पथाऽङ्गं चिनोति एवं
पुरस्तात्पत्यञ्चं तूपरं पश्चात्पाञ्चीनं गोमृगं दक्षिणतः षष्ठ्यास्त्रास्त्रिवरान्पशूना-
स्तादपयि ” इति । हविःसादनाधारं विधत्ते—

वैतसः कट इति । अग्नौ जलेषु योनिर्निवातस्थानं यस्यास्तावन्मुषोनिः ।
यदवा हि सप्तजलेष्ववतिष्ठते । वैतसस्योदकजन्यत्वं पतिसिद्धम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“शोभते मेतामते गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वो रथंवरसाया ”
इति । गोतमेन दृष्टौ यौ चतुष्टोमाख्यामेकादशतु दयोर्वध्ये यः पूर्वश्चतुष्टोमः
सोऽयं कर्तव्य इति सूतार्थः । यमिमं विधत्ते—

चतुष्टोमः स्तोम इति । चत्वारः स्तोमास्त्रित्यश्वदशः सप्तदश एकविंशो
यस्मिन्मिश्रोमे विधत्ते सोऽयं चतुष्टोमः । द्वितीयेन स्तोमशब्देन विशेष्य-

(अश्वमेधविधिः)

मूवोऽग्निष्टोमो लक्ष्मते । भीमसेनो भीमः सत्यभामा भामेविषत्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र
विधानात् । एकस्तोमकोऽपि कश्चिदग्निष्टोमो विद्यते तद्व्यावृत्तये चतुष्टोम इति
विशिनष्टि । त्रिस्तुत्यात्मकस्याश्वमेधस्य पथममहश्चतुष्टोमरूपं कुर्यात् । तरद्व्य-
ब्देन छकलातोऽग्निधीयते । त कदाचिदश्वस्य सक्थियप्रदेशमारुह्य तत्सक्थि-
मांसमुद्यम्य भक्षितवान् । तच्च सक्थिरूपं विकल्मषकं देवाश्चतुष्टोमेनैव समा-
दधुः । तस्माद्यं चतुष्टोमोऽश्वस्य संपूर्तये भवति ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
मध्यादिद्वादशांशान्ता अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेधरः ॥

इति भीमद्विद्यातीर्थमहेधरापराधतारस्य भीमव्राजाविराजपरमेधरस्य
भीषीरनुष्णमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(एत प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

*देवा॒सुराः संय॑ता आ॒सन्ते न व्य॑जयन्त॒ स
 एता॒ हन्द्र॑स्तनूर॑पश्य॒ता उपा॑धत्त॒ ताभि॑र्वै स
 तनु॑र्धमिन्द्रि॒यं वी॑र्यमा॒त्मज॑धत्त॒ ततो॑ दे॒वा अ॒र्ध-
 वन्परा॑ऽसुरा॒ यदि॑न्द्रतनूरु॑प॒दधा॑ति तनु॑र्धमे॒व ता-
 भिरिन्द्रि॒यं वी॑र्यं य॒जमान॑ आ॒त्मन्ध॑त्तेऽथो॒ से-
 न्द्रमे॒वाग्नि॑ स॒तनुं चि॑नुते॒ भवे॑त्या॒त्मना॒ परा॑ऽस्य
 भातु॑म्यः (१) भ॒वति॒ यज्ञो॒ देवे॒भ्योऽपा॑क्राम-
 त्तम॑व॒रुधं॑ नाश॑कनु॒वन्त एता॒ यज्ञ॑तनूर॑पश्यन्ता
 उपा॑धत्त॒ ताभि॑र्वै ते य॒ज्ञमवा॑रु॒न्धत॒ यथ॑ज्ञत-
 नूरु॑प॒दधा॑ति य॒ज्ञमे॒व ताभि॑र्य॒जमानो॑ऽध॒ रुन्धे॒
 अथा॑स्त्रि॒शत॑मु॒षं द॑धाति॒ अथा॑स्त्रि॒शद्वै दे॒वता॑
 दे॒वता॑ ए॒वाध॑ रुन्धेऽथो॒ सात्मा॑न॒भेधा॑धि॒ स॒तनुं
 चि॑नुते॒ सात्मा॑ऽमु॒ष्मिहो॑के (२) भ॒वति॒ य
 एवं॒ वेद॒ ज्योति॑ष्मती॒रुषं॑ द॒धाति॒ ज्योति॑रे॒वा-
 स्मिन्ध॑धात्येता॒भिर्वा अ॒भिश्चितो॑ न्व॒लति॒ ताभि॑-
 रे॒वेभ्य॑ स॒मिन्ध॒ उभयो॑रस्मै लो॒कयो॑ज्योति॒र्भ-
 षति॑ नक्ष॒त्रेष्ट॑का उ॒षं द॑धात्येता॒नि वै वि॒वो
 ज्योती॑श्चि॒ तान्ये॒वाध॑ रुन्धे॒ मुह॑ता॒ वा ए॒तानि॒
 ज्योती॑श्चि॒ यज्ञ॑क्षत्राणि॒ तान्ये॒वाऽऽप्नो॑त्यथो

* एतदाद्येकादशाऽनुवाकभाष्यं चतुर्थकाण्डस्यचतुर्थप्रपाठकाष्टमानुवाकमारभ्य काण्ड-
 समाप्तिपर्यन्तं वर्तते, तच्च न द्रष्टव्यम् ।

(ऋतव्यादीष्टकात्रयप्रोक्षणयोरभिधानम्)

अनुकाशमेवैतानि (३) न्योतींश्चि कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै यत्सःस्पृष्टा उप-
दध्याद्वृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः
स्यादसःस्पृष्टा उप दधाति कुट्या एव
लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुर-
स्तादन्याः प्रतीचीरूपं दधाति पश्चादन्याः
प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च
नक्षत्राण्या वर्तन्ते (४) ॥

(प्राप्तव्यो लोक एवैतान्येकचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ऋतव्या उप दधात्पृतुनां कृष्टप्यै द्वंद्वमुप
दधाति तस्माद्वंद्वमुत्तवोऽर्धतेव वा एषा यन्म-
ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषा द्वंद्वमभ्यामु
चित्तीरूपं दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्तः-
श्लेषणं वा एताश्चित्तीनां यदृतव्या यदृतव्या
उपदधाति चित्तीनां विधृत्या अवकामनूपं
दधात्येषा वा अभ्येयोनिः सयोनिम् (१)
एवामि चिनुत उवाच ह विश्वामित्रोऽददित्स
ब्रह्मणाऽजं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना
एवं वेदादिति संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै
नुदते योऽभि चित्त्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च
पूषाश्चित्तयो भवन्त्यर्थ पृष्टी चित्तिं चिनुते

पङ्क्ता क्रतवः संवत्सरः क्रतुष्वेव संवत्सरे प्रति
 तिष्ठत्येता वै (२) अधिपत्नीनामेष्टका
 यस्यैता उपधीयन्तेऽधिपतिरेव संप्रानानां
 भवति यं द्विष्यात्तमुपदधेऽध्यायेदेताभ्यं एवैनं
 देवताभ्य आ वृश्चति ताजगार्तिमार्छत्यङ्गि-
 रसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कृ-
 तिरासीत्तामृषिभ्यः प्रत्यौहन्ताद्विरण्यममवय-
 द्विरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो
 मेघजमेवास्मै करोति (३) अथो रूपेणैवे-
 न२ समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोक-
 मिति साहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः
 प्रजापतेराप्त्या इमा मे अग्न इष्टका धेनवः
 सन्त्वित्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं
 कामदुषां अमुत्रामुष्मिँल्लोक उपतिष्ठन्ते (४) ॥

(सयोनितेता वै करोत्येकाचवत्वारिश्चर्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि
 सर्वश्वितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्स-
 त्सर्वं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै
 यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-
 येच्छतरुद्राय जुहोति भागधेयेनैवेन२ क्षम-

(शतकृत्तीयहोमाभिधानम्)

यति नाऽऽर्तिमाच्छेत्त्यध्वर्युनं यजमानो यद्वा-
 म्याणां पशूनाम् (१) परंसा जुहुयाद्वा-
 म्यान्पशून्नुच्चापयेद्यदार्ण्यानांमार्ण्याजर्तिलय-
 वाग्वा वा जुहुयाद्दधीधुकयवाग्वा वा न
 ग्राम्यान्पशून्निनस्ति नाऽऽरण्यानथो सत्त्वा-
 हुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण
 जुहोत्याग्नेयी वा एषा यद्जाऽऽहुत्यैव जुहोति
 न ग्राम्यान्पशून्निनस्ति नाऽऽरण्यानाङ्गिरसः
 सुवर्गं लोकं यन्तः (२) अजायां धर्मं प्राप्ति-
 श्रन्त्सा शोचन्ती पर्णं परोऽजिहीत साऽऽर्कोऽ-
 भवत्तद्वर्कस्योर्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनि-
 त्वायोदहतिष्ठजुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वा-
 यमेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्ट-
 कायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते जेधा-
 विभक्तं जुहोति त्रयं इमे लोका इमानेष लो-
 कान्समार्चद्दीर्यान्करोतयित्यग्ने जुहोति (३)
 अथेयत्यथेयति त्रयं इमे लोका एभ्य एषेन
 लोकेभ्यः शमयति तिष्ठ उत्तरा आहुतीजुहो-
 ति षष्ठं पथस्ते षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं
 शमयति यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तरवचारि-
 णं रुद्रं कुर्यादथो सत्त्वाहुः कस्यां वाऽहं
 दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्य-
 मर्पस्विर्गमेवैनं शमयति (४) एता वै देव-
 ताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाच-

(परिवचनाद्यभिधानम्)

याति ताभिरेवैन* सुवर्गं लोकं गमयति यं द्वि-
 ध्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशु-
 रमितिष्ठति स अर्तिमार्जति (५) ॥

(पशूनां पन्तोऽग्ने जुहोत्यपरिवर्गमेवैन* यमयति विश्वश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अश्मत्तूर्जमिति परि पिञ्चति मार्जयत्येवैन-
 मथो तर्पयत्येव स एनं तृतोऽक्षुध्यन्नशौचममु-
 ष्मिह्लोक उप तिष्ठते तर्पयति प्रजया पशु-
 मिर्य एवं वेद तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः सः-
 रराणा शत्याहाञ वा ऊर्गर्धं मरुतोऽन्नमेवाव
 रुन्धेऽश्मस्ते क्षुदमं ते शुक् (१) ऋच्छतु
 र्यं द्विष्म इत्याहु यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च
 शुचा चार्पयति त्रिः परिपिञ्चन्त्येति त्रिवृद्वा
 अग्निर्यावानेवामिस्तस्य शुचश्च शमयति त्रिः
 पुनः पर्येति षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋत-
 म्भिरिवास्य शुचश्च शमयत्यपां वा एतत्पुष्पं
 यद्वैतसोऽपाम् (२) शरोऽवका वेतसशा-
 खया चार्चकामिश्च वि कर्षत्यापो वै शान्ताः
 शान्ताभिरिवास्य शुचश्च शमयति यो वा अग्निं
 चितं प्रथमः पशुराधिकार्मतीश्वरो वै तश्च
 शुचा प्रवहो मण्डूकैर्न वि कर्षत्येष वै पशूनाम-

(व्याख्यारण्यमिषानम्)

नुपजिषीयो न वा एष ब्राह्म्येषु पशुषु हितो
नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पित्यष्टाभिर्वि कर्षति
(३) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रौऽग्निर्यावा-
नेवाग्निस्तस्य शुचः शमयति पावकर्वतीभिरर्घ-
ये पावकोऽग्नेर्मेवास्य शुचः शमयति मृत्युर्वा
एव यद्वाग्निर्ब्रह्मण एतद्वृषं यत्कृष्णाजिनं काष्ठीं
उपानहापुषं मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्तेऽ-
न्तर्धृत्योर्धत्तेऽन्तराद्यादित्यादुरभ्यामपमुञ्चतेऽभ्यां
नान्तः (४) एव मृत्योर्धत्तेऽवाभार्घ-
रुन्धे नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य
हि वसतिर्वाः समुपचरन्त्यस्य तं अस्मत्तपन्तु
हेतय इत्याह यमेव हेति तमस्य शुचाऽर्प-
यति पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्याहाभं
ये पावकोऽग्नेर्मेवायं रुन्धे ह्याभ्यामधि कामति
प्रतिष्ठित्या अपस्यवतीभ्याः शान्तये (५) ॥
(शुर्वेवसोऽपार्पिताभिर्वि कर्षति नान्तरेकाक्षरंश्चावन्व) ।
इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाहके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नुपदे वाडिति व्याघारयति पश्वत्स्याऽऽ-
हुत्या यज्ञमुत्समा रमतेऽक्षण्या व्याघारयति
तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
ष्ठित्यै यद्वपदकुर्यात्तया माऽस्य वपदकार-
स्यायम् वपदकुर्याद्वाःसि यज्ञः इत्युर्व-

हिरण्यं परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यात-
 यामा वषट्कारो मर्षति न यज्ञश्च रक्षारक्षि
 मन्ति हुतादो वा अन्ये देवाः (१) अहुता-
 दोऽन्ये तानामिन्द्रिवोभयान्प्रीणाति ये देवा
 देवानामिति दध्ना मधुमिधेनावोक्षति हुताव-
 श्वेव देवानहुतावश्च यजमानः प्रीणाति ते यज-
 मानं प्रीणन्ति दध्नैव हुतादः प्रीणाति मधु-
 वाऽहुतादो ग्राम्यं वा एतदध्वं यदध्वारण्यं
 मधु यदध्ना मधुमिधेनावोक्षत्युभयस्यावसृज्ये
 शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः (२) वै शुमुष्टिः
 संयोनित्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचार-
 मवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनांप्रीणाति वि वा एष
 प्राणैः प्रजया पशुभिर्ऋच्यते योऽक्षिं चिन्वन्-
 चिक्रमेति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राप्नाने-
 वाऽऽत्मन्धत्ते वचोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा
 वै वचैः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्त
 इन्द्रो वृत्रमहन्तं वृत्रः (३) हतः षोडशभि-
 भोगरसिनात्स एतामग्नयेऽनीकवत् आहुतिम-
 पश्यत्तामजुहोतस्याभिरनीकवान्त्स्वेन मागधे-
 येन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानभ्यवहद्दे-
 श्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यन्त यदग्नयेऽनी-
 कवत् आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्त्स्वेन
 मागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वक-
 र्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यते ये कामयेत चिरं

(समिदाधानादिविधिः)

पाप्मनः (४) निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहु-
याच्छिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत
ताजक्पाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्या-
नुकृत्य जुहुयात्ताजमेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो
सलु नानैव सुक्ताभ्यां जुहोति नानैव सुकृत्यो-
धीर्धं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(देवाः पाजापत्यो वृत्रधिरं पाप्मनश्चत्वारिंशाश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाहके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

उदेनमुत्तरां नयेति समिद आ दधाति
यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृमेव तसिन्न
आ दधाति त्रिषुवा अग्निर्वाधानेवाग्निस्तस्मै
मागधेयं करोत्यौदम्बरीर्भवन्त्यूग्वा उदुम्बर
ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्युदं त्वा विश्वे देवा
इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणेः (१)
एवेनमुच्छलतेऽग्ने भरन्तु चित्तिमिरित्याह य-
स्मा एवेन चित्तायोद्यच्छते तेनैवैव समर्ध-
यति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह
दिशो होषोऽनु प्रच्यवतेऽपामति इमंति
पार्धमाना इत्याह रक्षस्तामर्पहत्यै रायस्पोषं
यज्ञपतिमाभजन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः
(२) पशुनेवाव कन्धे पद्मिहंरति पशवा
क्रतव क्रतुमिरेवैव इरति द्वे परिगृह्यवती मय-

(चित्तो बह्विधोपविधिः)

जुह्वाम एव निमोचमिमांशो ब्रह्मैवाऽऽत्मा-
नमुदगुह्णाति ब्रह्मणा आसृज्यं नि गृह्णाति (१) ।

(पाणैः पोषोऽप्रत्याग्निं परिवेष दृष्टं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्राचीमनुं प्रदिशं प्रेहिं विद्वानित्याह देव-
लोकमेवैतयोपावर्तते कर्मध्वमग्निना नाकमि-
त्याहिमानेवैतया लोकान्कर्मते पृथिव्या अह-
मुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहिमानेवैतया लोका-
न्समारोहति सुवर्यन्ते नापेक्षन्त इत्याह सुव-
र्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने प्रेहिं (१) प्रथमो
देवयतामित्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु चक्ष-
दधाति पञ्चभिराग्निं कामति पाङ्क्तो यज्ञो-
पावर्तनेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति नक्तो-
पासेति पुरोनुवाक्यामन्वाह प्रथा अग्ने सह-
क्षाक्षित्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराज्ये
तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याह्राजं वै-
वाजोऽजमेवाव (२) रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्ब-
रीः स्वयमातृण्णायौ जुहोत्यूर्ध्वं दध्नुर्गुह्म-
रोऽसौ स्वयमातृण्णाऽमुर्णामेवोर्जा दधति त-
स्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवामस्तिष्ठभिः साह-
यति त्रिवृद्धा अभिर्यावांनेवामिस्तं प्रतिष्ठा गेम-

(चितौ बहिक्षेपविधिः)

यति प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदम्बरीमा
 दधात्येषा वै सुभी कर्णकावत्येतया ह स्म
 (३) वै देवा असुराणां शततर्होस्तु हन्ति
 यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतर्हो
 यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या अलम्ब-
 ट्कारं विधेम ते परमे जन्मजम इति वैकट्क-
 तीमा दधाति भा एवायं रुन्धे तां सवितुर्वरे-
 ण्यस्य चित्रामिति शमीमयी शान्त्या अग्नि-
 चा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे
 ताम् (४) सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामित्याहेष
 वा अग्नेदोहस्तमस्य कण्वं एव थायसोऽवेत्तेन
 ह स्मैनं स दुहे यदेतया समिधमादधात्य-
 ग्निचिदेव तदाग्निं दुहे सत ॥ अग्ने समिधः सप्त
 जिह्वा इत्याह सप्तैवास्थ साभानि ऋणाति पूर्णया
 जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेः
 (५) आप्तये न्यूनमा जुहोति न्यूनान्नि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्या अग्नि-
 देवेभ्यो निलायत स दिशोऽनु प्राविशज्जुह्व-
 ग्मनस्ता दिशो ध्यायेद्विग्म्य एवैनमयं रुन्धे
 दध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्टात्तेजश्चैवास्मा
 हन्द्रियं च समीचीं दधाति द्वादशकपालो वैश्वा-
 नरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः सवत्सरोऽ-
 ग्निर्वैश्वानरः साक्षात् (६) एव वैश्वानरमयं
 रुन्धे यत्प्रमाजानूयाजाङ्कुराद्विकस्तिः सा य-

(वसोर्धाराभिधानम्)

हस्यं दर्विहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै राष्ट्रं
वै वैश्वानरो विष्मरुतो वैश्वानरश्च हत्वा मारुता-
न्जुहोति राष्ट्र एव विशमर्तुं बध्नात्युच्ये वैश्वान-
रस्याऽऽश्रावयत्युपाश्नु मारुतान्जुहोति तस्मा-
द्राष्ट्रं विशमर्ति वदति मारुता भवन्ति मरुतो
वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यवि-
शमर्तुं रुन्धे सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो
गणश्च एव विशमर्तुं रुन्धे गणेन गणमनुदृत्य
जुहोति विशमेवास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(अग्रे प्रेषेण स्म दुहे तां प्रजापतेः साक्षान्मनुष्यविशमेकाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

वसोर्धारां जुहोति वसोर्मे धाराऽमादिति वा
एषा ब्रूयते घृतस्य वा एनमेषा धाराऽमुष्मिह्लोके
पिन्वमानोपतिष्ठत आश्वेन जुहोति तेजो वा
आश्वेन तेजो वसोर्धारा तेजसैवास्मै तेजोऽव
रुन्धेऽथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव
रुन्धे यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि
(१) छिन्यामिति विश्राहं तस्य जुहु-
यात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि छिन्नन्ति यं
कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यश्च भं तनुयामिति
संततां तस्य जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यश्च सं
तनोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादशं मासाः

सैवत्तरः सैवत्तरिणैवास्या अन्नमव हन्धेऽर्धं
 म इत्याहितद्वै (२) अर्धस्य रूपः
 रूपेणैवान्नमव हन्धेऽग्निर्ध्वं म आपश्च म इत्या-
 हेवा वा अर्धस्य योनिः सयोन्येवान्नमव हन्धेऽ-
 ईन्द्राणि जुहोति देवता एवाव हन्धे यत्सर्व-
 षामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवताणां भूयि-
 त्वाकर्म इन्द्रमन्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठा-
 इवाति यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः (३) वै
 यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव हन्धेऽथो एतद्वै यज्ञस्य
 रूपः रूपेणैव यज्ञमव हन्धेऽबभूवर्ध्वं मे स्व-
 माकारध्वं म इत्याह स्वमाकर्तया अग्निध्वं मे
 धर्मध्वं म इत्याहितद्वै ब्रह्मवर्चसस्य रूपः रूपे-
 णैव ब्रह्मवर्चसमव हन्धे ऋक्च मे सामं च
 म इत्याह (४) एतद्वै छन्दसा रूपः रूपे-
 णैव छन्दाश्च हन्धे गर्वाध्वं मे वत्साध्वं म
 इत्याहितद्वै पशूना रूपः रूपेणैव पशूनाव
 हन्धे कस्यान्जुहोत्यक्लेतस्य कल्पर्यै युग्मदयुजे
 जुहोति मिथुनत्वार्योचरावती मघतोऽभिक्का-
 मया मका च मे तिष्ठध्वं म इत्याह देवछन्दसं
 वा यक्का च तिष्ठध्वं (५) मनुष्यछन्दसं
 मरुताभ्यादौ च देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं
 चार्धं हन्धे आ अर्वाक्षिशतो जुहोति अर्वाक्षि-
 त्तद्वै देवता देवता एवाव हन्धे आऽष्टावत्वा-

(वाजप्रसवीयाभिधानम्)

रि०शतो जुहोत्यष्टाचत्वारि०श्वसरा जगती
जगताः पशवो जगत्वेवास्मै पशुतव वन्वे
वाजश्च प्रसवश्चेति ह्यदृशं जुहोति ह्यदृश
मासाः संवत्सरः सैवत्सर एव प्रति तिष्ठति (४) ॥

(वि वै पशः साम च य इत्याह च विमलैकाजपञ्चमर्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाहके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्निर्देवेभ्योऽपाकामद्भागधेयमिच्छमानस्तं
देवा अजुवन्नपं न आ वर्तस्व हव्यं नो तद्विति
सोऽश्ववीद्वरं वृणो महमेव वाजप्रसवीर्यं जुहव-
जिति तस्मादग्नये वाजप्रसवीर्यं जुहवति यद्वा-
जप्रसवीर्यं जुहोत्यग्निमेव तद्भागधेयेन समर्धय-
त्ययो अमिपेक एवास्व स चतुर्दशमिजुहोति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्त (१) आरण्या
उभर्याषामवर्कदृष्या अर्चस्याचस्व जुहोत्यर्च-
स्यान्नस्यावर्कदृष्या ओदुम्बरेण कुवेण जुहो-
त्यूर्वा उदुम्बर ऊर्गच्छमूर्जेवास्मा ऊर्गच्छमर्च
रुन्धेऽग्निर्वै देवानाममिपिकोऽग्निमिन्मनुष्या-
णां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धेविद्वर्कदृ० श-
स्यान्नमन्नमिव सलु वै वर्ष यद्वावेद्विमायाद्वेदु-
पार्वतेताच्चायमेवामि (२) उपावर्तते मक्तो-
पासेति कृष्णार्यै श्वेतवत्सायै पर्वसा जुहोत्य-
हैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रियःऽहरहोरात्रे

एवास्मै प्रचे काममज्जार्थं जुहाते राष्ट्रभूतो जु-
होति राष्ट्रमेवाव रुन्धे पद्भिर्जुहोति पद्भा
ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति भुवनस्य पत
इति रथमुक्ते पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो
वर्जोऽयं दिशः (३) अभि जयत्यग्निचितं
ह वा अमुष्मिँल्लोके वातोऽग्नि पवते वातना-
मानि जुहोत्यभ्येवैनममुष्मिँल्लोके वातः
पवते त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका
एभ्य एव लोकेभ्यो वातमव रुन्धे समुद्रोऽसि
नमस्यानित्याहितद्वै वातस्य रूपं रूपेणैव
वातमव रुन्धेऽञ्जलिना जुहोति न होतेशामन्य-
थाऽऽहुतिरवकल्पते (४) ॥

(ओषधयः सप्तमि दिशोऽन्यथा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वै लोकार्य देवस्थो युज्यते यज्ञा-
कृतार्य मनुष्यरथ एष सलु वै देवस्थो यद्भि-
रग्निं युनक्ति शर्वसा धृतेनेत्याह युनक्त्येवैनं
स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति यत्स-
वाभिः पञ्चभिर्युज्यथायुक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः
स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रतिष्ठिताः स्तो-
मा अप्रतिष्ठितान्युक्तयानि तिसृभिः प्रातःस-

(अग्निसंयोजनाभिधानम्)

वनेऽमि भृशति निवृत् (१) वा अग्निर्वावा-
नेवाग्निस्तं धुनाक्ते यथाऽनासि युक्त आधीयत
एवमेव तत्प्रत्याहृतयास्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः
प्रत्युक्थानि यज्ञायज्ञिधस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि
भृशत्येतावान्वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा
अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्त-
तोऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या एकयाऽप्र-
स्तुतं भवत्यथ (२) अभि भृशत्येनमुत्तरो
यज्ञो नमत्यथो संतत्यै प्र वा एषोऽस्माल्लोका-
रूप्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक
आहृतिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहृ-
तिं जुहोति स्रवति वै सा तां स्रवन्ती यज्ञोऽ-
न परा भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनाश्चितिं
चिनुत आहृतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहृतयस्तिष्ठ-
न्ति (३) न यज्ञः पराभवति न यजमानोऽ-
ष्टावपं द्वात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैव न
छन्दसा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन यद्द्वादश
जागतेन छन्दोभिरेवैनं चिनुते नपात्को वै
नाभिषोऽभिर्यत्पुनाश्चितिर्य एवं विद्वान्पुनश्चितिं
चिनुत आ तृतीयात्पुरुषादन्नमात्ति यथा वै
पुनराधेय्य एवं पुनश्चितिर्योऽग्न्याधेयेन न (४)
ऋणोति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा
नघ्नोति स पुनाश्चितिं चिनुते यत्पुनाश्चितिं चि-

नुत ऋद्ध्या अथो सत्त्वाद्गुणं चेत्येति रुद्रो
वा एव यदग्निर्यथा व्याघ्रश्च सुतं बोधयति
तादृगेव तदथो सत्त्वाद्गुणेत्येति यथा वसि-
थारसं भामधेयेन बोधयति तादृगेव तन्मनु-
रग्निमचिनुत तेन नाऽऽर्घ्योत्स एता पुनश्चिति-
मपश्यन्तमचिनुत तथा वै स आर्घ्योत्सपुन-
श्चितिं चिनुत ऋद्धौ (५) ॥

(चिनुद्य विष्टमन्वाधेयेन नार्चिनुत तद्वदंश च) ।
इति छम्बयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाहके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

छम्बश्चितं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै
छद्दाशसि पशुमानेव भवति ह्येनचितं चिन्वीत
सुवर्गकामः ह्येनो वै वयसां प्रतिष्ठः ह्येन एव
भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचितं चिन्वीत
यः कामयेत शीर्षणानमुष्मिह्लोके स्यामिति
शीर्षणानेषामुष्मिह्लोके भवत्यलञ्चितं चि-
न्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दि-
क्ष्वेव प्रति तिष्ठति प्रउगचितं चिन्वीत आतु-
ष्यवाश्र (१) एव आतुष्याद्भुदत उभयतः-
प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रातृभ्याञ्ज-
देव प्रति जनिष्यमाणा निति प्रैव आतान्भ्रा-
तृभ्याञ्जुदते प्रति जनिष्यमाणाश्चतस्रश्चकचितं

(काम्यचितीनामभिधानम्)

चिन्वीति आतृव्यवान्वज्रो वै रथो वज्रमेव
 आतृव्येष्वः य इरति द्रोणचितं चिन्वीताध-
 कामो द्रोणे वा अजं भ्रियते सयोन्येवाजमव
 रुन्धे समुहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव
 भवति (२) परिचायं चिन्वीत आमकामो
 ग्राम्येव भवति इमंशानचितं चिन्वीत यः
 कामयेत पितृलोकं ऋध्नयामिति पितृलोक
 एवर्णोति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधे-
 ता* स एता जमदग्निर्विह्व्या अपश्यत्ता उपा-
 धत्ता ताभिर्वै स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्क
 यद्विह्व्या उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं य-
 जमानो आतृव्यस्य वृक्ते होतृधिष्णिय उप
 दधाति यजमानायतनं वै (३) होता स्व
 एवास्मा आयतन इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे द्वाद-
 शोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती जार्गताः
 पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धेऽष्टावष्टावस्ये-
 षु धिष्णिषेऽष्टावष्टावष्टाः पशवः पशु-
 नेबाव रुन्धे षण्माजालीये पशूना ऋतव ऋत-
 वः सल्लु वै देवाः पितर ऋतूनेव देवान्पितृन्मी-
 णाति (४) ।

(य भवति यजमानायतनं वा अष्टावष्टारिक्कव) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनवाकः) ।

पर्वस्व वाजसातय इत्यनुहुकप्रतिपद्वति
 तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रियो यत्तिस्रोऽनुष्टुभ-
 स्तस्मादश्वस्त्रिभिस्त्रिंशस्त्रिंशति यच्छतस्रो गा-
 यत्रियस्तस्मात्सर्वाश्चतुरः पदः प्रतिदधत्यला-
 यते परमा वा एषा छन्दसां यदनुहुकपरमश्व-
 तुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां पर-
 मोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयत्ये-
 कविः शमहं भवति (१) यस्मिन्नश्व आल-
 भ्यते द्वादश मासाः पञ्चतवश्वय इमे लोका
 असायादित्य एकविंश एष प्रजापतिः प्राजा-
 पर्योऽश्वस्तमेव साक्षादृणोति शर्करयः पृष्ठं
 भवन्त्यन्यदन्त्यच्छन्दोऽन्येन्ये वा एते पशव आ-
 लभ्यन्त उतेव ग्राम्या उतेवाऽऽरण्या यच्छ-
 रयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वथाय पार्थरश्मं
 ब्रह्मसामं भवति रास्मिना वा अश्वः (२)
 यत ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परीं
 परावर्तं मन्तोयंत्पार्थरश्मं ब्रह्मसामं भवत्य-
 श्वस्य यत्यै धृत्यै संकृत्यच्छावाकसामं भव-
 त्यसन्नयज्ञो वा एष यदश्वमेधः कस्तद्देवस्था-
 दुर्यादि सर्वो वा क्रियते न वा सर्व इति यत्सं-
 कृत्यच्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वथाय प-
 र्याप्त्या अनेन्तरायाय तस्मिंस्तोमोऽतिरात्र उच-

(अथमेधीयस्तोत्रसंबन्धमृगायामिधानम्)

ममहर्भवति सर्वस्याऽऽप्स्यै सर्वस्य जित्यै सर्व-
मेव तेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति (३) ॥

(अहर्भवति वा अभोऽहर्भवति दशं च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

देवातुरास्तेनर्त्तन्वा रुदोऽर्धमृषदे बहुदेवं धावीमिति वसोधातामग्निर्वे-

वेभ्यः सुवर्गाय मनाकूवाय छन्दश्चितं पर्वस्व द्वादश ॥ १२ ॥

देवातुरा अजायां वै प्रमुष्टिः प्रथमो देवयतोमेतद्वै छन्दसां २ रूप-

मुष्नोत्यष्टौ पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र मध्यमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य मिःभसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

प्रपाठके तु तार्क्षीये धार्णिताधितयोऽस्त्रिलाः ।

चतुर्थे चितिसंस्कारो द्वादशानुवाककाः ॥

इहका इन्द्रतन्वास्त्वा यज्ञतन्वमिधास्तथा ।

नक्षत्रास्त्वाश्च विहिताः पथमेऽप्यनुवाकके ॥

कृतव्या वैश्वदेव्यश्च द्वितीये योक्षणं तथा ।

शतकदीपहोमस्तु तृतीये तमुदीरितः ॥

परिवेचनमप्युक्तं तुर्ये तद्वदिकर्षणम् ।

व्याधारणं वैश्वकर्मणाऽऽहुविश्वान् पञ्चमे ॥

(अन्वमेधीयस्तोत्रसंवेद्युगाद्यभिधानम्)

पठे तु समिवाधानमग्निमणयनं तथा ।
 होताऽभ्याहामतिरथं दशर्चं तपिकल्पकम् ।
 तप्तमे चितिमारुह्य बाह्विं तत्र विनिक्षिपेत् ।
 यत्तोर्ध्वाराऽष्टमे बाजप्रसूतीयोऽप्यमन्वरे ॥
 दशमे वह्निमोग्ध पुनर्भिविरितीरितः ।
 एकादशे तु काम्यानि विह्व्यास्य समीरिताः ॥
 द्वादशे त्वन्वमेधीयस्तोत्रे त्रयमुदीरितम् ।
 त्रयस्तोत्रैः ताम चेत्येवं प्रपाठक उदीरितः ॥

तत्राऽऽहो वह्निष्पवमानस्तोत्रे चोदकप्राप्तां गायत्रीमपवदितुमन्वामृचैः विधत्ते-
 पञ्चस्य बाजसूतय इति । वह्निष्पवमानस्तोत्रे पाठ्यते त्रयस्तुत्रा गायत्र्याः ।
 तेष्व चोदकेन प्राप्ताः । तत्परित्यागेन पवस्वेत्यादिकाः पेषमुगनुष्टुप्ता मयि-
 पत्यध्या कायाः । मतिपद्यते पारम्प्यतेऽनयेति मतिपत् । अस्मिस्तुत्रे चतुष्पादो
 यास्तिस्तोऽनुष्टुभस्तास्त्रिपात्येन विभज्यमानास्तत्तो गायत्रियो भवन्ति । तत्र
 यस्मात्स्वस्वरेण तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादधो गमनं परित्यज्यैकत्र यदा तिष्ठति तदानी-
 नेकास्मिन्पादे भारमुपेक्ष्य विध्वेय पादेषु भारमवलम्ब्य तिष्ठति । यस्मादेवा विभ-
 ज्यमानास्तत्तो गायत्रियस्तस्मात्त्रिपाद्यमानोऽध्वर्युरः पादांश्चरानपि भूमौ मक्षि-
 प्येव पठाद्यते । प्रकारान्तरेणानुष्टुभं प्रशंसति—

परमा वा इति ॥ सर्वदागात्मकत्वाच्चन्दतां मध्येऽनुष्टुभः परमात्वं वाग्या
 अनुष्टुभिवि बहुशः श्रुतम् । स्तोमानां त्रिवृदामिष्टोपादीनां मध्ये पठ्यतस्वाच-
 तुष्टोमस्य परमत्वम् । त्रिरात्रस्याध्वमेवस्य महापाठकप्रायश्चित्तरूपत्वाद्यज्ञानां
 मध्ये परमत्वम् । तादृशयज्ञताधनत्वात्संश्रामजयहेतुत्वाच्च पशूनां मध्येऽध्वस्य
 परमत्वम् । एवं सति परमस्य त्रिरात्रस्य परमे चतुष्टोमे परमस्याध्वस्य सर्वन्धि-
 येनानुष्टुभि परमार्था प्रयुज्यमानायां परमेणैवेन साधनसमूहेन परमतां जेहवा
 प्राप्नोति । प्रकृतिप्राप्तास्त्रिवृदादिस्तोमान्वाधितुं स्तोमाश्वरं विधत्ते—

एकविंशमिति । एकविंशावृत्त्यात्मकेन स्तोमेन सर्वत्र मुक्तं न तु
 स्तोमाश्वरेण तादृशमेकविंशमहः कर्तव्यम् । यद्यप्युदीययोरङ्गोर्ध्वावृत्तये विधे-

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंज्ञाध्यायमिषानय)

अथे—यस्मिन्मध्यमेऽह्नयस्य आलभ्यते तदहरेर्कार्षेयम् । अथो सुवध्यसंज्ञके द्वितीयेऽह्न्यालभ्यते । मासतुल्योकादित्यानामेकार्षेयवितसंख्योपेतत्वाज्जगद्व्येव वषाविशरीरत्वाद्भस्व प्रजापतिजन्यत्वाच्च तस्याभस्व समुद्ध्यर्थमथमेकार्षेयवितसोभो मुक्तः ।

अथ पृष्ठस्तोत्रगतानामूनां छन्दोन्तरं वारयितुं शक्यारूपं छन्दो विप्रचे—

शकुरयः पृष्ठमिति । शकरीछन्दोपेता सचः शकुरमस्ताभिर्गुणं पृष्ठस्तोत्रं कुर्यात् । तस्यपादात्मके शक्यारूपके (लये) छन्दसि पादत्रयात्मकं गायत्र्यात्मकं छन्दः, पादचतुष्टयात्मकं त्रिष्टुवारूपं छन्दः, पादपञ्चकात्मकं पङ्क्त्यात्मकं (लयं) छन्द इत्येवमन्यदन्यस्नानाविधं छन्दोऽन्तर्भवति । अश्वमेधेऽप्यश्वप्रधानकेऽप्येव्ये नानाजातीया एव एवम् आलभ्यन्ते । तत्र केचन ग्राम्या एव केचनाऽऽरण्या । तत्राप्यवन्तरमेदा बहुधा दृष्टव्याः । एवं सर्वपृष्ठस्तोत्रेऽश्वमेधसंबन्धिनिमानाछन्दोगमितशकरीस्वीकारे सति मुख्यस्याभस्व सर्वपञ्चात्मकत्वं संपादितं भवति । अथ चोदकप्राप्तं सामान्तरमपवदितुं सामविशेषं विप्रचे—

पार्थुरश्ममिति । पृथुरश्मिना महर्षिणा दत्तं साम पार्थुरश्मं, ब्रह्माजमृत्वि-
जवाधेज्जय गीयमानं साम ब्रह्मतामं, तच्च नाम प्रकृतं कार्यं किंतु पार्थुरश्मं
कार्यम् । यस्मात्कारणाद्विश्वना रज्ज्वाविशेषेण दृढीभूतोऽथः पुरुषमपोक्षितदेशे
मेतुमीश्वरः समर्थः, यस्माच्च कारणादयतो नियमनरहितोऽथः क्वाप्यमविश्वः
तच्चत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थस्तस्माद्भस्व यत्यै दूरगमननियमनायोपरितनपुरुषेण
धारणाय च पार्थुरश्मं कार्यम् । तथैवाच्छावाकं यति गावन्तं सामविशेषं विप्रचे—

संछत्वाच्छावाकोति । तमीचीनाऽऽकृतियंस्य साम्नास्तसंछति विकल्पकं
सम्पन्नं समर्थमित्यर्थः । एतन्नामकं सामगानां यत्प्रसिद्धं तदच्छावाकमभि-
लक्ष्य गातव्यम् । योऽयमश्वमेधः क्रतुः सोऽयं विनष्टमज्ञावयवो बहुभिरवयवैरुपे-
तत्वात्कृत्स्नोऽयमवयवसंघातः क्रियते क्वचित्किंचिदवयवो विस्मृतो वेति को
नाम लोके वेति । तस्मात्संछतिगानेनाश्वसंवाञ्छिनः क्रतोः सर्वावयवसाकत्वं
भवति । तच्च देवानां संपूर्त्य यजमानस्य च स्वर्गप्राप्तिविश्वपरिहाराय संपद्यते ।

अपेक्षितविशेषगुणैर्युक्तं द्वितीयमहर्षिचायाय तृतीयं विप्रचे—

सर्वस्तोम इति । त्रिवृदाद्याल्लर्षिश्चिदन्ता आम्नाताः सर्वेऽपि स्तोमा
यस्मिन्निराशे सन्ति सोऽयमनिराजस्वृतीमदिवत्ते कर्तव्यः । तच्च स्तोमगदं

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंज्ञाभाष्यम्)

सर्वं स्वेन पूर्वप्राप्तस्य सर्वस्यापि प्राप्त्यै भवति । यस्तु वैरी पूर्वप्राप्तस्य
सर्वस्यापि जयाय भवति । तस्याद्यं यजमानस्तेन सर्वस्वोभेन प्राप्त्यं चनादिकं
सर्वं प्राप्नोति, जेतव्यं वैरिवर्गं सर्वं जयति ॥

इति भीमत्सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थमपाठके मथमादिद्वादशान्ता

अनुवाकः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोभ्यतुरो देवादिद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति भीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य भीमदाजाधिराजपरमेश्वरस्य

भीवीरशुक्लमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्च-

मकाण्डे चतुर्थः मपाठकः ॥ ४ ॥

(दीक्षणीयैश्चभिर्वा नमः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(वन प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदेकैव सःस्थापयति यज्ञस्य संतरया
 अविच्छेदायैन्द्राः पशवो वै थे भृङ्करा यदैन्द्राः
 सन्तोऽग्निभ्य आ लभ्यन्ते देवताभ्यः समदं
 दधात्याग्नेयीस्त्रिष्टुभो याभ्यानुवाक्याः कुर्याप-
 दाग्नेयीस्तेनाऽऽग्नेया यजिष्ठमस्तेनैन्द्राः समृद्ध-
 ष्ये न देवताभ्यः समदं दधाति वायवे नियु-
 त्वते तूपरमा लभते तेजोऽग्नेवायुस्तेजस एव
 आ लभ्यते तस्माद्यद्विथेयवायुः (१) वाति
 तद्विथेयकृमिर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वेति यज्ञ
 नियुत्वते स्थादुन्मायेयजमानो नियुत्वते भव-
 ति यजमानस्यानुन्मादाय वायुमती श्वेतवती
 याभ्यानुवाक्ये भवतः सतेजस्त्वायं हिरण्यग-
 र्भः सधंवर्तताम्र इत्याधारमा धारयति प्रजाप-
 तिर्यै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय सर्वाणि
 वा एव रूपाणि पशूनां प्रस्था लभ्यते यजु-
 मक्ष्णस्तत् (२) पुरुषाणां रूपं यत्तूपरस्त-
 दन्वाभो यदन्यतोदन्तदूषो यद्व्या इव शूफा-
 स्तद्वीना यद्वजस्तद्वजानां वायुर्वै पशूनां म्रियं
 धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनममि सैजानावाः
 पशव उप तिष्ठन्ते वायव्यः कार्याः प्राजा-
 पत्या इत्याहुयद्वायव्यं कुर्यात्प्रजापतिरिया-

यत्प्राजापत्यं कुर्याद्वायोः (३) इत्याद्यद्वाय-
व्यः पशुर्भवति तेन वायोनैति यत्प्राजापत्यः
पुरोडाशो भवति तेन प्रजापतेनैति यद्द्वादश-
कपालस्तेन वैश्वानराजैत्यामावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽ रभतेऽ-
ग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यद्वाग्नावैष्ण-
वमेकादशकपालं निर्वपति देवताः (४)
एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रुन्धे पुरो-
डाशेन वै देवा अमुष्मिँल्लोक आर्ध्वन्चरुणाऽ-
स्मिन्यः कामयेतामुष्मिँल्लोक ऋध्नूयामिति स
पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिँजेव लोक ऋध्नोति
यद्द्वादशकपालस्तेनाऽऽग्नेयो यत्रिकपालस्तेन
वैष्णवः समृद्धयै यः कामयेतास्मिँल्लोक
ऋध्नूयामिति स चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं वि-
ष्णोस्तण्डुलास्तस्मात् (५) चरुः कार्योऽ-
स्मिँजेव लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवती यं वा
अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अस्यामेवार्धि
यज्ञं तनुते यो वै संवत्सरमुख्यमभूत्वाऽग्निं
चिनुते यथा सामि गर्भोऽवपद्यते तादमेव
तदार्तिमर्छेद्द्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्ताद्भिर्व-
पेत्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सर-
माप्त्वा (६) काल आगते विजायत एवमेव
संवत्सरमाप्त्वा काल आगतिऽग्निं चिनुते नाऽऽ-

(दीक्षणीयिष्ठमिमानम्)

तिमार्कस्थेषा वा अग्नेः प्रिया तनुर्धैव्यानरः
प्रियामेवास्य तनुवमर्ष कण्ठे व्रीण्येतानि हवी-
रवि भवन्ति मय इमे लोका एषां लोका-
नार रोहोय (७) ।

(यमिर्षवायुः स्मृणस्तद्वायोर्निवपति देवतास्तस्मादाप्त्वाऽष्टार्षिरशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसिर्ब वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

मन्त्राणां नासनं मोक्षं प्रपाठकचतुष्टये ।

अथ प्रश्नमये तत्र शिष्टमर्कं विविच्यते ॥

पञ्चमप्रपाठक एकविंशत्या भाषैरियस्मिन्नुवाकेऽभिन्त्यः पशुनालभन इति
विद्यापाम्भेयां पशूनां पर्यभिक्षतानामुत्सर्गमुक्त्वा प्राजापत्येन सस्यायमतीति
यदुक्तं तदनुस्मारादितुमनुवदाति—

यदेकेमेति । इतरान्पशून्तृण्य प्राजापत्येनैकेन समीपने यत्तस्मारब्धस्य
पशुकर्मणः सतित्याय भवति । असर्पापिने तु विच्छेदः स्यात् ।

अथ तस्मिन्कर्मणि मन्त्रविशेषं विधत्ते—

ऐन्द्राः पशव इति । ये लोके मुष्करा अण्डसंहिताः पशवः सन्धि ते
सर्वे पुंस्त्वलक्षणयेन्विपबृद्ध्या युक्त्वादिन्द्रदेवताकाः । तादृशानामन्यथाऽलम्भने
देवतानां कलहं संपादयेत् । अयः कलहपरिहारायामिन्द्रदेवताकास्त्रिषुच्छन्दस्का
मचो याग्यानुवाक्याः कुर्यात् । तथा सति कचाभाभेयत्वेन पशवोऽप्यभाभेयाः
संपद्यन्ते । त्रिषुम इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तेन च्छन्दसा पशव ऐन्द्रा अपि संप-
द्यन्ते । तदुभयं मिलित्वा कलहं परिहृत्य समृद्धयै संपद्यते ।

१ स, "मने दे" ।

(दीक्षाजीमिह्यभिधानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अपि वा सर्वेषामेतेषां स्थाने वायवे नियुत्वते श्वेद-
मजं तूपरमात्मते वायुमती श्वेतवती वषाया वायुमानुवाक्ये ॥ इति । तस्मिन्
पक्षे विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । नियुत्संज्ञका अभविषोषा यस्य वायोः तस्मिन्
सोऽयं नियुत्वान् । तूपरः शुक्लरहितः । अभिष्वालापौ उद्धोषकस्यादापुरेवाग्ने-
स्तेजः । तस्मात्तेजस एव तूपर आलब्धो भवति । यो दिशं प्रति गच्छतीति
यत्रियकृद्वायुर्यदिगमिमुखो वाति वह्निमभिमुख एवामिदं इति । तेन दहनेन स्वकी-
यमेव तेजोऽनुगतवान्भवति । नियुत्वत इत्येतद्वायुविशेषणमप्ययम्यतिरेकाम्बा
प्रशंसति—

यज्ज नियुत्वत इति । वायोऽर्निषामकाधामावे सति यजमानोऽपि नियामक-
शुद्धिरहितः सञ्जन्मसो यत्र कापि गच्छेद्यार्त्तिकचिदा भवेत् । अतस्तत्प्राद्विराज
नियुत्वाद्विशेषणं वायोरपेक्षितम् ॥ मन्त्रविशेषं विधत्ते—

वायुमतीति । पविश्यात् रविपुत्र इत्युच्यते वायुमती श्वेतवती च, ते
वायवे समनस इति वायुशब्दसंज्ञावाच्छेदवः सिचकीति श्वेतशब्दसंज्ञावाच्य ।
वायोरग्निस्तेजसत्वात्पशुभ्यस्तस्य च तेजोत्पत्त्यात्तदुभयं सत्वेजसत्वात् संपद्यते ।

द्वितीयाधारे प्राकृतमन्त्रं वाभितुं विधत्ते—

हिरण्यगर्भ इति । हिरण्यं वस्त्राणहृत्पं यस्येश्वरस्य प्रजापतेर्कर्म वर्तते
सोऽयं हिरण्यगर्भः । यदा हिरण्यस्य वस्त्राणहृत्पं मध्ये तत्पल्लोके गर्भरूपत्वेना-
वस्थितश्चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः । अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतेरनुक्तः । पशुं प्रशंसति-

सर्वाणि वा इति । पशूनां द्विपदा चतुष्पदा च यानि रूपानि सन्ति
तानि सर्वाणि प्रति तत्रूपत्वेनैव पशुरालम्ब्यते । तत्र समुत्पत्त्युक्तत्वेन द्विपदा पुरु-
षेण साम्यं, शुक्लरहितत्वेनाश्वस्य साम्यम्, अधस्तनपङ्कजत्वेन दन्तसंज्ञात्वेन
गोसाम्यम्, अविषदृशैः क्षुत्तकोर्द्विस्तुरैरुपेक्ष्यवादीसाम्यम्, अजजात्या सर्वेषा-
मजानां साम्यम् । अथ वायुदेवतां प्रशंसति—

वायुर्वै पशूनामिति । पशूनां प्रावरणरहितत्वेन संपरणादायुः शिवं
धाम । अतः पशोर्वायव्यत्वे सत्येनै वायुमभिर्लक्ष्य तस्यैकस्वकीयं धाम जानन्त्यः
पशवः प्राप्यन्ते । अथ मीमांसया निर्णेतुं कंबिदर्थविशेषमनुष्ठेयं विधत्ते—

वायव्य इति । पशोर्वायव्यत्वे सत्येनै पशुः प्रजापतेरपेक्षात् ।

(दीक्षणीयेष्ट्याभिधानम्)

मात्रापत्ये सति वायोरपेयात् । एवमभ्यदध्यधाभ्याहर्तव्यम् । पक्षद्वेषेऽपि
वैश्वानरादभ्यपेयाद्वैश्वानरसंस्तवित्वे ताभ्यामपेयादिति मध्यमपक्षोपस्थासेऽपि वैश्वा-
नरादित्यपि तृतीयः पक्षोऽभ्याहर्तव्यः । तत्रायं निर्णयः—पञ्चवाँयव्यः पुरोडाशः
मात्रापत्यस्तस्य द्वादशकपालत्वं वैश्वानरसंस्तवि तत्र देवताध्यानापेयीति ।

यदुक्तं सूत्रकरेण—“ यस्माद्वीक्षणीयायास्तत्कृत्वा त्रिहविर्न दीक्षणीया
निर्वाति वैश्वानरं द्वादशकपालं तृतीयं पुरस्तादसंस्तवत्ततः ” इति । अत्राऽऽ-
ग्रावेष्ट्यामेकादशकपालपादित्यं चरुं चापेक्ष्य वैश्वानरस्य तृतीयत्वम् । तत्र प्रथमं
हविर्विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वं सोमप्रकरणे स्पष्टमान्नातम्—
“ ते देवा विश्वतोऽग्निं पाविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ” इति । यज्ञस्य
सर्वाङ्गव्यापित्वाद्विष्णुत्वम् । अत एतदीयेन हविषा सर्वा देवता यज्ञं चोपका-
न्तवान्भवति । प्रकारान्तरेण देवताद्वयं पशंसति—

अग्निरवमो देवतानामिति । शस्त्राणां मध्ये मध्यमशस्त्रे भूराग्निर्व्योति-
रित्युक्तत्वादग्निरवमत्वं चरमशस्त्रे विष्णोर्नृकमित्युक्तत्वाद्विष्णोः परमः । अत आ-
ग्रावेष्ट्यानिर्वापेण मध्यवर्तिनीः सर्वा देवता उभयतः परिगृह्य स्वाधीनाः क-
रोति । कामनाविशेषेण पुरोडाशं विधत्ते—

पुरोडाशेन वा इति । अथ कपालगतामेकादशसंख्यां विभज्य पशंसति—

यदष्टाकपाल इति । अन्यत्र सामेयमष्टाकपालं निर्वपत्युक्तत्वादष्टसं-
ख्याऽग्नेः प्रिया । तथा वैष्णवं त्रिकपालमित्युक्तत्वात्रिसंख्यां विष्णोः प्रिया ।
तदुभयं समुद्धृत्यै भवति । फलविशेषाय चरुं विधत्ते—

यः कामयेतेति । घृतमग्नेः [प्रियम्] । “ घृतमस्य योनिर्घृते भितः ” इत्यादि-
मन्त्रवर्णात् । षण्डुलास्तु विष्णोः प्रियाः । “ येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय ”
इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियत्वाद्घृतमुक्तव्यः कार्यः । एतेनास्मिन्लोकं समुद्धो
भवति । अथ हविरन्तरं विधत्ते—

आदित्यो भवतीति । आदितिर्देवता यस्य चरोः सोऽयमादित्यः । आग्रावै-
ष्णवं हविः पश्यन् कृत्वा द्वितीयहविर्देवेनायमादित्यश्चरुः कार्यः । आदित्यशब्दे-
नेवमेव भूमिरुच्यते । अस्यामेव भूमावुपरि यज्ञं कृतवान्भवति भूमौ पतिष्ठितश्च
भवति । अथ तृतीयं हविर्विधत्ते—

यो वै संवत्सरमिति । उरुपस्याग्नेः संवत्सरधारणमुपरिष्टाद्विधास्यति—
 “संवत्सरमुक्तं भूत्वा” इति । तेन च धारणेन विनाऽभिचयनमपारिचयन-
 पातेन समानम् । अतो यजमानो जियते । तस्मात्संवत्सरे धारयितुमशकः पुषा-
 न्त्वत्संवत्सरमाग्रेव तिस्रः षड्वा दश वा राशीर्दीक्षाधिकीपूर्वैश्चानरैः द्वादशकपाद्यैः
 निर्वपेत् । तस्मै च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा लोके संवत्सरेण
 पूर्णो गर्भः काले सुखेन जायत एवमभ्यनयेद्यथा संवत्सरं पाप्य काले पाते
 चित्तम्वान्भवति । ततो न जियते । प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एषा वा अग्नेरिति । सर्वेषां पुरुषाणामुपकारकः कश्चिदग्निमूर्तिविशेषो
 वैश्वानरः । सा च मूर्तिरग्नेः मियं शरीरम् । ततस्त्वयेष्टयाऽभिसंनन्विनीं भिवा-
 मेष तनुवं प्राप्नोति । विहितानां हविषां भित्त्वं प्रशंसति—

ग्रीधयेतानीति । प्राप्तय इत्यर्थः । यद्यप्याग्नावैष्णवं हविः प्रकृतावपि विद्य-
 मानत्वाच्चोदकपातं तथाऽभ्युपरितनद्वाविर्विधानायायमनुवाद इत्यविरोधः ।
 सेयं दीक्षणीयेष्टिः षडभिर्दीक्षयतीत्यस्यादनुवाकात्पूर्वं द्रष्टव्या । प्रकृतौ दीक्षा-
 हवीनामिष्टधनन्तरमावित्वात् । यत्तु रुक्ममन्तरं पतिमुञ्चत इति विहितं तत्प-
 रित्वेन न इह स्म वै पुराऽग्निरित्येस्मिन्नुवाके सामान्नातम् । तत्रेयं भीमासा ।

षष्ठमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

चयने रुक्मपूरयोदिः पुरोत स्वापितसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः कृत्वश्च(४)कमात्पाठस्य न क्षतिः ॥

अभिचयने दीक्षणीयादेरुक्त्यै रुक्मधारणमाम्नातम् । कण्ठे घृतः सधुरसि
 जम्बमानः सौषर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उस्तास्थितोऽग्निः शिख्येऽ-
 वस्थापितः कण्ठे धार्यमाणो यथोरःप्रदेशं न दहति तथा व्यवधायकत्वेन तद्धार-
 णम् । अत एव ब्राह्मणम्—रुक्ममन्तरं पति मुञ्चतेऽमुवपेव मृत्योरन्तर्धत्ते”
 इति । यजमानसंस्कारां वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयान्तरमाविर्भ्योदकेन
 पाप्तास्तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मपतिमोकः पदार्थः कार्यः । तस्य प्रत्यक्षपाठास्ताविवा-
 दिषु तस्याऽऽहतत्वादिति चेत् । मैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयान्तरमेव
 प्रकृतौ कृत्तम् । रुक्मस्थ तु पाठेन तत्कल्पनीयम् । तस्यात्संस्काराः पूर्वमा-
 विनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः । दीक्षणीयायां संस्काराणां पतिमो-

(चयनतत्कालमिधानम्)

कादूर्ध्वं पुनः पाठात् । न च दीक्षणीयान्ध्र्ये वापिदे रुक्मपतिमोकराद्वैषम्यम् ।

स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् । यद्वा रुक्मपतिमोकरः पश्चात्कार्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चाधिकरणे चिन्तितम्—

नित्यो नैमिषिकी वा स्थायातो वैधानरश्चितौ ।

नित्यः पुरेयः पञ्चम्यादविरोधान्त्र पश्चिमः ॥

अग्निचयने श्रूयते—“ यो वै संवत्सरमुक्त्वपमृत्वाऽग्निं चिनुते यथा साभि
गर्भोऽथपद्यते तादृशेव तदार्तिमाह्वेद्वैधानरं द्वादशकपालं पुरस्त्वान्निबंयेत् ” इति ।
उक्ता पिठरः । तामुक्तां पुञ्जानः पथमं मन इत्यादिपपाठकाग्रदिर्मेन्वैः संवाद्य
तस्यामुक्तायाभर्त्ति निधाय बहुधाभि द्वादशोद्याभि वा शिक्ये तामुक्तामवस्थाप्य
तन्निष्ठकथं स्वकण्ठे बहुधा बहुकथं चर्त्ति संवत्सरं भूत्वा पश्चाद्विष्टकाभिराग्नि-
भेतव्यः । अक्षरणे त्वपूर्णनर्कवातवद्विज्ञात्मान् । अतो वैधानरोहिं चयनस्यामेव
कुर्यादित्यर्थः । अत्राप्यन्तरामवाक्यवदक्षरणवाक्यस्पर्धाभावात्प्राज्ञित्या वैधान-
रोहिरिति चेन्नैवम् । यः पुषान्भूत्वा चिनुते स विवंपेदिति कर्तुं समानाधिकृत्यपञ्च-
न्दनञ्चादभरणेष्टघोर्निमित्तनैमित्तिकमावावभासात् । किंच दक्षिणहस्य नित्यस्य
पाक्षिकत्वत्वं नैमिषिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेकपक्षे नैमि-
षिकत्वमित्याविरोधः ॥

इति श्रीमत्साम्प्रदायार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयवैदिरियसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेक्षाऽनु प्राविशञ्चा-
भ्यः पुनः संमन्वितुं ताज्ञात्वात्सोऽजवीहृन्मृदि-
त्स यो मेतः पुनः संखिनवादिमि तं देवाः सम-
चिन्वन्ततो वै त आर्क्ष्यन्वत्समचिन्वन्तचि-
त्स्य चित्प्रत्वं य एवं विद्वाजग्निं चिंसुत
आप्नोत्येव कस्मै कमग्निश्चीयत इत्यादुरग्नि-
वात् (१) असापीति वा अग्निश्चीयतेऽग्नि-

बानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयते इत्याहुरेवा
 मा वेदजिति वा अग्निश्चीयते विदुरेन देवाः
 कस्मै कमग्निश्चीयते इत्याहुर्गुह्यसानीति वा
 अग्निश्चीयते गुह्येव भवति कस्मै कमग्निश्चीयते
 इत्याहुः पशुमानसानीति वा अग्निः (२)
 चीयते पशुमानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयते
 इत्याहुः सप्त सा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-
 ग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चक्षयः प्रत्यश्च आत्मा सप्तम
 एतावन्त एवैनममुष्मिह्लोक उप जीवन्ति
 प्रजापतिरग्निमचिकीषत तं पृथिव्यञ्जकीञ्च
 मर्याग्निं चेप्स्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽति-
 दह्यमाना वि धविष्ये (३) स पापीयान्मविष्य-
 सीति सोऽजवीक्षया वा अहं करिष्यामि यथा
 त्वा नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यमृशत्यजाप-
 तिस्त्वा सादयतु तथा देवर्तयाऽङ्गिरस्स्वइच्छुवा
 सीदेतीमामेवेष्टकां कृत्वोपा वृत्तान्तिदाहाय
 यत्प्रत्यभि चिन्धीत तदभि मृशत्यजापतिस्त्वा
 सादयतु तथा देवर्तयाऽङ्गिरस्स्वइच्छुवा सीद
 (४) इतीमामेवेष्टकां कृत्वोपा वृत्तेऽनतिदा-
 हाय प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एत-
 मुख्यमपश्यत् सैवत्सरमविभस्ततो वै स
 प्राजायत तस्मात्संवत्सरं भार्यः प्रैव जायते तं
 वसवोऽब्रुवन् त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहा
 इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत् त्रीण्यहान्यविभ-

(चयनतत्कलाभिधानम्)

रुस्तेन (५) त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रय-
स्त्रिंशतं च तस्मात्पदहं भार्यः प्रैव जायते
तान्कद्रा अन्नवन्प्र युयमजनिद्वं वयं प्र जाया-
महा इति तत् रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तः षडहान्य-
विभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिं-
शतं च तस्मात्षडहं भार्यः प्रैव जायते ताना-
दित्या अन्नवन्प्र युयमजनिद्वं वयम् (६)
प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रायच्छन्तं
द्वादशाहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त
त्रयस्त्रिंशतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यः प्रैव
जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोऽस्वाः सहस्रत-
मी य एवमुख्यः साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशूना-
न्जोति (७) ॥

(अभिवाच्यशुभानसां नीति वा अभिर्धविष्ये मृशोत्प्रजापतिस्त्वा सादयतु
तया देवतयाऽङ्गिरस्वदृष्ट्वा सीद तेन तानादित्या अन्नवन्प्र
युयमजनिद्वं वयं चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दीक्षणीषेष्टिराद्यानुवाके विहविरीरिता । अथ द्वितीये चयनतत्कले अभि-
धीयेते । तत्राऽऽदौ चयनं विधातुं नस्तोति—

प्रजापतिरिति । पुरा कदाचित्प्रजापतिः सर्वाः प्रजाः सृष्ट्वा मेणा मेष्णा
प्रियाविशयेन तासु प्रजासु स्वयं पाविशत् । प्रविश्य च ताभ्यः प्रजाम्यः सका-
शात्स्वकीयेन केनचिद्रूपेण पुनरुद्भवितुं नाशकमोत् । अशकस्तत्रैव स्थित
इदमब्रवीत्—यः कश्चिन्माभितः प्रजाम्यः पुनः संभवो यथा भवति तथा चिनव-

श्विनोवि स पुरुषः कश्चिददिदृशोत्येकेति तदाकथं मुखा देवः अभिरूपेण पुनः
संभवो यथा भवति तथा तं यथाप्यवेत्तुमभिहितकामिभिरन्येन चमनेन ते
देवाः कश्चिं प्राप्ताः । यस्मादेवं सम्यग्विनयंस्वस्थाप्यवनविषमादभोधिरयमिति
नाम संपन्नम् । इदानीं विधये—

य एवं विद्वानिति । अथ पञ्चोक्तशब्दो क्रमेण फलमिष्टेनाचि (वि)-
दर्शयिषुरादौकं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । कामिस्तन्मयं कामोदेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । मरुवा-
दिषु मध्ये केचिदेवं पश्यन्तुः—कस्मै कामाश्रयमाग्निमिव इति । उक्त एवमु-
त्तरमाहुः—अभिवानसानोवि शास्त्रीयाभियुक्तोऽहं भवानीति कामयित्वाऽप्यम-
ग्निधीयत इति । ततोऽग्निं चित्वाचरकतुषोम्यशास्त्रीयाभियुक्त एव भवति ।

द्वितीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । स्वर्गोत्पन्न देवाः सर्वे मा भौ यजमानं वेदमयं
यजमानः सम्यगनुष्ठितवानित्येवंविदन्विषि कामयित्वाऽभोधित्वादेवा एवं विद-
न्त्येव । तृतीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । शास्त्रीयसर्वकर्मानुष्ठानसमर्थो गृहस्थो भवानीति
कामयित्वाऽग्निं चिन्वानस्तथैव भवति । चतुर्थं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । यशुतमुदेः कामयित्वात्यशुतमुन्निर्ममयेव ।
पञ्चमं फलं दर्शयति—

कस्मै कामग्निरिति । प्राञ्जः पूर्वमावित्रः पितृपितामहपतिवापहास्तपः
पुरुषाः प्रत्यञ्जः पश्चाद्भाविनः पुनर्पीनप्रवौनास्तपः पुरुषाः । मध्यवर्ती स्वयं
सधमः एते सर्वे पुरुषा मामुपजीयन्तु । अहमेवैवैषां रक्षको भविष्यामीति कामयमा-
नोऽग्निं चित्वा स्वर्गे लोके तथैव रक्षको भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“यथापतिरिति तादस्यु यथा देवयथाऽङ्गिरस्तद्विभुवा
सीदत्युत्तरवेदिमभिमृश ” इति । तदिदं विधानं मत्स्योति—

यथापतिरिति मिति । पुरा कदाचित्पञ्चमविशर्गं वेदुमिच्छां तकार । तं
चमनार्थिनं यथापतिं पुष्टिभेदमनवीक्ष्य यथापते मयोत्सर्गं न वेत्त्यसेऽग्निचमनं
न करिष्यति । मा कुर्वित्यर्थः । कुर्व इति चेतच्छब्दः । यथापतिं चमयमानोऽ-
ग्निर्नामविशयेन धक्षयति तदानीमप्यन्तं दक्षमाना सप्तऽभिमवत्तवः परिकुठ्ण्णी

(चयनतत्फलामिषानम्)

ममोपरि स्थितं त्वामपि कम्पयिष्ये । तवः स त्वं पापिष्यो वरिष्यो भाविष्यसीति ।
तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरिदमब्रवीत्—यथाऽयं चीयमानोऽग्निस्त्वा नातिशयेन
वक्ष्यति तथैवाहं करिष्यामीत्युक्त्वा प्रजापतिर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणैमां भूमिमभितः
स्पृष्टवान् । मन्त्रस्य चायमर्थः—हे भूमि त्वामाद्यकारणभूतामाद्यप्रजापतिः साद-
यतु स्थापयतु । अयं प्रजापतिरुपया तथा तव रक्षायित्र्या देवतया ध्रुवा सती
सीदोषविशाङ्गिरोभिः स्थापिता यथा ध्रुवा भवति तद्वदिति । अनेन समन्त-
कस्पर्शनेनेमां सर्वां भूमिभिरकामेव कृत्वाऽग्निशरीरान्धःपातित्वेनोपाधत्त । मन्त्राग्निः
स्वात्मानमपिदहति । अथ विधत्ते—

यत्प्रत्यग्निमिति । यच्चयनस्थानं प्रवीष्टकाभिरग्निं चेतुमिच्छति
तत्स्थानं प्रजापतिरित्यादिमन्त्रेणाभिमृशेत् । तेनाभितः स्पर्शनेनेमां भूमिं कृत्वा-
मपीष्टकां कृत्वोपहितवान्भवति । तेन चातिदाहो न भवति । अथोरुष्याग्ने-
धारणं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयतेति । प्रजोत्पादनसाधनत्वेनोरुष्याग्निनेकास्मिन्संवातसरे प्रति-
दिनमुपस्थानकाळे स्वगळे शिख्यपार्श्वं बद्ध्वा धारयेत् । तत उत्पादको भवति ।

अथ त्रीणि पक्षान्तराणि व्यवहृद्वहृद्वाद्याह्वारणरूपानि क्रमेण विधत्ते—

तं वसवोऽब्रुवाजिति । तं प्रजापतिं वसव एवमब्रुवन्—हे प्रजापते त्वं प्रजा
उत्पादितवानासि, तथा वयमप्युत्पादयाम इति । ततः प्रजापतिस्तमुख्यभूमिं
वसुभ्यः प्रायच्छत् । ते च तपार्थं व्यवहृं धृत्वा तपस्वितादधिकं प्रजायां सत-
व्यमसृजन्व । तस्मात्प्रजोत्पत्तये व्यवहृं भावं इत्येकः पक्षः । एवं रुद्रादित्यवा-
क्ययोरपि व्याख्येयम् । पक्षत्रयार्थदादान्तमुहाकारेण निगमयति—

तेन चै त इति । ते वसुरुद्रादित्या उक्ता सृष्टस्तमी यथा भवति तथैकोर्न
प्रजासृष्टमसृजन्व । वेदनं प्रशंसति—

य एवम्रुष्यामिति । अत्र चयनविधितव्वाज्ञातं सावित्राणि जुहोतीत्येतस्या-
स्याम्ब्रुष्यम् । भूमिस्पर्शनमन्त्राज्ञाणे त्वमे तव अतो वय इत्यनुवाके शंस्यु
वाहृत्स्वत्यं मेधो नोपानमदित्यतः प्राम्ब्रुष्ये । अरुष्यचारमज्ञातं तु न ह स्म
दे पुरागभिरित्यनुवाके ब्रुष्यम् । अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्येभिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यभिना चानुवादतः ॥

रुद्रश्चा प्रथमस्य नामैतद्वृत्तेराद्यानवधितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते वृद्धावग्निष्टोमो विधीयते ॥

“ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ” इत्येवं विधाय भूपते—“अथाष्टोममिमां-
ष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशभिना तपतिराधेय ” इति । अथाग्निशब्दो
यागवाची । स्तोत्रशास्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य भूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेवं भूयते—
“ अग्नेः स्तोत्रभेदेः यत्तम् ” इति । “ बहुपत्तवोऽग्नेश्चित्तवस्य भवन्ति ”
इति च । यदि लिङ्गं प्रायकापेक्षं तर्हि यजिना तदनुवादः प्रायकोऽस्तु । अग्नि-
मिष्टोमेनानुयजतीत्यास्मिन्प्रायश्चित्ते यजतीति यजिनामानाधिकरण्यादुवाचु-
यार्जं यजतीतिवयागनामत्वम् । अथोच्येत—अनुशब्दस्याग्निशब्देनान्वयाद्य-
न्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति, तथाऽप्यग्नेः पुरोयजने सत्यमिष्टोमस्यानुयजनं संभ-
वति । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञस्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् । तस्मा-
दग्निं चिनुत इत्यत्राभिनामको याग आरूपात्तेन विधीयते । विनोतिस्त्विहका-
भिरग्निं चिनुत इतिवाक्यप्राप्तस्य अयनस्य सोमयागविकृतित्वेन यातस्य
ग्रहस्तनुदायस्य वाऽनुवाद इति प्राप्ते भूपः—अग्निशब्दो रुद्रश्चा वद्विद्वन्प्रायश्चित्ते ।
रुद्रश्च वृत्ततया लिङ्गादिकस्याद्यागवाचित्वाद्बलीयसीति न यागनामत्वम् ।
न चात्र यागरूपमस्ति । प्रथमदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निवाधविशेषयुक्तान-
ववाग्निं चिनुत इत्युक्तं अयनमग्निद्वयसंस्कारः । न च संस्कृतस्य विनियोगा-
भावः । अग्निमिष्टोमेन यजत इत्यादिवाक्येराग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्य-
संस्कारविधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णचतुर्वेदी-

यत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपादके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(उक्ताहोमादेशविधानम्)

(जप पञ्चमाहके पञ्चममपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पच्यते
 यजुषा वि मुच्यते यदुक्ता सा वा एषेतर्हि
 यातयाग्नी सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुर्गने युक्त्वा
 हि ये तव युक्त्वा हि देवहूतमा१ इत्युक्तायी
 जुहोति तेनैवेना पुनः प्र युक्ते तेनायातयाग्नी
 यो वा अग्नि योम आगते युनक्ति युक्ते
 युज्जानेष्वग्ने (१) युक्त्वा हि ये तव युक्त्वा हि
 देवहूतमा१ इत्याह्वेष वा अग्नेर्योगास्तेनैवेन
 युनक्ति युक्ते युज्जानेषु ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 ग्यङ्गुग्निश्चेत्तस्या ३ उक्ताना ३ इति वयसां वा
 एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यङ्ग्यञ्च चिनुयात्पृ-
 ष्ठित एनमाहुतय ऋच्छेयुर्यहुत्तानं न पतितु१
 शकनुयादसंवर्योऽस्य स्यात्प्राचीनमुत्तानम् (२)
 पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुतय
 ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते सुवर्योऽस्य भवति
 सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति दिर्जु-
 होति द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति समान१
 हि चक्षुः समृद्ध्यै देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 वामं वसु सं ग्यदधत् तद्देवा वामभृताऽवृजन्त
 तद्दामभृता वामभृत्वं यद्दामभृतमुपदधाति
 वाममेव तथा वसु यजमानो धातृव्यस्य
 युक्ते हिरण्यमूर्जो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं

(उक्ताहोमाद्वैरभिधानम्)

ब्रह्मणादिन इति । न्यहृहधोमुख उत्तान ऊर्ध्वमुखो योऽयमग्निः स एव पक्षिणामाकरेण वीर्यते । तथा सत्यधोमुखत्वेन चितस्माग्नेः पृष्ठमागे सर्वा आहुतय एवमग्निं प्राप्नुयुः । ऊर्ध्वमुखत्वे तु पक्षाभ्यामाकाशे गन्तुं न शक्नु-
यात् । गमनाभावे च स्वर्गाय हितो न भवति । अत्र शेषद्वयपरिहाराय पुरुष-
वीर्यमुपदध्यात् । तच्च शिरः प्राचीनं केशभावं प्राच्यां दिशि चित्तमगलभायं
प्रतीच्यां दिशि छत्थोर्ध्वमुखं स्थापयेत् । एवं तत्रि तत्र ह्यमाना आहुतयो
मुखपक्षेण एवमग्निं प्राप्नुयन्ति, न तु पृष्ठतः । पक्षाकारस्थोर्ध्वमुखत्वाभावेनाऽऽ-
काशे गन्तुं शक्यत्वात्स्वर्गाय हित एव भवति । अस्य चोपधानमन्त्रस्थादित्यं
गर्भमित्वादिकः । उपधानविधित्तु मध्ये पुरुषवीर्यमुपदधातीति । स चैषा वा
एतल्लोकानामित्यनुवाके समाध्यातः । अत्र तूर्कं विधिमनुष्यं प्राचीनोत्तानत्वमुणौ
विधीयेते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चित्रं देवानामित्यर्ध्वाम्यामशिकटयोर्हृत्वा =
इति, तद्विधं विधत्ते—

सौर्या जुहोतीति । सौरी चित्रं देवानामित्यादिका । सा चोदु त्वं जातवे-
दसमित्यनुवाके समाध्यातत्वात्तत्रैव व्याख्याता । सूर्यस्य चक्षुरभिमानिदेवत्वात्-
मन्त्रहोमेनास्मिन्पुरुषशीर्षे चक्षुरिन्द्रियं संपादयति । चक्षुरभिमानित्वं चैतरेभिः
समायमन्ति—“ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् ” इति ।

अर्धचतुर्थं विमज्ज विनियुक्ते—

द्विजुहोतीति । इन्द्रियस्यैकत्वेऽपि गोलकभेदाद्द्वित्वम् ।

ऋगभेदशङ्कां वारयितुमेकत्वं विधत्ते—

समाध्या जुहोतीति । गोलकभेदेऽपीन्द्रियस्यैकत्वाद्गणकत्वम् । इदं होम-
माक्षणमपि पुरुषशीर्षावैचित्तमीषे द्रष्टव्यम् । अथ वायुभूदाख्याया इष्टकाया
उपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवाऽसुराश्च युद्धायोद्यतास्तदानीं तदुभ-
येऽपि वननीयं वस्तु स्वं वनभेदैकत्र गूढत्वेन सम्यक्स्थापितवन्तः । तत्रासुरसंघश्च
यद्धनं तदेतद्देवा वायुभूदाख्येष्टकया विनाशितवन्तः । अतो वायं हरन्ति(वि)
नाशयन्ती(त्यनये)ति व्युत्पत्त्या इकारस्थाने भकारादेशे सपि वायुभूदिति नाम
संपन्नम् । अतो यजमानोऽप्येतदुपधानेन आवृण्व्यस्य धनं विनाशयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदाहुनिहकायां हिरण्यशकलादभ्यु(प्यु)स्त वास्ते
अग्ने तुर्ये रुच इति दाभ्यां वामभूतम्” इति । तत्र हिरण्यशकलौ विधत्ते—
‘ हिरण्यभूर्ध्वीति । हिरण्यशकलद्वयं भूर्ध्वुपरिभागे वस्या इहकायाः सा
हिरण्यभूर्ध्वी । हिरण्यं यकाशरूपवाक्योतिः । वाममपि बाधियुकाविकं
वधा ष्योतिः । वास्ते अग्ने तुर्ये रुच इत्यादिमन्त्रद्वयं तत्र विनियुक्ते—

द्वियजुर्मवतीति । दे यजुषी मन्त्रो यस्या वामभूतः सा द्वियजुः । इदं च
वामभूताक्षणं स्वयमातृणाभुपदधातीत्यनुवाके पूर्वैहकायाक्षणादूर्ध्वं देवत्वत्वं वे
द्याकिसितेरथतः पूर्वं दृष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयवैशिरीपसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आपो बर्हणस्य पत्नव आसन्ता अग्निर-
भ्यध्यायताः समभवत्तस्य रेतः पराऽपतत्त-
दियमभवद्यद्वितीयं पराऽपतत्तदसावभवदियं
वै चिरादसौ स्वराह्यद्विराजाभुपदधातीमे
एकोप धत्ते यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तदस्या
प्रति तिष्ठति तत्र जायते ता ओषधयः (१)
वीरुधो भवन्ति ता अग्निरासि य एवं वेद प्रेष
जायतेऽआदो भवति यो रेतस्वी स्यात्प्रथ-
मायां तस्य चित्यामुमे उप दध्यादिमे एवा-
स्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्तेताः
स्यात्प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप दध्या-
दुशमायोमन्या रेत एवास्मै सिक्तेताम्यामु-

(रेतःसिगायमिधानम्)

मयतः परिं गृह्णाति संवत्सरं न कम (२)
 चन प्रत्यवरोहेष हीमे कं चन प्रत्यवरोहत-
 स्तदेनयोर्धतं यो वा अपशीर्षाणमार्भि चिनु-
 तेऽपशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सशीर्षाणि
 चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति चिरिं
 जुहोमि मनसा एतेन यथा देवा इहाऽऽगम-
 न्नीतिहोत्रा ऋतावृषः समुद्रस्य वयुनस्य
 परमं जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽमर्त्यः
 हविरिति स्वयमातृणामुपधाय जुहोति (३)
 एतद्वा अग्नेः शिरः सशीर्षाणमेवार्भिन चिनुते
 सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद सुव-
 गांय वा एष लोकाय चीयते यदग्निस्तस्य
 यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवग्यमस्य तत्सुवग्योऽ-
 ग्निश्चितिमुपधायामि सुशेचितिमचिति चिनु-
 वहि विद्वान्पुष्टेवं वीता वृजिना च मतन्नाये
 नः स्वपत्थाय देव दितिं च रास्वादिति-
 मुक्येति यथापूर्वमेवेनामप धत्ते प्राश्नमेनं
 चिनुते सुवग्योऽस्य भवति ॥ (४) ।

(जोषवः कं जुहोति स्वपत्थायाहादेश च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उत्साहुतिः पुंशिरथ वामभूम्ब तृतीयके ।

अथ चतुर्थे रेतःसिगाद्या उच्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विराड्ज्योतिरिति तिस्रो रेतःसिचस्तास्ता द्वे प्रथमायां
विरयां यून उपदध्मात्तवा मध्यमायां विवयस एकां प्रथमायामेकामुचनार्पा
स्थविरस्य = इति, तत्र द्वयोरुपधानं विधत्ते—

आपो वरुणस्येति । वरुणस्यो वा अन्धेयतास्ताः कामुकोऽग्निरभ्यध्याय-
दध्मात्वा सप्तमवत् । तत्र पानसेन सप्तमेन स्तुतितं रेतोऽधोऽपवत् । तच्च
रेव इयं प्रथिव्यवत् । द्वितीयवारं पवितं रेतोऽसौ द्युलोकोऽभवत् । तत्र येयं
प्रथिवी सा विविधा पाण्याधारत्वेन राजत इति विराडित्युच्यते । वा त्वसौ
द्यौः सा स्वादन्धेय राजत इति स्वराद् । एवं सप्तम द्वे विराजानुपदध्मात् ।
विराड्ज्योतिरेताभ्यां मन्त्राभ्यामुपधेये विराजौ । मन्त्रद्वयं च विराड्ज्योतिरधार-
यत् । राजाड्ज्योतिरधारमदित्यान्नात्वं म्यारुमात्वं च । अनेन विराड्ज्योपधानेनेने
द्वे धुभूमी एवावमुपधत्ते । तदेतद्विराडुपधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यद्वा असाविति । असौ द्यौर्यदेव रेतो वृष्टिरूपं सिञ्चति तदस्यां भूमौ
प्रतिष्ठितं सज्जानाकारेणोत्पद्यते । ताश्चोत्सजा ओषधयो व्रीहिषवाद्या वीरुधो
मागवल्त्वाद्यश्च भवन्ति । ताश्च जाठराग्निरसि । एवंविधे धुभूमिरूपे विराजा-
विति तपोः प्रशंसा । वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अथाधिकारिभेदेन प्रकारविशेषं विधत्ते—

यो रेतस्वीति । रेतस्वी युवा वस्य प्रथमायामेव चित्वा उभयोरुपधाने
सति ते उभे अपि धुभूमिरूपे अनुकूले भूत्वा यजमानार्थं रेतः सिञ्चतः ।
सिक्क्रेताः स्थविरस्तस्य प्रथमोत्तमचित्तयोः क्रमेण द्वयोरुपधाने सति स्वकीयं
सिक्कं रेत आभ्याभिष्टकाभ्यामुभयतः परिगृहीतं भवति । एतद्विराड्वाखणं पूर्वो-
क्तवामभूद्वाखणानन्दरमेव दृष्टव्यम् । अथाभिचितः कंचिन्मियमं विधत्ते—

संवत्सरं नेति । अग्निं चित्वा संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं षडोषुखेषु विद्यावृक्षेषु
च सप्तमतेष्वपि कमपि पुरुषं प्रत्यभ्युत्थानं न कुर्यात् । इमे धुभूमिरूपे विरा-
जादिष्टके क्रमभ्युत्कृष्टं पुरुषं प्रति नाभ्युत्थानं कुरुतः । तदनभ्युत्था मनेनयोरि-

(रेतःसिगायमिधानम्)

इकयोर्दत्तं निधतम् । अतस्तथोक्तपथाऽपि नाभ्युचिष्ठति । यद्यप्ययं निधतः
कृत्स्नाक्षणाभ्ये वक्तव्यस्तथाऽपि विराट्द्वारेण स्तोतुमिहाऽऽम्नातः ।

अथ कंचिद्धोमं विधातुं प्रस्तौति—

यो वा अपश्चिर्षाणमिति । अथेः शिरोराहित्यसाहित्याभ्यां यजमानोऽपि
शुक्लं तथा भवति । विधित्तितस्य होमस्य मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिं जुहोमीति । यथा देवा इहाऽऽगमन्त्येन प्रकारेण हविर्भाषो देवा
अस्मिन्कर्मण्युपगच्छन्ति, तथाऽहं मनसा मनोगतया भवत्या घृतेन ब्रह्मेण चित्तिं
जुहोमि देवानां चित्तमुपाददे मसादधापीत्यर्थः । कीदृशा देवाः, वीतिहोषाः
कमनीयहविषः, कतावृधो यज्ञस्य वधंचितारः । तत ऊर्ध्वं विश्वकर्मणे प्रजा-
पतये विधाऽहा सर्वेष्वप्यहःसु अमर्त्यं विनाशरहितं स्वाहुतं हविर्जुहोमि ।
होमस्य स्थानमुच्यते—वयुषस्य कमनीयस्य समुद्रस्य समुद्रवदुत्कृष्टस्य स्वयमा-
तृणणास्वरूपस्य पतन्पवन आहुतियोग्य उपरिभाग इत्यर्थः । उत्पादितं मन्त्रं
विनियुक्ते—

इति स्वयमिति । चित्तिं जुहोमीति यो मन्त्र उत्पादित इत्यनेन मन्त्रेण
स्वयमातृणोपधानादनन्तरं जुहुयात् । एतदेवाऽऽहुतिस्वरूपमग्नेः शिरस्थानीयम् ।
अतः शिरःसहितमेवाग्निं चित्तवान्भवति । वेदनं प्रकृतसि—

सङ्घीर्षाऽमुष्मिन्निति । एतद्धोमब्राह्मणं स्वयमातृणामिष्टनुवाके द्रष्टव्यम् ।
अथामिमर्शनं विधातुं प्रस्तौति—

सुधर्गाय वा इति । योऽयमग्निरस्ति स एव स्वर्गलोकार्थं चीयते । अत-
स्तस्याग्नेर्यदङ्गमथथापूर्वं कपोलहृषणेन क्रियते तदङ्गमनुवर्त्य स्वर्गाय हितं न
भवति । अग्निश्च स्वर्गाय हितः । तस्मात्क्रममनुलङ्घ्यैव तदङ्गमनुष्ठेयम् ।

अथ यदर्थं प्रस्तावः कृतस्तद्विधत्ते—

चित्तिमुपधायेति । उपधानादूर्ध्वं तामुपहितां चित्तिं हस्तेन स्पृशेत् ।

तत मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिमग्निचितिमिति । अयमाग्निचितिमिति मन्त्रदीपां मानसीं भक्ति-
मभार्कं च विचिनवद्विविष्य निश्चिनोतु । कीदृशोऽग्निः प्रुष्टेव वीता वृजिना च
विद्वान्, प्रुष्टोपलक्षितसर्वाधयवसदृशानि कर्माङ्गानि(णि)वीता कान्तानि वृजि-
ना च स्तलितानि चेत्युभयं ज्ञानानः । तथा मतांन्मनुष्यत्पान्यमादवदुलान-
स्यानि विद्वान् । हे देव नोऽस्माकं राधे धनाय स्वधत्पाय च शोभनपुत्रार्थमादि

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

दिति च रास्व यदेषं तदपि देहि । अदितिमुख्यं यदपीतः परं न देयं किंतु पूर्व-
मेव दत्तं तदपि बहुलं कर्तुमिच्छ । अनेन मन्त्रेणानुष्ठितमभियर्चनं प्रशंसति-

यथापूर्वमिति । अत्र भक्त्यभक्तयोः स्तुलनास्त्वनयोर्विद्वेकारिणा वक्ति-
ना वेकत्वस्य समाहितत्वात्क्रमनल्लङ्घ्येवैनां धितिमुपधत्ते । अग्निं च माह्वुस्तं
चिनुते । त चाग्निरस्य यजमानस्य स्वर्गाय हियो भवति । तद्विं वासवं
पशुर्वा एव यदाग्निरत्यनुवाके प्रथमचित्तिसमाप्तौ दृष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयते-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अत्र पञ्चमपाठके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः पशून्पातु सोऽ-
स्मान्पातु तस्मै नमः प्रजापती रुद्रो वरुणोऽग्नि-
दिशां पतिः स नः पशून्पातु सोऽस्मान्पातु तस्मै
नमः एता वै देवता एतेषां पशूनामाधिपतयस्ता-
भ्यो वा एव आ वृश्च्यते यः पशुशीर्षाण्युपदधाति
हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो
नमस्करोति ब्रह्मवादिनः (१) वदन्त्यग्नौ
ग्राम्यापशून् दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति
किं तत उच्छिश्यतीति यद्धिरण्येष्टका उपद-
धात्यमृतं वै हिरण्यममृतं नैव ग्राम्येभ्यः पशु-
भ्यो भेषजं करोति नैर्नान्हिनस्ति प्राणो वै
प्रथमा स्वयमातुण्णा द्यानो द्वितीयाऽपान-
स्तृतीयाऽनु प्राण्यास्पृथमा स्वयमातुण्णामुप-

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

धार्य प्राणेनैव प्राणश्च समर्धयति व्यन्यात्

(२) द्वितीयामुपधार्य व्यानेनैव व्यानश्च

समर्धयत्यपान्यात्तृतीयामुपधार्यपानेनैवापानश्च

समर्धयत्यथो प्राणैरेवैनश्च समिन्धे भूर्भुवः सुव-

रिति स्वयमातृणा उप दधातीमे वै लोकाः

स्वयमातृणा एताभिः स्तु वै व्याहृतीभिः

प्रजापतिः प्राजयित यदेताभिर्व्याहृतीभिः स्वय-

मातृणा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु

(३) लोकेष्वधि प्र जायते प्राणाय व्याना-

यापानाय वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तया देवत-

याऽऽग्निरस्वदध्नुवा सीदामिना वै देवाः सुवर्गं

लोकमाजिगाहन्तेन पतितुं नाशंकनुचन्त एता-

भ्वतश्चः स्वमातृणा अपश्यन्ता दिक्षुपाद-

धत्तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्यश्च-

तश्चः स्वयमातृणा दिक्षुपदधाति सर्वतश्चक्षुषैव

तदग्निना यजमानः सुवर्गं लोकमेति (४) ॥

(ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजमानस्त्रीणि च) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

रेवःसिग्धोमर्त्तश्शर्शाश्वतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाया उप्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विश्वकर्मा दिशां पतिरिति पञ्च हिरण्येष्टकाः प्रवि-

दिशमेका मध्ये ” इति । तत्र पञ्चानुत्पादयति—

विश्वकर्मा दिशामिति । योऽयं विश्वकर्मा दिशां पाठकः सोऽस्मदीया-
भ्यस्तुतस्मात् रक्षतु । तस्मै विश्वकर्मेणे नमः । प्रजापतिरिरयादिभिश्चतुर्भिः पदे-
भ्यस्त्वारी मन्त्रा उत्पन्नाः । सर्वानुपपन्नस्य दिशां पतिरिति पुनः पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

एता वै देवता इति । पुरुषार्धर्षभशृष्णिभस्तानामेवेषां पशूनां विश्वकर्मा-
दयः स्वाभिभूता देवताः । एवं सति पशुशीर्षोपधाने ताभ्यो देवताभ्य आधु-
रभ्यते तासां देवतानां ब्रह्मा भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय हिरण्येष्टका उप-
दध्यात् । हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टकास्तदुपधानेन ताभ्यो नमस्करोति ।
तन्मध्येषु तस्मै नम इति दर्शनात् । प्रकारान्तरेण हिरण्येष्टकाः प्रशंसति—

मत्स्रवादिनो वदन्तीति । लोके हि द्विविधा एव पशवो ग्राम्याश्चाऽऽर-
ण्याश्चेति । तत्र ग्राम्याभ्युत्पन्नाश्चादीनयं यजमानश्चिपमानेऽग्नौ स्थापितवान् ।
मधुमारण्यमनु ते दिशामीत्यादिभिर्मन्त्रैरारण्यांश्च शोकेन योजितवान् । तत्र
ब्रह्मविदेभ्यः पशुभ्योऽन्वेदनुपहितं पशुस्वरूपं किं नामोच्छिष्यते । अतः
कष्टोऽयं सर्वकर्षोपद्रवको यजमानव्यापार इति मत्स्रवादिनः परस्परमाहुः । तत्रै-
तदुत्तरं द्रष्टव्यम्—नायं कष्टो व्यापारो यस्मादयं हिरण्येष्टका उपवचाति हिरण्यं
वामृतं तेनामृतेन ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो मेवजकरणादेतदीयर्हिंसादोषेन पाप्नोति ।
एतच्चोपलक्षणमारण्यपशुशोकस्यापि मेवजमेतदिति द्रष्टव्यम् । एतासां छत्तिका-
दिनक्षत्रेष्टकाभ्य ऊर्ध्वभावेतिवान् ब्राह्मणानन्तरमेवैतद्ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

अथ तिसृणां स्वयमातृणानामुपधानानन्तरं प्राणनादिकं विधत्ते—

प्राणो वा इति । प्रथममध्यमोत्तमचितिवु तिस्रः स्वयमातृण्याः, ताश्च क्रमेण
प्राणव्यानापानस्वरूपाः प्राग्वृत्तिमध्यवृत्तिपश्चाद्वृत्तिरित्युक्तान्मात् । अतः प्रथमचितौ
स्वयमातृणामुपधातुं प्राणमातृण्णुवाप्तं कुर्यात् । मध्यमचितौ व्यन्यात्प्राणा-
पानस्तन्मनं कुर्यात् । उत्तमचित्ताव्यानाब्जिः प्राप्तं कुर्यात् । त एवं सति स्वकीयैः
प्राणादिभिरग्नेः प्राणादीन्स्तनधेयति । अपि च प्राणवायुमिरेवैनमर्षिं मदीपयति ।

अथ तिसृषु स्वयमातृणानां व्याहृतिभ्यं क्रमेण विनियुक्ते—

भूर्भुवः सूचरिति । तत्तत्स्वयमातृणोपधानब्राह्मणानन्तरमेवैतदपि ब्राह्मणं
विभज्य योजयितव्यम् । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्राणाय त्वा चक्षुषे स्वेति चदस्तः
स्वयमातृण्याः प्रविदिशम् ” इति । तत्र मन्त्रामुत्पादयति—

(अह्नां रूपादीनामभिधानम्)

प्राणाय व्याप्तायेति । प्राणादिपदैश्चतुर्भिश्चत्वारो यन्त्राः । प्राणाय त्वा
चक्षुषे त्वा तथेत्यादि सर्वत्रानुषङ्ग्यते । हे पूर्वदिग्दर्शिस्वयमातृष्णे प्राणवृद्धि-
तिष्ठये त्वामुपदधामि । चक्षुषे दृष्टिसिद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि । या तव स्वाभि-
भूता देवता त्वामनुगृहीत्वा भूत्वा सतीह सीदोपविश । यथाऽङ्गिरोभिरुपहिता
भूत्वा तवत् । एवं व्यापनायेत्यादिपञ्चत्रये योजनीयम् । एतैर्धनैः साध्यमुपधानं
विधत्ते—

अग्निना वै देवा इति । पुरा कदाचिद्देवाश्चयिमानवामि साधनं कृत्वा स्वर्गं
प्राप्तुमैच्छन् । तेन चाग्निना साधनेन प्राप्तुं नाशक्नुवन् । अतः शक्तिसाधन-
त्वेन स्वयमातृष्णा निश्चित्योपधाय तत्रत्येन सर्वादिगवगतेन चक्षुषा स्वर्गं प्राप्ताः
तदीयमन्त्रेषु हि चक्षुषे स्वेत्यादि सर्वेष्वप्यनुषक्तम् । अत एवाश्वत्थः स्वय-
मातृष्णाश्चतसृषु दिक्षुपधाय सर्वादिगवगतचक्षुर्युक्तेनाग्निना स्वर्गं प्राप्नोति ।
हिरण्येष्टकावाप्तयेन सहैतद्वाप्तयं दृष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे छणयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चपाठके पञ्चमपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अग्न आ याहि वीतय इत्याहाहवतैर्वैनमग्निं
कृतं वृणीमह इत्याह कृत्वैर्वैनं वृणीतेऽग्निनाऽ-
ग्निः समिध्यत इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृ-
त्राणि जह्वन् इत्याह समिद्ध एवास्मिन्निद्रियं
दधात्यग्नेः स्तोमं मनामह इत्याह मनुत एवैन-
मेतानि वा अह्नाः रूपाणि (१) अन्वहमेवैनं
विनुतेऽवाह्नाः रूपाणि रुन्धे ब्रह्मवादिनो वद-
न्ति कस्मात्सत्याद्यातयान्निरिन्धा इष्टका अयात-
याम्नी लोकं पृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्येति
ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृहस्पतिश्चायात-

यामानोऽनुचरवती भवत्यजामित्वायानुष्टुमाऽनु-
 चरत्यात्मा वै लोकंपुण्या प्राणोऽनुष्टुप्तस्मा-
 त्प्राणः सर्वाण्यहमन्यनु चरति ता अस्य सूर-
 दोहसः (२) इत्याहु तस्मात्परुषिपरुषि रसः
 सोमश्च शीणन्ति पृथग्य इत्याहार्जं वै पृथग्यज-
 मेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोऽन्नमन्नमेवाव
 रुन्धे जन्मन्वेद्यानां विशस्त्रिणा रौचने दिव
 इत्याहेमानेवास्मै लोकान्न्योतिभ्यतः करोति
 यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठा वेद प्रत्येव तिष्ठति
 तयो देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीदेत्याहेवा वा इष्ट-
 कानां प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति (३) ।

(रूपाणि सूरदोहसस्तथा सोहश्च य) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

हिरण्यस्त्वयमातृणामिषाः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठोऽहर्ता रूपादयः कथयन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अग्न आ याहि रवियेऽग्निं इव वृणीमहेऽग्निमाऽग्नि-
 समिष्यतेऽग्निर्वृत्राणि जह्वनदग्नेः स्तोमं मनामहे । सिद्धमथ दिविस्पृशम् । देवस्य
 हविणस्पव इति पञ्चाहर्ता रूपाणि ” इति । तदिदं विभक्तुं मन्वासां वात्सर्ग्याणि
 क्रमेण दर्शयामि—

अग्न आ याहीति । मध्यममन् आयाहीत्युक्तत्वादाह्वानं प्रतीयते । द्वितीये
 तु वृणीमह इत्युक्तत्वादाह्वयं पञ्चाद्वरणं प्रतीयते । तृतीये तु समिष्यत इत्युक्त-
 त्वात्सामिष्यन् प्रतीयते । चतुर्थे तु वृत्राणि जह्वनदिति शत्रुवधोक्तेः सामर्थ्यं

(अहो कृष्णदीनामभिधानम्)

परीयते । पञ्चमे तु मनामह इत्युक्तत्वात्पन्नं परीयते । एव मध्यमद्वितीयो
होतृकाण्डे प्रोक्तो वाजा इत्यनुवाके समाभ्यासौ । तौ चास्माभिर्द्वितीयकाण्डस्य
पञ्चमपाठके सामिधेनीवाक्ये व्याख्यातौ । तृतीयो यस्त्वा इत्यनुवाके
समाभ्यासवाक्येन व्याख्यातः । चतुर्थस्तु चतुर्थकाण्डस्य तृतीयपाठकस्यान्या-
नुवाके व्याख्यातः । पञ्चमः शास्त्रान्तरगतः । एतेमन्त्रैरुपधेयानामभिधानादहो
रूपानीत्येवामभेदम् । तेषामुपधानविधिमर्थवादेनोच्यते—

एतानि वा इति । पञ्चस्वहःसु वर्यां तस्यां शिवाग्रपधेयत्वादेतन्मन्त्र-
साध्याभिष्टकास्वरूपाण्यहो रूपानीत्युच्यन्ते । तान्मुपधेयादिति विधिरुचेयः ।
अनुपधानेन सर्वदा प्राविदिमभि चितवान्भवति । कालविकेवाणामहो स्वरूपं
य आप्नोति । एतच्च ब्राह्मणवाक्यं यत्ताच्चित्तिप्रस्तावे विभक्त्य दृष्टव्यम् ।

अथ लोकंप्रजाया विधिमर्थवादेनोच्यते—

ब्रह्मवादिन इति । लोकं पुण छिदं पुणेति मन्त्रेणोपधेया लोकंप्रजाः ।
एवद्वयविरिकामाभिष्टकानामेकस्यां चितौ सकृदेवोपधानं तावत्तैव गतसारत्वात् ।
लोकंप्रजायास्त्वगतसारत्वादसकृदुपधानं क्रियते । तदेवदगतसारत्वं कस्मात्का-
रणादिति ब्रह्मवादिभिः प्रष्टे सति ऐन्द्राग्रत्वाद्वाहंस्पत्यत्वाच्चेति बुद्धिमानुत्तरं
भूयात् । इन्द्राग्री त्वा बृहन्नाविरिक्तेमन्त्रे समाभ्यासत्वाच्चरीयते । इन्द्राग्री
बृहत्स्वविरिक्ते देवाः सामिधेयानि श्रयोपेतत्वात्कदापिदपि गतसारं न भवन्ति ।
तादृशीमपाठवाचीं लोकंप्रजारूपामिष्टकामुपधेयादिति विधिरुचेयः ।

अत्र लोकं पुणेतिमन्त्रस्य मन्त्रान्तरांपेतत्वं विधत्ते—

अनुचरवतीति । लोकं पुण छिदं पुणेति मन्त्रमनु पञ्चाचरति पठत्यत
इति अनुचरो द्वितीयो मन्त्रः । तेनाप्युपधेयत्वादियमिष्टकाऽनुचरवती । एकैव
मन्त्रेण पुनः पुनरुपधाने सत्यालक्ष्यं भवेत् । मन्त्रान्तरसङ्गावे तु तदालक्ष्यं न
भवति ।

अनुचरमन्त्रं सामाभ्यतो विधाय पुनर्विशेषतो विधत्ते—

अमुहमेति । लोकं पुणेतिमन्त्र आत्मा शरीरम् । अनुचरस्त्वो द्वितीयोऽ-
मुहश्चन्द्रकः पाणक्त्यः । यत्पादधेवं तस्मात्लोकंपि पाणयायुः सर्वाश्चरिरीरा-
मपधानमुत्तुप्यं परति ।

तस्मिन्नुपरमन्त्रे पथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ता अस्येति । सुदशब्देन दोहनयिः क्षीरादिरस उपलब्धते । सूदं ब्रूह्मतीति
सूदोहसत्त्वा इष्टकाः । यस्मादत्रैवमुक्तं तस्मात्सोमवल्लभापि पशुषु पशुषु तत्तात्पर्य-
रूपेण रसोऽवतिष्ठते । द्वितीयापादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सोमः श्रीणन्तीति । पृथयः श्वेतगोरूपा इष्टका अर्जं च श्वेतवर्णं तस्माद-
नप्राप्तिः । किंचेष्टकाचितोऽभिरर्चनीयोऽर्जं चार्चनीयम् । तस्मादप्यनप्राप्तिः ।

द्वितीयाधे विष्वा रोचने दिव इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

जन्मन्देवानामिति । भिशब्देन लोकत्रयमुच्यते । रोचनशब्देन ज्योतिः ।
माधवी ये पृथिवीत्यनुवाके त्रयोदश लोकं पृष्ठा उपदधातीत्यादुर्तोर्विहितत्वाद्यात-
यामत्त्वशङ्कनयां सत्परिहारेऽप्राप्तिनातः । अतस्त्वैवेदं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । तच्च
संख्यामात्रविधिमभिधेत्वात्र विध्युन्नयनमुक्तम् । यदा तु तत्रैव विधिद्योषान-
विधिस्तदानीं नात्र विधिरुन्नेतव्यः ।

अथ सर्वेष्टकाशेषत्वेन यथा देवतयेति मन्त्रं विवृते—

यो वा इष्टकानामिति । मन्त्रे ऋग्वेदमिवानादनेभ्योपधाने सतीष्टकाः
प्रतिष्ठिता भवन्ति । अतः सर्वास्वपीष्टकास्त्विमं मन्त्रं पठेदित्यभिप्रायः । एवं
ब्राह्मणं स्वयमातृण्योपधानब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णमजुर्वेदी-

यत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते यदग्नि-
र्बलं एकादशिनी यदभावेकादशिनीं मित्रया-
ह्वरेणैव सुवर्गांल्लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मित्रया-
त्स्वरुभिः पशून्वर्धयेदेकयुषं मिनोति नैनं
वर्जेण सुवर्गांल्लोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः
पशून्वर्धयति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण-

(यूपैकत्वादीनामभिधानम्)

व्यते योऽग्निं चिन्वन्नधिकामत्येन्द्रिया (१)

ऋचाऽऽकर्मणं प्रतीष्टकामुपदध्यान्नेन्द्रियेण की-

र्येण व्युच्यते रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्य तिस्रः

शरण्याः प्रतीची तिरश्च्यन्ची ताम्यो वा एष

आ वृश्च्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिस्र-

धन्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात्ताम्य एव नम-

स्करोत्यथो ताम्य एवाऽऽत्मानं निष्कीर्णीते

यत्ते रुद्र पुरः (२) धनुस्तद्वातो अर्नु वातु

ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते

रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अर्नु वातु ते तस्मै

ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र

पश्चाद्धनुस्तद्वातो अर्नु वातु ते तस्मै ते रुद्रे-

दावत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तत्

(३) वातो अर्नु वातु ते तस्मै ते रुद्रेद्व-

त्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो

अर्नु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि

रुद्रो वा एष यदग्निः स यथा व्याधः क्रुद्धस्ति-

ष्ठत्येवं वा एष एताहं संचितमेतैरुप तिष्ठते

नमस्करोरेवेनः शमयति योऽभयः (४)

पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिविमनु । तेषां त्वमस्तु-

त्तमः प्र णो जीवातवे सुव । आपं त्वाऽमे

ममसाऽऽपं त्वाऽमे तपसाऽऽपं त्वाऽमे वृक्ष-

याऽऽपं त्वाऽमे उपसद्भिरपं त्वाऽमे मृत्य-

याऽऽपं त्वाऽग्ने दक्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथे-
नाऽऽपं त्वाऽग्ने वशयाऽऽपं त्वाऽग्ने स्वगाकारे-
णेत्याहृषा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैनमामोति (५) ॥
(ऐन्द्रिया पुर उत्तराद्धनुस्तद्वत् आहाष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अक्षां रूपानीरितानि पठे लोकंपृणा तथा ।

अथ सप्तमे यूपैकत्वादीन्युच्यन्ते ।

यदुक्तमधमंभकाण्डे—“ एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यथा
पथमिति । एकविंशतिन्यधमेवस्य ” इति । तत्र विकल्पेन प्राप्तां यूपैकादशिनी-
यणोश्च यूपैकत्वमेव विधत्ते—

सुवर्गाय वा एष इति । योऽयमग्निः स एष सुवर्गाय जीवते, यूपैका-
दशिनी च वज्रसमाना । तत्रेदं विचार्यते—किमग्नौ पथर्थं यूपैकादशिनी कर्तव्या
न वेति । यदि तामेकादशिनीं प्रक्षिपेत्तदा वज्रेण वज्रेणैनमग्निं स्वर्गलोकाद-
न्तर्हितं कुर्यात् । बहुयूपव्यवधानात्स्वर्गो न दृश्येत । अथ तामेकादशिनीं न
प्रक्षिपेत्तदानीं पशुन्स्वरुमिर्बोधयेत् । स्वरुशब्देन यूपतक्षणकालीनानि शक-
क्षान्मुच्यन्ते । यूपभावे च कथं तानि संभवेयुः । तदभावे च स्वरुणा पशु-
पनकीरयेतन्न सिध्येत् । अत्रोभयदोषपरिहारार्थकं पूर्णं प्रतिषेत् । तदानीं यज्ञा-
त्यक्तमहुयूपव्यवधानाभावादिममग्निं स्वर्गादन्तर्हितं न करोति । यूपसञ्जावात्तद्वि-
भोभोऽपि न भविष्यति । अस्य च ब्राह्मणस्य ऋदकपाप्मापवादत्वात्पञ्चाऽऽ-
धाते कस्मिंश्चिदध्वनुवाकेऽन्तर्भावः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इन्द्रं विधा अवीनुषन्तिवृत्तरेण पुच्छाध्वमन्तर्धि-
धा (वैधा) क्रमणं पथीष्टकामुपदध्यात् ” इति । पुच्छाध्वयः पुच्छपक्षयोः
केचिः । तादिदं सुभोक्तमुपधानं विधत्ते—

(श्रुपैकत्वादीनामभिधानम्)

वि वा एष इति । य उपधानकर्ता धनकालेऽभिमाधिक्रामति स एष इन्द्रिय(येण) सामर्थ्येन [च] विद्युको भवति । अतस्तत्परिहारायाऽऽकम्पनीयमिति पादपक्षेपस्थाने काचिद्विष्टकामिन्द्रं विश्वा अवीवृषन्तित्युचोपदध्यात् । सा चाभिपन्नयनप्रस्तावे समान्नातत्वात्तत्रैव व्याख्याता । अत्र पुनर्वाचनिकं विनिर्योगान्तरम् । एतदुपधानेनेन्द्रियसामर्थ्यवियोगो न भवति । एतच्च ब्राह्मणं शंभुं ब्राह्मणस्यपितृदेवशक्रमणब्राह्मणात्पूर्वं ब्रह्मव्यम् । अथ धनुर्दानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । योऽयमग्निः स एव रुद्रः क्रूरो देवः । रुद्रो वै कर्त्ता इति श्रुत्यत्राऽऽम्नातम् । तस्य च क्रूरस्य शरव्याः शरेण साध्याः पवीचपादयस्तिक्तः शरव्याः । यद्वा हिंसकत्वादिपुरेण शरव्याः । सा च वेधा—पवीची संमुखमागच्छन्ती, तिरधी पार्श्वयोश्च गच्छन्ती, अमूची पृष्ठत आगच्छन्ती चेति । एवं सति योऽग्निं चिनुते स एष ताभ्य इषुभ्यो निमिजभूताभ्य आवृष्यते सर्वतश्चिद्यते ताभिः प्रहतो भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरपुत्रिभ्युक्तमेकं धनुरयाचितमपि ब्राह्मणाय दद्यात् । तेन दानेन आधिक्राम्यस्ताभ्य इषुभ्यो नमस्करोत्येव । अपि च ताभ्य इषुभ्यः सकाशादेवाऽऽत्मानं स्वशरीरं मिष्कीणीते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“तिसृष्वमपाचितं यजमानो ब्राह्मणाय दध्व । यचे रुद्र पुरो धनुरित्येतैरथालिङ्गमुपाविष्टते ” इति । तदेतद्विधानं सम्मानत्वादप्यति—

यत्ते रुद्र पुर इति । हे रुद्र पुरः पूर्वस्थां दिशि ते त्वदीयं यज्जनुरस्ति तदनुसृत्य वातो वातु प्रसरतु । किमर्थं, ते त्वदर्थं त्वत्सहायार्थमित्यर्थः । त्वभा भाणे मुक्ते सति यदा वायुरनुकूलो भवति तदा वायुः श्रीममुद्रच्छति तदिदं साहाय्यम् । हे रुद्र ते त्वदीयाय तस्मै धनुषे संवत्सरेण कालेन नमोऽस्तु । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नमस्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । पञ्चविंशत्ताराणां पञ्च एकैकस्मिन्पञ्चके स्थिताः संवत्सराः क्रमेण संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरेवत्सरेणैर्विवक्षिताः । मध्यमः संवत्सरो द्वितीयः परिवत्सरेस्तृतीय इवावत्सरेष्वतुर्थं इदुवत्सरेः पञ्चमो वत्सरेः । एवं सत्येकैकदिवसविधनुषे निरन्तरमेकैकस्मिन्संवत्सरे नमस्कारः कृतो भवति । एतन्व्यवसाय्यमुपस्थानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । लोके कुरुक्षेत्रे व्याधौ गर्जनमक्षणोद्यतो यथा भयंकर-

स्तिष्ठति, एवमेवैव सम्यक्विबोऽग्निक्रमः सधुपस्थाने सति तन्वन्वगवैनमस्करोः
शान्तो भवति । तदिदमुपस्थानशालां शतकवीर्यहोमशालादुर्ध्वं दृष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हेऽग्ने मया वीयमाना ये केचिदन्वैधीयमानाः पुरीष्या
उपविष्टवे ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रान्यठवि—

येऽग्नय इति । हेऽग्ने मया वीयमाना ये केचिदन्वैधीयमानाः पुरीष्या
मृदा भिष्याद्याः पुषिबीयन् प्राविष्टाः सन्ति तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि । तादृश-
स्त्वं नोऽस्माञ्जीवाववे जीवनीयधाय चिरं जीवितुं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय । हेऽग्ने
त्वाभार्य प्राप्तवानस्मि । सामान्येनोक्ता पातिः पुनर्विशेष्यते । संकल्पमारम्य
वशानुबन्ध्यास्वगाकारपर्यन्ता ये सोमप्रयोगावयवस्तेः सर्वैस्त्वां प्राप्तोऽस्मि ।
मनः संकल्पो यचो मन्त्रोच्चारणम् । तपोऽनघनं दानं च । दीक्षा
मौनादिनियमः । उपसदो दिनप्रयानुष्ठेया होमाः । सुर्या सोमग्रहहोमः । वक्षि-
ष्या द्वादशशतगवादयः । अक्षय्यो जष्टे होमः । वशाऽनुबन्ध्यापशुः । स्वगा-
कारोऽवशिष्टावयवसंपूर्त्या रषाधीनत्वकरणम् । अत्राप्यार्यं त्वाऽग्न इत्यनुबध्यते ।

एवन्वन्वसाभ्यं ययाणकाजीनोपस्थानाविधिं मन्त्रव्याख्यानरूपेणार्थवादो-
क्तमवि—

इत्याहुषा वा इति । योऽग्नं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तपकारेण ययाण-
काष्ठे ब्रूयात् । एवैव मन्त्रपाठानुष्ठितिरग्नेः पाविका । तस्मात्तयैवार्थिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्य-
वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपराठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमपराठके पञ्चमपराठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रेण पुरस्तादुपं तिष्ठते प्राणमेवास्मि-
न्दधाति बृहद्भ्यंतराभ्यां पक्षावोर्ज एवास्मि-
न्दधात्युतुभ्यायज्ञायज्ञियेन पुच्छंमृतुष्वेव प्रति
तिष्ठति पृष्ठैरुपं तिष्ठते तेजो वै पुष्ठानि तेज

(उपस्थानाथमिवानम्)

एवास्मिन्वधाति प्रजापतिरभिमन्त्र्यत सोऽस्मा-
 त्मुहः पराङ्मनं वारवन्तीयेनावारयत तद्धारव-
 न्तीयस्य वारवन्तीयस्य* इयेतेन इयेती अकु-
 रत तच्छ्रयेतस्य इयेतस्वम् (१) यद्धारवन्ती-
 येनोपतिष्ठते वारयत एवेन* इयेतेन इयेती कु-
 रते प्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षं प्रत्युप तिष्ठते
 प्रेमाणमेवास्य गच्छति प्राच्या त्वा दिशा
 सादयामि मायत्रेण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेः
 शीर्ष्णाऽग्नेः शिर उप दधामि दक्षिणया त्वा
 दिशा सादयामि त्रैलुभेन छन्दसेन्द्रेण देवत-
 याऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधामि प्रतीच्यां
 त्वा दिशा सादयामि (२) जागतेन
 छन्दसा सावित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः पुच्छ-
 मुप दधाम्युदीच्या त्वा दिशा सादयाम्या-
 नुष्टुभेन छन्दसा मित्रावरुणाम्यां देवतयाऽग्नेः
 पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधाम्यूर्ध्वया त्वा दिशा
 सादयामि पाङ्क्तैन छन्दसा बृहस्पतिना देव-
 तयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधामि यो वा
 अपात्मानमग्निं चिनुतेऽपात्माऽग्निर्ह्रौके भ-
 वति यः सात्मानं चिनुते सात्माऽग्निर्ह्रौके
 भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष वा अग्नेरात्मा
 सात्मानमेवार्धिनं चिनुते सात्माऽग्निर्ह्रौके
 भवति य एवं वेद (३) ॥

(श्वेतं प्रवीच्या त्वा द्विषा सादयामि यः सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकयूपादिविषयः समं समुदीरिताः ।

अथाष्टम उपस्थानादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पृष्ठैरुपविष्टो गायत्रेण पुरस्ताद्बृहदर्थंतराभ्यां पक्षा-
नुत्तुस्थामशायज्ञियेन पुच्छं दक्षिणस्थां श्रोण्यां वारवन्तीमेनोत्तरस्थां वामदेव्ये-
नापि पक्षे प्रजापतेः सामानुषं गायति ” इति तदेतद्विधत्ते—

गायत्रेण पुरुस्तादिति । गायत्रादीनि सामविशेषणामानि । तत्सवितुर्ब-
्रह्ममित्यस्यामुच्युत्पन्नं गायत्रं, तेन पिरोभागस्योपस्थाने सत्यस्मिन्नग्नौ प्राणः
स्थापितो भवति । त्वामिच्छि हवामह इत्यस्यामुच्युत्पन्नं बृहत्, अभि त्वा शूर
मोनुम इत्यस्यामुच्युत्पन्नं रघैररम् । ताम्यां पक्षयोरुपस्थाने सति बलं संपा-
दितं भवति । वसन्तमित्यादिकाभ्यामुच्युत्पन्नमनुत्तुस्थापशायज्ञियं, तेन पुच्छो-
पस्थाने सति ऋतुषु प्रतिष्ठितो भवति । यानि पृष्ठस्तोनगदादि सामानि वैः सर्वैः
कृत्स्नमग्निमुपविष्टेत । तेन शरीरकान्तिः प्राप्यते ।

अथ श्रोणिद्वयोपस्थानाय सामद्वयं विधत्ते—

प्रजापतिरग्निमिति । अर्थं न त्वा वारवन्तमित्यस्यामुच्युत्पन्नं वारवन्तीयं,
तेन साम्ना पराचीनं गच्छन्तमग्निं विनियारयामास नियारणसाधनत्वादेव वार-
वन्तीयं नाम संपन्नम् । अभि य यः सुराधसमित्यस्यामुच्युत्पन्नं श्वेतं, तेन
साम्ना तं निवारितमग्निं श्वेती स्ववशो यथा भवति यथाऽङ्कुरतः । श्वेतीक-
रथसाधनत्वाच्छ्वेतमिति साम्नो नाम । तेन सामद्वयेन श्रोणिद्वयोपस्थाने
सत्यन्यत्र गमनं निवार्य स्वाधीनं करोति । सूत्रे तु शास्त्रान्तरानुसारेण श्वेत-
स्थाने वामदेव्यमुक्तम् । अथ पक्षसंध्युपस्थानाय सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतेरिति । ऋगहितेषु स्तोमेषु यदुत्पन्नं साम प्रजापतेर्हृदयमिति नाम
तेषु स्तोमेष्वेवस्य ऋगर्हस्ये भावात्तेन पक्षसंध्युपस्थाने सत्यमेः प्रीतिं प्राप्नोति ।

१ स. गायन्ति । २ क. ध. क. “त्यत्र । स. “त्यस्य ग” । ३ स. घ. क. स्तोमेषु ।
४ स. घ. क. स्तोमेष्वे” । ५ स. घ. क. “स्य” सश” । ६ स. “स्य सज्जवा” ।

(अथुत्सायमिषामम्)

पुत्रशब्देन तत्त्वार्थोपलक्षणद्वारेणोपस्थानत्वं कर्मान्वरं लक्षणीयमिति
दिश्रुत्यते । तस्मात्पुत्रशब्दो न स्तोत्रदर्शानतिदिशति । एतच्च आक्षेपं
नैकभेदकामासनादूर्ध्वं प्रवक्ष्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतौत्तरिमिसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अ॒रं उ॒द्धे या त इ॒र्यु॒वा ना॒म तया॑ नो
मृ॒द तस्या॑स्ते नम॒स्तस्या॑स्त उप॒ जीव॑न्तो
भूया॑स्माग्ने॒ दुध॑ ग॒ह्य कि॑श्शिल॒ वन्य॑ या त
इ॒र्यु॒वा ना॒म तया॑ नो मृ॒द तस्या॑स्ते नम॒स्त-
स्या॑स्त उप॒जीव॑न्तो भूया॑स्म प॒ञ्च वा ए॒तेऽ-
ग्नयो॑ य॒ज्ञिर्तय॑ उ॒द्धिरे॒व ना॒म प्रथ॑मो दुधः
(१) द्वि॒तीयो ग॒ह्यस्तृ॑तीयः कि॑श्शिलश्च-
तुर्यो॑ वन्यः प॒ञ्चम॑स्तेभ्यो यदा॒हृती॑र्न अ॒हृया॑द्-
ध्व॒र्यं च॒ यज॑मानं च प्र द॒हेयु॑र्यदेता आ॒हृती-
र्जु॒होति॑ भा॒गधे॑ये॒नेवैना॑ञ्छमयति नाऽऽर्ति॒मा-
र्त्तय॑ष्व॒र्युर्न॑ यज॑मानो वा॒ङ्म॑ आ॒स॒जसोः प्रा॒-
णोऽ॒स्योश्चक्षुः॑ कर्ण॑योः श्रोत्रं वा॒हुधो॑र्षल॒सू-
वोरो॒जोऽर्ति॑ता वि॒श्वान्य॑ज्ज्ञानि त॒नूः (२)
तनु॑वा मे सह नम॑स्ते अस्तु मा मा हि॒र॒सी-
रप॑ वा ए॒तस्मा॑त्प्रा॒णाः को॒मन्ति॑ योऽर्मे चि-
न्व॒ज॒धिक॑र्मा॒मिति॑ वा॒ङ्म॑ आ॒स॒जसोः प्रा॒ण इत्या॑ह

(आहुत्याद्यभिधानम्)

प्राणानेवाऽऽत्मन्धत्ते यो रुद्रो अमौ यो अन्तु
य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा मुर्वनाऽऽविशे
तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वाहुतिभागा वा अन्ये
रुद्रा हविर्भागाः (३) अन्ये शतरुद्रीयं
हुत्वा गावीघ्रकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामि-
ष्टकार्या नि दध्याद्भागधेयैर्नैवैनं शमयति तस्य
त्वै शतरुद्रीयं हुतामित्याहुयस्यैतदग्नौ क्रियत
इति वसंवस्त्वा रुद्रेः पुरस्तात्पान्तु पितरस्त्वा
यमराजानः पितुर्भिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्या-
स्त्वा विश्वैर्देवैः पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा भारुतो
मरुद्भिर्रुत्तरतः पान्तु (४) देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा
वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च पान्तु न वा
एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमर्तः
प्राचीर्न प्रोक्षति यत्संचितमाज्येन प्रोक्षति तेन
पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः (५) ॥

(दधस्तनूहविर्भागाः पान्तु द्वाविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आग्नेष्टकामुपस्थानमभ्यहम उदीरितम् ।

अथ नवम आहुत्यादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्न उदधे या त इषुर्वया नामेति पश्चाऽऽग्न्याहुती-
हुत्वा—” इति, तद्विदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

(आहुत्याद्यभिधानम्)

५५

अम् उदध इति । उदधिरिति कस्यचिदग्नेर्नाम । उदधिनामक हेऽग्ने वे
 त्वदीया येधमिष्युर्वा नाम, परशरीरे सहसा मिश्रणाद्युवेति वाक्यस्य नामधेयं,
 तथा युवामिधेयया नोऽस्मान्मृद सुखय । ते त्वदीयायास्तस्या इषोर्नमोऽस्तु ।
 ते त्वदीयायास्तस्या इषोः प्रसादादुपजीवन्तः समीचीनजीवनयुक्ता भूयास्म ।
 एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । दुष्प्रादीनि चत्वार्यभि विशेषणानामि । तैर्मन्त्रश्चतुर्धा
 भिद्यते । सर्वेषामभ्यधिशब्द आदावनुषज्यते । या ■ हपुरित्यादिरन्त्यानुषङ्गः ।

अथैतैर्मन्त्रैराहुवीर्बिधत्ते-

पञ्च वा एत इति । या एताः पञ्च चित्तय उपर्यधोभावेन निष्पादिता-
 स्ता एवोदध्यादिनामकाः पञ्चाभ्यः । तेषामाहुत्यभावेऽध्वर्युयजमानयोर्दाहः
 स्यात् । अतस्तत्परिहारायैतैर्मन्त्रैः पञ्चाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात् । एतासां च वाव-
 नामाहुत्यनन्तरभावित्वादभिर्देवेभ्य इत्यनुवाकान्ते वदेतद्वाक्षणं ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-" वाङ्म आसन्निति सर्वत्राऽऽरोहेन्मत्वर्वरोहंश्च अपति
 स्रष्ट्वाऽन्ततः ■ इति, तमेवं विधिमुन्नेतुं मन्त्रमुत्पादयति ।

वाङ्म आसन्निति । मे मदीया येधं वाक्सेयमासन्नास्ये मुखे सुस्थिता
 भवतु । नसोर्नासिकाद्विषयोः प्राणः सुस्थितो भवतु । तथाऽक्षिगोलकयोश्च-
 क्षुरिन्द्रियं, कर्णगोलकयोः श्रोत्रेन्द्रियम् । बाह्योर्नानाविधव्यापारसामर्थ्यम् ।
 ऊर्वोर्गमनसामर्थ्यम् । तथा विश्वान्यङ्गनन्यरिष्टानि सर्वेऽप्यवयवा हिंसारहिता
 भवन्तु । तनूरवयवीभूतं शरीरमपि हिंसारहितमस्तु । मे तन्मुवा मदीयेन शरीरेण
 सह ते तुभ्यं नमः साष्टाङ्गदण्डप्रणामोऽस्तु । अतो मा मां त्वं मा हिंसीः ।
 अथ जपविधिमुत्तमयति-

अप वा एतस्मादिति । यो यजमानोऽध्वर्युर्वाऽभिचयनकाले चित्तमग्निम-
 धिरुक्ष षादेनाऽऽक्रामति, एतस्मात्प्राणाः सर्वेऽप्यपक्रामन्ति । अतः प्राणानां
 धारणाय मन्त्रे वागादीनां स्वस्थानावस्थिविरुध्यते । तस्मादिदं मन्त्रं जपेदिति
 विधिरभ्युज्येयः । यदा त्वाहेविपदमेव नृपादिति लिख्यं ब्रूते तदा प्रत्यक्ष एव
 विधिः । एतच्चाऽऽक्रमणेष्टकानाक्षणादूर्ध्वं ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण-" यो रुदो अग्नाविति रौद्रं गावीधुकं चरुमेतेन
 धनुषा यस्याविष्कायां शतरुद्रीषं जुहोति तस्यां प्रतिष्ठापयति ■ इति, तदिदं
 विधातुं मन्त्रमुत्पादयति-

(आहुत्याभिधानम्)

यो रुद्रो अग्नाविति । रुद्रदेवतारूपोऽग्निः । स च लौकिकेऽङ्गाररूपेऽ-
भावदकादिषु च पविश्य गृहो वर्तते, तस्मै नमोऽस्तु ।

एतन्मन्त्रसाध्यं चरूपधानं विधत्ते—

आहुतिभागा इति । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्युक्तत्वात्सन्त्यनेके
रुद्रास्तेषां मध्ये केचिदाहुतिमेव भजन्ते तदर्थः शतरुद्रीयहोमः । अन्ये तु हवि-
र्भजन्ते तदर्थमिमं गवीधुकवान्येन निष्पादितं चरुं निदध्यात् । उपधाने सति
हविर्भाजमार्धं स्वभागेन शान्तं करोति । यस्य यजमानस्य चयने तदिदं चरु-
पधानं क्रियते तस्मैव शतरुद्रीयहोमः सफलो भवति । अन्यथा शतरुद्रीयं
हुतमप्यफलं स्यादित्याभिज्ञा आहुः । एतच्च रुद्रो वा एष सदग्निरित्यनुवाके
दृष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्तान्निवति यथाशिङ्गं संचित-
मग्निमाज्येन प्रोक्षति मय्य उचमेन प्राङ्मुखः ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रा-
नुत्पादयति—

वसवस्त्वा रुद्रैरिति । य एवेष्टौ वसवः सन्ति ते रुद्रैरेकादशभिः सह
हेऽग्ने त्वां पूर्वस्यां दिशि रक्षन्तु । यमो राजा येषां पितॄणां ते यमराजानस्ता-
दृशाः पितरोऽन्यैः पितॄभिः सार्धं दक्षिणस्यां दिशि पान्तु । ये द्वादशाऽऽदि-
त्यास्ते विधेर्देवैः सार्धं पश्चात्पान्तु । यो द्युताननामकोऽधिकप्रकाशवान्काश्विन-
रुवां स्वामी स सर्वैर्मरुद्गणैः सहोत्तरस्यां दिशि पातु । इन्द्रो ज्येष्ठो वयोगुणा-
भ्यामधिको येषां देवानां त इन्द्रज्येष्ठाः । वरुणो राजा येषामन्येषां देवानां
ते वरुणराजानः । ते चोभयविधा देवा ऊर्ध्वाधोदिशोः पान्तु ।

अथ विधत्ते—

न वा एतेनेति । अतोऽस्मादाज्यप्रोक्षणात्पाचीनं पूर्वमेव यदि सहस्रस्य
प्रमा असीत्यादिमन्त्रेण हिरण्यशकलैः प्रोक्षेत्, तदानीमेतेन प्रोक्षणेन नाय-
मग्निः पूतो नापि यज्ञयोग्यो भवति । किं बहुना प्रोक्षित एव न भवति । यदि
संचितमग्निमाज्यद्रव्येणोक्तमन्त्रेण प्रोक्षेत्, इदानीं तेनैवाज्यप्रोक्षणेनाग्निः पूतो
भवति, यज्ञयोग्यश्च भवति । सन्धकंप्रोक्षितश्च भवति । एतच्च साहस्रवता
प्रोक्षणीति ब्राह्मण्यपूर्वं दृष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णमसुर्वेदी-

यथैचिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपादके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमपराठके दशमोऽनुवाकः) ।

समीची नामासि प्राची दिक्तस्यास्तेऽस्मिन्-
धिपतिरसितो रक्षिता यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता
ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते यं द्विभ्यो यश्च
नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योजस्विनी ना
मासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पृ-
दाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक्तस्यास्ते
(१) सोमोऽधिपतिः स्वर्जोऽवस्थावा नामा-
भ्युदीची दिक्तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्मिरश्वरा-
जिरधिपत्नी नामासि बृहती दिक्तस्यास्ते बृह-
स्पतिरधिपतिः श्विओ वशिनी नामासीयं
दिक्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माषघ्नीवो रक्षिता
यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो
मृडयतां ते यं द्विभ्यो यश्च (२) नो
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्येता वै देवता
अग्निं चित्तरं रक्षन्ति ताभ्यो यदाहूतीर्न
जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेद्युयदेता
आहूतीर्जुहोति मागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽर्ति-
मार्हस्यध्वर्युर्न यजमानो हेतयो नाम स्य
तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इपवः सलिलो

(सर्पाहृत्यायमिधानम्)

निलिङ्ग्या नाम (३) स्थ तेषां वो दक्षिणा
गुहाः पितरो व इषवः सर्गरो वज्रिणो नाम स्थ
तेषां वऽपश्चाद्गुहाः स्वप्नो व इषवो महारोऽवस्था-
वानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गुहा आपो व
इषवः समुद्रोऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि
गुहा वर्ष व इषवोऽवस्वान्कव्या नाम स्थ पार्थि-
वास्तेषां व इह गुहाः (४) अर्जो व इष-
वो निमिषो वातनाम तेभ्यो वो नमस्ते नो
मृधयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये देवा
अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयाग्नीणाति दध्ना
मधुमिश्रेणैता आहुतीजुहोति भागधेयेनैवै-
नान्ग्नीणात्यथो सत्त्वाहुरिष्टका वै देवा अहु-
ताद् इति (५) अनुपरिक्रामे जुहोत्यपरिवर्ग-
मेवैनान्ग्नीणातीमः स्तनमूर्जस्वन्तं घयापां प्र-
प्यातमग्ने सरिरस्य मर्च्ये । उत्सं जुपस्व मधु-
मन्तमूर्वं समुद्रियः सदनमा विशस्व । यो
वा अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽ-
विमुच्यमानः क्षुध्यन्परामर्शयेधर्मस्याग्निः परा
भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति
सोऽग्निं चित्वा लूकः (६) भवतीमः स्तन-
मूर्जस्वन्तं घयापामित्याज्यस्य पूर्णाः कुर्वे जुहो-
त्येव वा अग्नेर्विमोको विमुच्येवास्मा अन्नमपि

दधाति तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च न सुधार्यः
 वै वाजी सुहितो दधातीत्याग्निर्वाय वाजी
 तमेव तस्मीणाति स एनं प्रीतः प्रीणाति वसी-
 यान्भवति (७) ॥

(मतीची दिक्स्थास्ये दिग्भ्यो यश्च निलिम्पा नापेह

गृहा इति लुक्षो वसीयान्भवति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आख्याहृतीः (तिः) प्रोक्षणं चेत्यादिकं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे सर्पाहृत्यादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ समीची नामासि प्राची दिगिति दध्ना मधुभिभेण
 षट्सर्पाहृतीरनुपरिचारम् ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

समीची नामासीति । येयं प्राची दिक्स्थाः समीचीति नामधेयं, सम्य-
 गश्चदीति प्रातःकालानुष्ठानार्थं प्रवर्तत इति व्युत्पत्तेः । हे प्राची (ति) त्वं
 सर्पाभ्यभिधासि । तस्यास्तादृशा अभिर्देवः स्वामी । असिचः कृष्णसर्पः ।
 स च तव रक्षिता । ताम्यामधिपतिरक्षितृभ्यां नमोऽस्तु । तावुभौ नोऽस्मान्मृ-
 दयतां सुखयताम् । ते सुखिनो वयं यं पुरुषमस्माभिंहसितुं प्रवर्तमानं दिग्भ्यः,
 यश्च शत्रुरस्मानुदासीनानपि द्वेष्टि तं द्विविधं शत्रुं वा युवयोरधिपतिरक्षिभोजम्भे
 विदारितास्ये दधामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ओजस्विनी बलव-
 तीति दक्षिणदिशो नाम । प्रदाकुरजगरः सर्पः । रक्षितेत्यादिशेषोऽनुवच्यते ।
 प्रकर्षेणाञ्जतीति साम्येसंभ्याद्यनुष्ठानाय प्रवर्तत इति पश्चिमदिशः प्राचीति नाम-
 धेयम् । स्वस्मिञ्जायत इति स्वजः स्वाधीनबलः सर्पः । मनुष्यानवस्थापयतीति
 व्युत्पत्त्याऽवस्थावेत्युदग्दिशो नाम । तिरश्चीनाः कटकबलयाकारा राजयो रेखा
 यस्य सर्पस्यासौ तिरश्चराजिः । अधिपालयतीति व्युत्पत्त्याऽधिपतीत्यूर्ध्वदिशो

(सर्पाश्रुत्याद्यभिधानम्)

नाम । पौडत्वादुद्धृती । श्वितो यस्य सर्पस्य आसधारणेन स्वशरीर उच्छूनता भवति । दशनेन मनुष्यशरीरेऽप्युच्छूनता भवति सोऽयं भिजः । वशः प्राणिना-
मवस्थार्तुं स्वाधीनताऽस्यामस्तीति वाशिनी । एतच्च भूमिरूपाया अधोदिशो नाम
कल्पायाः कृष्णमिन्दवो ग्रीवामां यस्य सर्पस्य सोऽयं कल्पाशग्रीवः । रक्षिते-
त्यादेः सर्पस्य वाचकेभ्यः शब्देभ्य ऊर्ध्वमनुषङ्गन्धोतनायान्तिममन्वे पुनः पाठः ।
एतन्मन्त्रसाध्या आहुतीर्विधत्ते—

एता वै देवता इति । एता अभीन्द्राद्याविपतिरूपा असितादिसर्पेरूपाश्च
देवता इष्टकाभिश्चित्तमार्गं रक्षन्ति अतश्चाऽऽसां शान्त्यै जुहुयाद् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हेतयो नाम स्थेति षण्महाह्वयविधा सर्पाहुतीः = इति
तदेतद्विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

हेतयो नाम स्थेति । हेतयः शत्रूणां ग (ह)न्तारो हे गन्धर्वविशेषा ययं
हेविनामकाः स्थ । तेषां युष्पाकं पूर्वस्थां दिशि गृहा वर्तन्ते । अभियुष्मा-
कमिषवोऽभिसमाना इत्यर्थः । सलिलो वायुविशेषः । चरममन्वे पठितं वातना-
ममित्यादिकं सर्वेष्वपि मन्वेष्वनुषज्यते । पूर्वस्थां दिशि संचरतो वायोः सलिल इति
नामधेयम् । तेषो वो नम इत्यादिकं विस्पष्टम् । पितरां चन्दनेनानुलिता ये गन्ध-
र्वास्तेषां निलिम्पा इति नामधेयम् । पितरः पितृसमानाः । सगर इति तत्र स्थितस्य
नामधेयम् । वर्जं येषामस्तीति वज्रिणः । तदेतद्गन्धर्वनाम । स्वप्नः स्वप्नसमानाः ।
यथा स्वप्ने किंचिदप्यसाध्यं नास्त्येवमेतासाभिषूणामित्यर्थः । गह्वर इति वायोर्नाम ।
अवस्था स्थितिरवस्थानमेषामस्तीत्यवस्थावानः । तदेतद्गन्धर्वनाम । आप उदक-
समानाः । जलवत्सर्वदा प्रसरन्तीत्यर्थः । समुद्र इति वायोर्नाम । अधिकं पाल-
यन्तीत्यधिपतयः । वर्षं वृष्टिसमाना निरन्तरं पतन्तीत्यर्थः । अवस्थानिदि
वायोर्नाम । क्रव्या मांसधियाः । तदेतद्गन्धर्वनाम । ते च पार्थिवाः । पुष्टि-
व्यां वर्तन्ते । इह भूमौ । अन्नमश्नेतवः । निमिष इति वायोर्नाम ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

हृतादो वा इति । पूर्वं नृपदे वदित्यनुवाके दध्ना मधुभिस्त्रेणावोक्षणमहुत-
भक्षकदेवभीत्यर्थमुक्तम् । इह तु हुवभक्षकदेवभीत्यर्थं तेनैव नृव्येण होम
जप्यते । अपि चैकेऽभिज्ञा एवमाहुः—इष्टका एवाहुतादो देवास्तत्र होमेन हुत-
भक्षकाणां धीतावप्येतासाभिष्टकानां पीत्यर्थं होमकालेऽनुक्रमेण परितः क्रम-

णीयं, तेनैव परिक्रमणेन कमपि देवमवर्जयित्वा सर्वानप्येवावदो देवान्भीणाति ।
वदेवं होमेनापुपरिक्रमणेन च हुतादामहुताङ्गां च सर्वेषां प्रीतिरुपपद्यते । तदिदं
सर्वाहुतिमहाहुतिब्राह्मणं वाचनामेहोमब्राह्मणादूर्ध्वं ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अनुबन्ध्यावपायां हुतायामौदुम्बरीं क्षुभं घृतस्य पूरयि-
त्वेमर स्तनमूर्णस्त्वन्तं घयापामित्यग्नौर्ध्वमोक्तं जुहोति ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्र-
मुत्पादयति—

इमं स्तनमिति । हेऽम् इयं स्रग्धवस्थितं ब्रह्मविशेषं यय पिब । की-
दृशमपां वातुस्थानीयानां स्तनं स्तनस्थानीयं, घृतस्य गोद्वारोदककार्यत्वात्दीयस्त्व-
नत्वोपचारः । ऊर्जस्त्वन्तं रत्नवन्तं, पद्यातमतिप्रवृत्तं सरिरस्य मध्ये यथा जल-
म् मध्य उत्तं प्रवाहयतिस्तथा प्रभूतं घृतं, मधुमन्तं पाधुर्योपेतं जलस्य सेवस्व ।
हे ऊर्ध्वं विस्तृताग्ने समुद्रेयं समुद्रसंबन्धि सदनं तदीयस्थानमाविशस्व प्रविश ।
एतेन मन्त्रेण साध्यं होमं विधत्ते—

यो वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं युनज्मीत्यादिभिर्धर्मैरेतर्गभिं
कर्मणि प्रयुज्य न विमुञ्चेदस्य यजमानस्याग्निः पराभवति विनश्यति । यथा
लोकेऽथो रथे युज्यमानश्चिरमविमुच्यमानः क्षुधाकान्तः पराभूतः पीडितो भवति
तद्वदग्निपराभवमनु यजमानोऽपि पराभवति । तादृशोऽग्निं चित्वा लूकः सर्वदा
रुक्षो दाहोपेतो भवत्यतो जुहुयात् । एव च होमोऽग्नेर्धर्मोक्तः । ततोऽग्निं विमु-
च्यत्वा अन्धं समर्पितवान्भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

तस्मादाहुरिति । यस्मादनाग्निं विमुच्यन्तं पदीयते तस्मात्कारणाहोक्तं
यथ पुरुष एन(व)मग्निबृत्तान्तं जानाति, यथ न जानाति, तादृशाः सर्वेऽप्ये-
वमाहुः सुहितः सुष्ठु स्वाद्यादिना वृषो वर्जा सुधायं स्वस्योपरि चारण्यं
पुरुषं पुनः पुनर्धारयित्वा गन्धर्वस्थले नीत्वा दधाति स्थापयतीति । अथ
हृषद् आवालगोपालप्राप्तिर्द्धं दर्शयति । एवं लौकिकोक्तौ सत्यामथाप्यग्निरेव
बाण(णि)स्थानीयः तमेवाग्निं तत्तेन विमोक्तहोमेन भीणाति । स च प्रीतोऽग्निरें
यजमानं प्रीणयति । स च यजमानोऽविशयेन वनवान्भवति । एतस्य च ब्राह्म-
णस्याऽऽम्नोतेष्वनुवाकेष्वन्तर्भावासंभवादन्ते निवेद्यः । एवमन्यस्यापि तादृशस्य
ब्रह्मव्यम् ।

(अन्वयेष्वेवभूतप्रथमपञ्चसंघविधिः)

अथ यीर्वाता ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाग्निमो यतः ।

योगे सर्वार्थं वा यैवं मुख्यार्थोऽस्तीत्यदन्तितः ॥

आग्निचयने योगविमोकावधेः श्रूयते । आग्निं मुन्यमीति मन्त्रहोमो योगः । इदं स्तनमिति मन्त्रहोमो विमोकः । तच्च साङ्गप्रधानविषयसर्वप्रयोगान्ते कर्तव्यः । कुतः । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवाविति पादे ज्ञमः—वज्रभिर्बु-
नाकि पाङ्क्तो बज्रो वावानेव यज्ञस्तथाप्नोतीत्यनेन योगेन यज्ञप्रतिपक्षेण
योगस्य प्रधानार्थत्वावगतात्प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्यात् ॥

तत्रैव वार्तिककारमतमे चिन्तितम्—

व्यवस्ती तावुमौ वसावुत्पत्तावविशेषतः ।

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्ते तद्विमोचनम् ॥

प्रधानान्ते विमोक इति वो भाष्ये सिद्धान्तः ॥ एवात्र पूर्वः पक्षः । आग्निं
मुनाग्निं वावसावुतेनेति जुहोत्याग्निमेव तद्युनकीत्येतद्योगस्योत्पत्तिवाक्यम् ।
वज्रभिर्बुनकीति गुणविधिः । यत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानताभी योग इत्यस्वा-
र्थस्य मयको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमाश्रमाचष्टे,
किं तु साङ्गम् । तस्माद्योगस्य सर्वार्थत्वादिमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्य इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चपाठके पञ्चमपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय राक्षे सुकरो वरुणाय राक्षे कृष्णाय

अमाय राक्षे अक्षय्ये अश्वमाय राक्षे मययः

शार्दूलाय राक्षे गौरः पुरुषराजाय मकतः

क्षिप्रक्षेत्रस्य वतिकः नीलङ्गोः क्रिमिः सोमस्य

(अश्वमेधशेषभूतद्वितीयपञ्चसंघविधिः)

राज्ञः कुलङ्कः सिन्धोः शिशुमारो हिमवतो
हस्ती (१) ॥

(इन्द्रायाष्टाविरं शविः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्पाद्विर्महाहोषो मोकथ इत्यमे भुताः ।

अथाभिषेधमवस्थाप्याश्वमेधशेषभूता एकादशिनः पशवो विधीयन्ते । एका-
दशानां पशूनां समूह एकादशिनी । सा चैकैकस्मिन्ननुवाक एकैका विधीयते ।

तत्र प्रथमामेकादशिनीमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । अत्र चतुर्थ्यां पञ्चम्या तद्धितेन च देवतासंबन्धः पति-
वाधते । इन्द्राय देवानां राज्ञे सूकरो वराह आलभ्यते । वरुणायायां राज्ञे छण्णः
छण्णभृगः । यमाय धर्माणां राज्ञे ऋषयो मृगविशेषः । ऋषभाय गवां राज्ञे
गवयो गोसदृशः सास्नारहितः । शार्दूलायाऽऽरण्यानां राज्ञे गौरो गौरभृगः, रक्त
इत्येके, शुक्ल इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय मर्कटो वानरः । क्षिमश्चेनस्य
क्षिमगतेः शकुनिराजस्य श्वेताभिषेधस्य घूर्तिका चटकासदृशी । नीलङ्गोर्नील-
मयस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राज्ञे क्रिमिर्गोमयपिण्डकारी । सोमस्थोषधीनां
राज्ञः कुलङ्कश्चित्रकः कटुकस्वरः । सिन्धोः समूहस्य शिशुमारो ग्राहः ।
हिमवतः पर्वतानां राज्ञो हस्ती गजः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याधकीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मयुः प्राजापत्य ऊल्लो इत्यक्षिणो बुधद् २०

(अश्वमेधशेषभूततृतीयपशुसंभविविः)

शस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्वेता पुरुषवाक्स-
रस्वते शुक्रः श्वेतः पुरुषवामारण्योऽजो नकुल-
शका ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः (१) ॥

(मयुस्त्रयोविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथान दशिर्नामाह—

मयुः प्राजापत्य इति । मयुः किंपुरुष इत्येके । अरण्यमयुर इत्यपरे ।
स प्राजापत्यः । ऊलादयस्त्रयो धातुः । ऊलः काकः । उलूक इत्यन्ये । दिव्य-
कर्ण इत्यपरे । हृत्तीक्ष्णस्तृणहिंसक इत्येके । हरितचटक इत्यन्ये । धृशर्दशो
पार्जरः । वरसदृश इत्येके । सरस्वत्यै शारिः शुक्ली । कीदृशी, श्वेताऽऽरक-
वर्णा । पुनश्च विशेष्यते—पुरुषवाक्पुरुषवद्वादिर्न समर्था । सरस्वते शुक्रः श्वेतः
पुरुषवाक् । पूर्ववद्वाह्येयम् । आरण्यप्राजादयस्त्रयः पौष्णाः । आरण्योऽजः
शरभः । नकुलः मसिद्धः । शका मक्षिकेत्येके । दीर्घकर्णो भृगुविशेष इत्यन्ये ।
वाचे वामदेवतायै क्रौञ्चो दारुणस्वनः पक्षिविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अपां नप्त्रे अपो नाफो मकरः कुलीकय-
स्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कुपीतक
आती बाह्वसो दर्विदा ते वायव्या दिग्भ्यश्च-
क्रवाकः (१) ॥

(अथमेकादशविः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ॥

इयोरनुवाकयोरेकादशिनी दशिनी चेति द्वौ तेषामुक्तौ । एवमुपरपाणि
व्याधीर्न द्रष्टव्यम् । अथ तृतीयं तेषमाह—

अर्षा नष्ट इति । अर्षा नष्टेऽध्यायविनाशविषे देवविशेषाच्च जघो जघ-
नपुण्ड्रो मकरः । नाकादयस्सर्पोऽकृपारस्य समुद्रस्य । नाको दीर्घपुण्ड्रो बाहः ।
दीर्घपुण्ड्रो नरस्यविशेष इत्येके । मकरः पर्वस्तमुण्डः । कुलीकस्य बहुशान्त्य-
विशेषः । शस्त्रे वैष्णवाणो रक्षासो भरद्वाजः । समुद्रतरङ्गोचारी वहापक्षीत्यन्ये ।
चकोर इत्यपरे । भगवः कुर्वीतकः समुद्रकाकः । आत्मादयस्सर्पो बावस्याः ।
आत्मी कुरङ्गी । बाव इत्यन्ये । बाहसः पृष्ठे क्षुल्लशस्सरादी जन्तुः । र्विदा
नक्षत्रपक्षी । हुमकुक्कुट इत्येके । दिग्भ्यो दिग्देवताभ्यः । चक्रवाकः प्रतियः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

मर्त्तयाजगर आसुः सृजया शयणदकस्ते
मैत्रा मृत्सर्वेऽसितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः
पुष्करसादो लोहिताहिस्ते त्वाह्राः प्रतिश्रुत्कावे
वाहसः (१) ॥

(चर्त्तयाष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चममपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चममपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्दशनाह—

बलायाजगर् इति । बलाय बलारूपाय देवायाजगरो महोरगः । आत्मा-
दवस्यो मेवाः । आत्माः पतिव्यः । तुजया नीलमक्षिका । शुक्रतर्प इत्येके ।
नीलमक्षि इत्येके । अथ पण्डकः कृकलासः । मृत्पथेऽस्तिवः कृष्णः तर्पः ।
मन्थवे स्वमः तर्पविशेषो विलादिषु यः स्वयमेव जायते । कुम्भीनसादवस-
यस्तथाह्नाः । कुम्भीनसः स्वापशीलः तर्पविशेषः । पुष्करसादः पुष्करतर्पः ।
अनर इत्येके । लोहिताहिः भेवल्लोहिततर्पः । प्रविश्रुत्कायै प्रविश्रुत्यै वाहसः
क(त्तोऽ)त्यवपाजतर्पः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नागवीये वेदार्थमकाण्डे कृष्णयजुर्वे-

दीपवेत्तिरीयसंहिताग्राम्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चममपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चममपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वा-
घाटस्ते वनस्पतीनामेण्यहने कृष्णो रात्रिरे
पिकः श्विक्का नीलशीर्ष्णी तैऽर्यम्यो धावुः
कक्कटः (१ ॥ ॥

(पुरुषमृगोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-

ममपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चममपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमं संवनाह—

पुरुषमृग इति । पुरुषमृगो नरमुक्तो मृगविशेषश्चन्द्रमसे । गोधावस्यो
वनस्पतीनाम् । गोधा मुत्तिका । महागोचेत्येके । कालका तरता । दार्वाघाटो
मुक्कटः । एषी मृगी । अङ्गे । कृष्णः कृष्णमृगो रात्रिरे । पिकावस्योऽ-

(अश्वमेधशेषभूतपशुसंघविधिः)

येभ्यो । पिकः कोकिलः । विष्वक्न रक्तमुखी वानरी । नलिशीर्ष्णी रुष्णशि-
रस्का । धातुः कत्कटो बिलवासी कर्कटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

सौरी बलाकश्यो मयूरः श्येनस्ते गन्ध-
र्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरी
रोहिर्कुण्डूणाचीं गोलार्चिका ता अप्सरसामर-
ण्याय सुमरः (१) ।

(सौर्यष्टादश) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठं संचमाह—

सौरी बलाकेति । सौरी बलाका प्रसिद्धा । कश्यपस्यो गन्धर्वाणाम् ।
वे तु प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलोऽधोनिपाती । रुद्राणां तित्तिरीः पुरुषस्वरः ।
रोहिर्वायस्विन्नोऽप्सरसाम् । रोहिदश्यसी । कुण्डूणाचीं गृहगोधिका । गोल-
शिका खञ्जरीदका । पतितुक्तेति केचित् । अरण्यामारण्यानामकाय सुमरश्चमरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अश्वमेधशेषभूताष्टमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः कशस्तेऽ-
नुमत्या अन्यवापोऽर्धमासानां मासां कश्यपः
कयिः कुठरुंदात्यौहस्ते सिनीवात्यै बृहस्प-
तये शिषुटः (१) ॥

(पृषतोऽष्टादेशः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ सप्तमं संघमाह—

पृषतो वैश्वदेव इति । पृषतः खेतविन्दुशबलाङ्गो मृगः । पित्वादयस्त्रयोऽ-
नुमत्यै । पित्वो व्याघ्रः । न्यङ्कुर्हरिणः । कश इत्येके । कशाग्न्यवापकश्यपकवि-
कुटरवो मृगविशेषाः । दात्यौहः कालकण्ठ इत्येके । पुष्करिणीविसविरित्यन्ये ।
बृहस्पतये शिषुटो मार्जारसदृशो जातिविशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

शकां मौमी पान्नः कशौ भान्थीलवस्तं
पितृणामृतुनां जहका संवत्सराय लोपां कपोत
उलूकः शशस्ते नैर्ऋताः रुक्वाक् सावित्रः (१) ॥

(शकाऽष्टादेशः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

२३३ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतः— [५१ अमकाण्डे—
(अथमेषोऽष्टमप्रपाठकः षोडशोऽनुवाकः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाहमं संवदाह—

शका भौमीति । शका मक्षिका । भौमी भूमिरेव । शान्नादवस्यः तितु-
णाम् । शान्तकशो पक्षिविशेषः । माथीलवो जलकुक्कुटः । कनूनां जहका
विलसती कोटा । संवत्सराय लोपा शमयानशकुनिः । कपोतादवस्यो मेवताः
ते च पक्षिभ्यः । ककवाकुररण्यकुक्कुटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

पवेत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

रुक् रौद्रः ककलासः शकुनिः पिप्पका ते
शरन्ध्यायै हरिणो मारुतो वरुणे शार्गस्त-
रक्षः कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभस्त इतरजनानां-
ममये धूर्क्षणा (१) ॥

(रुक्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमं संवदाह—

रुक् रौद्र इति । रुक्मृगविशेषः । ककलासादवस्यः शरन्ध्यायै । शर-
न्ध्या बाणधारिणी देवता । ककलासः कामरूपी । शकुनिः काकः । पिप्पका
पक्षिविशेषः । हरिणः प्रतिध्वः । शार्ग आरण्यचटकः । वरुणादवस्य इतर-
जनानाम् । वरुण्यार्थविशेषो गर्दभाकारः । कृष्णवर्णचतुरक्षः वा । अश्वो-
रुपरि चिन्दुद्वयवाच्यचतुरक्षः । धूर्क्षणा भेतकाकी ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

प्रपा ० पञ्चम ० २०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । २३७३

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अलज्ज आन्तरिक्ष उद्रो मदगुः पृषस्तैऽपा-
मदित्यै हंससाचिरिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शिति-
कक्षी वार्ध्वाणसस्ते दिव्या धावापुथिभ्या
श्रावित् (१) ॥

(अलजोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वृषमं संचमाह—

अलज्ज आन्तरिक्ष इति । अलजो भासः । आन्तरिक्षः प्रसिद्धः । उद्रा-
दयस्त्रयोऽपाम् । उद्रो जलविहातः । मदगुर्जलकाकः । पृषस्तस्यैवान्तरिक्षाति-
विशेषः । हंससाचिः सर्वभूतो हंसः । कीर्शा कुलाडी शकुनिका । गृध्रादय-
स्त्रयो दिव्याः । गृध्रः प्रसिद्धः । शितिकक्षी पाण्डरोदरो गृध्रः । वार्ध्वाणसः
सह्यगमुगः । श्राविच्छलन्ती सूचरीमा ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

सुपर्णः पाज्जंयो हंसो वृको वृषदंशस्त
ऐन्द्रा अपामुद्रोऽयंणो लोपाशः सिंहो नकुलो
ध्याव्रस्ते महेन्द्राय कामाय परस्वान् (१) ॥

(सुपर्णोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकाविंशोऽनुवाकः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकाविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशं संवमाह—

सुपर्णः पार्जन्य इति । सुपर्णः प्रसिद्धः । हंसाक्षयस्य ऐन्द्राः । वृकोऽ-
 रण्यभा । वृषदंशो मार्जारसदृशः । उग्रो जलविहातः । लोपाशः क्रोधा ।
 सिंहादयस्त्रयो महेन्द्राय । ते च प्रसिद्धाः । परस्वान्महिषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
 दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 एकाविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी वज्रः
 सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः
 क्षिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष
 ऐन्द्राक्षः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः
 पेतवः (१) ॥

(आग्नेयो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

उक्ताः सर्वे आरण्याः । अथ ग्राम्यास्तयः संवाः । तत्र प्रथमं संवमाह—

आग्नेयः कृष्णग्रीव इति । कृष्णो वर्णो ग्रीवामां यस्य ऋतागस्यासौ
 कृष्णग्रीवः । वज्रः पिङ्गलवर्णः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । क्षिल्पो बहुत्वः ।
 कल्माषः कृष्णबिन्दुत्वाच्छ्रितः संहितः कृष्णः (शुक्ल) कृष्णशब्दतः अधोरामः
 श्वेतकृष्णोदरः । पेतवो गलितरेतस्को मेवः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अश्वमेधहोमभूततृतीयवाच्यपशुसंचाविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्तौ प्राजापत्या आग्नेयौ
कृष्णअविबौ त्वाष्ट्रौ लोमशसकथौ शितिपृष्ठौ
बाहस्पत्यौ धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः
पेत्वः (१) ॥

। अथः षोडश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयं संचमाह—

अश्वस्तूपर इति । अथादयस्त्रयः प्राजापत्याः । तूपरः शङ्खन्दीनः । गोमृगो
गोमृग्यामुत्पन्नः । सकथनोलोमशसकथौ । पृषोदरः श्वेतविन्दुपटुवरः ।
बलक्षः श्वेतः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽनीकवते रोहिताजिरनड्वानधोराभौ
सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभौ वैश्वदेवौ पिशङ्गौ
तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः
सारस्वती मेधी वारुणः कृष्ण एकशित्तिपा-
त्पेत्वः (१) ॥

(अग्नयेऽनीकवते द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथमेवशेषभूततृतीयग्राम्यपशुसंवविधिः)

यदेकैः प्रजापतिः प्रेषाऽनु यजुषाऽऽपो विश्वकर्माऽग्न आ याहि सुवर्गाय
 बर्जो गायत्रेणाग्न उदधे सपीचीन्द्राय यमरुपां बलीय पुरुषमुगः सौरी पृषतः
 शका रुक्मरुजः सुपर्ण अग्निषोऽथोऽग्नयेऽनीकवते चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकैः स प्रापिधानेतद्वा अग्नेः शिरो धनुस्तद्देवाश्चेन्द्रज्येष्ठा अपां
 नध्वेऽथस्तुषरो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥

हर्षिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

पृथीर्वं संवधाह—

अग्नयेऽनीकवत इति । रोहिताञ्जिर्लोहितान्जिङ्गः । अधोराभी व्याख्या-
 तौ । रजतनाभी शुक्रनाभी । पिशङ्गो गोरोधनवर्णी । तुषरो शङ्खहीमौ । क-
 स्माथ उक्तः । एकशिविषाष्टैवतैकपादः । पेषो गलितमुष्को येषः ।

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

श्रीवानुवाक्ये ये मन्वा आम्नातास्त्वानथ नृवे ।

आग्नेयीषिष्टमौ होमे विद्यात्ताशुमसीद्वयम् ॥

पीथोजाभि(नि)ति विज्ञेयं हिरण्येति चतुर्थकम् ।

पञ्चापविस्त्वा मृत्पथो ह्यग्ने युक्ष्यादधाहूतिः ॥

विधं देवेति सौरी स्याधास्ते वा वोवजुर्द्वयम् ।

चिर्षिं शुहोमीति होमः स्पृष्टेऽश्वितिमविनिवः ॥

मन्वा हिरण्येष्टकानां विश्वकर्मेभि पञ्च हि ।

प्राजापत्यादिपदसो मन्त्रभेदोऽवगम्यताम् ॥

इष्टकाः स्वधमावृण्वा निदग्धाव्याहृतित्रयात् ।

पुनर्दिक्षु चतस्रस्ताः पाणायेति चतुष्टयात् ॥

पदभेदान्मन्त्रभेदास्त्वा चक्षित्यनुपन्यते ।

अह्नां त्वाणीष्टकाः स्युरग्न आ याहिपञ्चकात् ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयब्राह्मणसंक्षेपविधिः)

लोकं धृणेविमन्त्रस्थ नान्तरोऽनुचरो भवेत् ।
इन्द्रं विश्वा ऋगैश्वरी स्वाद्यत्ते पञ्चोपतिष्ठते ॥
हेऽश्वयो बहूमिन्नैः मयास्थानुपतिष्ठते ।
सामनामानि गायनं बृहत्तद्दधन्तरम् ॥
ऋतुस्थापशायज्ञियं वारवन्तीथकं तथा ।
स्यैतं मज्जापतेहं च पृष्ठं स्तोत्रार्थं साम हि ॥
पक्ष्याकारं चित्तं वह्निं वैरुक्तेरुपतिष्ठते ।
आत्मेष्टका उपदध्यात्माध्या त्वेयाद्विपञ्चमिः ॥
अग्ने होमः पञ्चमिः स्याद्दुध्राद्यैर्मन्त्रभेदनम् ।
चित्पारोहे जपेद्वाह्ने यो रुक्मो निक्षिपेच्चरम् ॥
वसवस्त्वापञ्चमन्त्रैः मोक्षेदाज्येन संचितम् ।
सपीची तर्पहोमः स्याद्वसितेत्पनुषज्यमे ॥
हेतपस्तु ब्रह्महोमो दातनामानुषज्यमे ।
इमं स्तनं पूर्णहोम इति मन्त्रा इहेरिताः ॥
इन्द्राय राज्ञ इमुक्ता एकादशितृतीनामकाः ।
दशिन्यारुमाध्व पञ्चवस्ते तर्वेऽज्यश्चमेष्टकाः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयवैतैरिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्घोषतुरो देयाद्विद्याधीथमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्याधीथमहेभरापरावदारस्य श्रीमन्नाज्जाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैतैरिरीयसं-
हिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः
 कश्यपो यास्विन्द्रः । आर्तिं या गर्भं दधिरे
 विरूपास्ता न आपः शस् स्योना भवन्तु ।
 यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते
 अथपश्यन्नानाम् । मधुश्चुतः शुचयो याः पाव-
 कास्त न आपः शस् स्योना भवन्तु । यासां
 देवा दिधि कृण्वन्ति मक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा
 भवन्ति । याः पृथिवीं पर्यसोन्वन्ति (१)
 शुक्रास्ता न आपः शस् स्योना भवन्तु ।
 शिवेन या चक्षुषा पश्यताऽऽपः शिवया तनु-
 शोप स्पृशत त्वर्यं मे । सर्वां अग्नीररज्जुषदो
 हुवे वो मयि वधो वरुमोजो नि र्यत् । यददः
 संप्रयतीरहावनेदता हुते । तस्मादा नयो नाम
 स्थ ता वो नामानि सिन्धवः । यत्प्रेषिता
 वरुणेन ताः क्षीमं समवल्गात (२) । तदा-
 मोविन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु स्थन ।
 अपकामस् स्यन्दमाना अकीवरत वो हिकम् ।
 इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माद्द्वार्याम वो
 हितम् । एको देवो अप्यतिष्ठरस्यन्दमाना
 यथावशम् । उदनिर्गुर्गहीरिति तस्माद्भुक्मु-

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधायम्)

च्यते । आपो मद्रा धृतमिदार्प आसुरग्नीषोमौ
विधृत्याप इक्षाः । तीव्रो रसो मधुपुत्राम् ।
(३) अरं गम आ मा प्राणेन सह धर्चसा
गन् । आदित्पश्याम्युक्त वा जृणोम्या मा
घोषो गच्छति वाहने आसाम् । मन्ये भेजानो
अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अर्तुपं यदा वः ।
आपो हि छा मयोभुवस्ता न ऊर्जे वधातन ।
महे रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रस-
स्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ।
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः । विवि अयस्वान्त-
रिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्रह्मवर्चसमसि
ब्रह्मवर्चसाय त्वा (४)

(उद्भिदि समवेगद मधुपुत्रा मातरो दाविरुक्षतिश्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

मस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थपहेभरम् ॥

उक्ता वायव्यपश्चाद्याः पञ्चमे हि प्रपाठके ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणादि षष्ठे मन्त्रैरुदीर्यते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हिरण्यवर्णा इत्युपाहिता अभिमन्त्रयते ” इति, तत्र
कुम्भेष्टकामन्त्रणाद्यानां त्रयोदशानामुक्तां मध्ये प्रथमामाह—

हिरण्यवर्णा इति । आपस्तावन्निर्मलत्वेन भास्वरत्वाद्धिरण्यसदृशवर्णो-
पेताः । तथा शुचयः स्वयं शुद्धाः पावकाः स्नानादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च ।
भास्वत्पु कश्चपाक्यः मजापतिरुत्पन्नः । वास्वत्स्विन्दोऽप्युत्पन्नः । आर्भि च वा
आपो गर्भत्वेन दधिरे । तदेतच्चयं शास्त्रास्तरगतेभ्योऽर्थवादेभ्यो ब्रह्मण्यम् । अन्त-
र्यमे गर्भो अपावसीति चतुर्थकाण्डे मन्त्रान्तरं संमान्नातम् । ईदृशो वा आप-
स्ताः स्योनाः सुखकाष्ठिणो नोऽस्माज्ज्ञां भवन्तु सुखं पावयन्तु ।

अथ द्वितीयाग्राह—

यास्तां राजेति । वरुणाख्यो राजाऽयामविवर्तिर्मातामया मध्ये यावि
गूढः संचरति । किं कुर्वन्, जनानां सत्त्वानुते अवपश्यन्स्नानपानादौ यो
यथाशास्त्रमाचरति तत्तर्कमवपश्यन् वाच्याऽस्यो मधुररसं श्रोतवन्ति चारमन्वीषि
मधुसूतः । शुचय इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयाग्राह—

यास्तां देवा इति । विधिं शुद्धोक्ते देव्यं वाक्त्राण्यं संवन्ति तारं मक्षं क-
ण्ठमि स्वमोक्षं कुर्वन्ति । यीमूर्धं हि देवैः सेव्यते, तच्चायां सारसूयम् । वाच्याऽऽ-
वोऽन्तस्त्रिंशो वृद्धिधारात्वेण बहुमकारा भवन्ति । वाच्याऽऽयः धृतिर्वी सती
यवसा स्वकीयेन व्रवेणोद्गन्ति क्लृप्तवन्ति । शुक्ला निर्मलाः । वा न आप इत्यादि
पूर्ववत् । अथ चतुर्थीग्राह—

शिवेन मेति । हे आपो मूर्धं शिवेन चतुषा शान्तया दृढया वा पश्यत
मामवलोकयत । तथा शिवया तनुया शान्तेन भुम्भदीवशरीरेण मे स्वचमुपसृ-
शत । अहमप्युपबद्धो जलेषु स्थितान्स्नानप्यन्तीं गृहे जुहोमि हेमेन तर्पयामि ।
यो भुम्भदीर्धं मधुर्वः काविर्यथा वलं भवन्वोषो नल्लहेवुरहमो भावुस्तस्मै नमि
निधत्त स्यापयत ।

अथ पञ्चमीग्राह—

यद्बद्धः संप्रयतीरिति । यद्यस्मात्कारणाददो शुद्धोक्तस्थानात्संप्रयतीः सन्ध-
नक्षत्रकर्षेण गच्छन्त्यो हे आपो यद्बद्धः । अहिशन्दो मेघनामधेयम् । यस्मिन्हे
युष्माभिस्ताडिते सत्यनदय नाई कृतवत्यः । यथाहगतपापाणेष्विव मेघेषु जला-
घातेन शन्दो जायते । यस्मान्नादे कृतवत्यस्तस्मादा समुद्रात्सर्वेष्वपि स्थानेषु
नद्यो नाम स्थ मदीति नामधेयं प्राप्ताः । हे सिन्धवः स्पन्दनशीला आपो यो
युष्माकं वा नामानि वाटशानि निर्वचनसाध्यानि नामानि विद्यन्ते ।

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्रानिधानम्)

अथ षष्ठीमाह—

यत्प्रेषिता इति । हे आपो यद्यस्मात्कारणाद्वरुणेन प्रेषितास्ता यूयं शीर्षं समवत्ताव शुभं यथा भवति यथा सम्प्रवल्ग्वनवभूतं हर्षेण कृतवत्पस्तसदानीं यतीः पत्तरन्वीर्षो युष्मामिन्द्र उरत्तुकः सम्प्रपुमान्नोत्तस्मात्कारणादाप्यन्त इति व्युत्पत्त्याऽऽप इति नामधेयं प्राप्यानुत्थन सर्वेषामनुकूलाः स्य ।

अथ सप्तमीमाह—

अपकाममिति । देवीर्हे आपो देवोऽपकामं स्पन्दमानाः पयोजनविशेषजन-
पेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्वीर्षो युष्मामिन्द्रः परितोषादवीवरत वृतवान् । स्प-
न्दनेऽपि युष्माकं न साधनाम्तरापेक्षा किं तु ॥ यत्किमिर्मुष्मदीयशक्तिवशादेव
स्पन्दनं, हिकमित्यभ्यर्थं पक्षिप्रियापकम् । उदकस्य स्वच्छकस्यैव स्पन्दनं सर्व-
लोकमसिद्धमित्यर्थः । यस्यादिन्द्रेण वृतास्तस्माद्देवो युष्माकं वारितयेवज्जान हिर्षं
सैपजम् । अथाष्टमीमाह—

एको देवो अपीति । यथावत्तं स्वेच्छयैव स्पन्दमाना अप एको देव
इन्द्रोऽप्यविद्वद्ध्यमिदस्वाधीनाः कृतवान् । इन्द्रेणाभिषितास्ता आपो षष्ठीर्हृत्यः
प्रभूताः तस्य उद्दानिपुङ्गवर्केण वेदितव्यतः । यस्यादुदानादुदकमिति नामोच्यते ।

अथ नवमीमाह—

आपो भद्रा इति । इवा आपो भद्राः कल्याणरूपा आप इदम् ॥
वृतमातुर्गोशरीरद्वारा वृतरूपेण परिणताः । ता आप इच्छादस्य आप एवाग्नी-
षोमौ देवौ विभ्रति धारयन्ति । अग्निं वा गर्भमित्यभिधारणं पूर्वमेवोक्तम् । तौव-
धारणमभ्यमुत्कारणद्वारा यज्जम्बुम् । यधुपुष्पां माधुर्यपुष्पकानामर्षा रसः साराश्च-
स्तीक्ष्णोऽयन्तस्वादुररंगवोऽहं संपूर्णं यद्य भवति यथा गच्छति प्राप्नोति सर्व-
जनपुष्टिकारित्यर्थः । वाहयो रसः प्राणेन वासवायुना वर्चसा बलेन सह मा
र्षा मर्यादागच्छन्तु यावदूर्वा रसोऽन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति दातव्यमाजो
मादिगच्छति । बलं च न विनश्वरति । अथ दशमीमाह—

आदित्यइष्टामीति । आदित्यमन्त्रेण पश्यामि अपां रसे गच्छरीरमानते
सति वदानीमेव चक्षुषा ब्रह्मं शक्नोमस्मि । उत वा शृणोमि अपि च श्रोत्रमपि
शक्नोमस्मि । आत्मापर्षा, षोषो नाह आगच्छति गच्छरीरे वर्तते । स एव षोषो
नोऽस्माकं वाक् । हे हिरण्यवर्णास्तेजस्विन्य आपो यदा वो युष्माकं सेवयाऽ-

(कुम्भेष्टकोपधामविधिः)

तुषमहं तुषोऽमयं तर्हि तस्मिन्कालेऽमृतस्य भेजानो मध्ये वीसूरं सेवितवानस्मीति
वर्कये । अथैकादशीमाह—

आपो हि श्रेति । हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्धार्थो वा । आपो यूय-
मेव मयोभुवः स्थ सुखयिष्यो भवत । स्नानपानाविहेतुरावेन सुखोत्पादकत्वं
प्रसिद्धम् । तास्तादृशो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवद्विरसानुभवार्थं दधातन
स्थापयत । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे इशानाय दधातनास्था-
न्यरत्नस्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः । अथ द्वादशीमाह—

यो यः शिष्यतम इति । यो युष्माकं शिष्यतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो
रतोऽस्ति । इहास्मिन्कर्षणि नोऽस्मान् । तस्य भाजयत सं रसं पापभव । तव
हृदयान्तः—उपासीरिषि मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्त-
न्यरसं शिशुं पामयन्ति तद्वत् । अथ त्रयोदशीमाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाय शयेण निवर्त्तेन जिम्बय यूयं
प्रीता भवथ तस्मै रसाय यो युष्मानरं गमामाळं भुवं माप्नुमः । किंच हे आपो
यूयं नोऽस्माञ्जनपथ प्रजोत्पादकान्कुरुत ।

कल्पः—“ दिवि भयस्वेति माहंस्वत्यं नैवारं ययसि चरुं मध्ये कुम्भेष्टका-
नामुपदधाति ” इति पाठस्तु—

दिवि भयस्वेति । हे नैवारचरो दिवि भयस्व घुल्लोक आभितो भव ।
अन्तरिक्षेऽपि यतस्व मघत्नवान्भव । पृथिव्या संभव संयुक्तो भव । जलवर्चस-
मसि तत्साधनत्वात्तद्रूपमसि । अतो जलवर्चसाय त्वामभोपदधाति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चपाठके षष्ठपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अपां ग्रहान्गृह्णात्येतद्वाय राजसूयं यदेते
ग्रहाः सप्तोऽभिर्वैरुणसप्तो राजसूयमग्निसवश्चि-
त्यस्ताम्यामेव मूयतेऽथो उभावेव लोकावभि

(कुम्भेष्टकपक्षामविधिः)

जयति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचित
 आपो भवन्त्यापो वा अग्नेर्भातृद्या यदपोऽ-
 ग्नेरधस्तावुपदधाति आतृष्यामिभृत्यै भवत्या-
 त्मना पराऽस्य आतृष्यो भवत्यमृतम् (१)
 वा आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमामि पिबन्ति
 नाऽऽतिमार्तति सर्वमायुरेति यस्यैता उपधी-
 यन्ते य उ चैना एवं वेदार्धं वा आपः पशव
 आपोऽर्धं पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता
 उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वादश भव-
 न्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-
 वास्मै (२) अन्नमव कन्धे पात्राणि भवन्ति
 पात्रे वा अन्नमयते सयोन्येवान्नमव कन्ध आ
 द्वादशापुरुषादन्नमस्यथो पात्राश्च छिद्यते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद
 कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथु-
 नस्य प्रजास्ये प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ (३) चैना एवं
 वेद शुक्वा अग्निः सोऽध्वर्यु यजमानं प्रजैः
 शुक्वाऽर्पयति यदप उपदधाति शुक्वेवास्थ
 शमयति नाऽऽतिमार्तत्यध्वर्युर्न यजमानः
 शाम्यन्ति प्रजा यज्ञेता उपधीयन्तेऽपां वा
 एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप
 उपदधाति दिव्याभिरैवेनाः सः सृजति वर्षकः

पर्जन्यः (४) भवति यो वा पूतासामाय-
तनं कलुषं वेदाऽऽयतनवान्भवति कल्पतेऽ-
स्या अनुसृतिमुप दद्यात्येतद्वा आसामायतन-
मेषा कलुषं पूर्वं वेदाऽऽयतनवान्भवति कल्प-
तेऽस्मै हुङ्मग्न्या उप दद्याति चतस्रो मध्ये
धृत्या अक्षं वा इष्टका पतत्सत्सु वै साक्षादक्षं
वक्षेप चकुर्येते चकुरुपदधाति साक्षात् (५)
एवास्मा अक्षमर्ष कन्धे मध्यत उप दद्याति
मध्यत एवास्मा अक्षं दद्याति तस्मान्मध्यतोऽ-
क्षमध्यते बाह्वरूपस्यो मंथति अक्षं वै देवानां
पृष्ठरूपतिर्ब्रह्मणोवास्मा अक्षमर्ष कन्धे अक्षवर्च-
समाप्ति अक्षवर्चसाय त्वेत्याह तेजस्वी अक्ष-
वर्चसी मंथति यस्यैव उपधीयते य उ चैन-
मेवं वेदं (६) ॥

अमृतमसौ जायते यस्यैवा उपधीयन्ते य उ पर्जन्यं उपदधाति
(साक्षात्सप्तवारिश्वाय) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकायन्त्रायां मन्त्राः पथथ ईरिषाः ॥

अथ द्वितीये तदिष्टकोपधानं विधये । यदुक्तं सूत्रकारेण—“कुम्भं कुम्भीं
चाग्निः पूरयित्वा शर्म च स्थ वर्णं च स्थ देवस्य ॥ सवितुः पतये मधुमतीः
सावयामीति पुरस्तादनुशीतमुपधाय भ्योविषं दापेति हिरण्यशल्को वर्यं स्यत्येव-
मुर्चय उत्तरेर्देवैः पविदिशमनुशीतं चतस्रो मध्ये” इति, तदिदमुपधानं विधये—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

अर्पा ग्रहानिति । गृह्यन्त आप एष्विति ग्रहा जलाधाराः कुम्भाः कुम्भ-
श्च । ते चाग्निः पुरितत्वाद्वा ग्रहास्तान्कुम्भकुम्भीरूपान्गृह्णाति । ग्रहणेनो-
पधानमुपलक्ष्यते । यस्यैता उपधीयन्त इत्युपसंहारात् । राजसूये ग्रहसन्नाधा-
चत्साम्यमापाद्यितुमिह ग्रहिषातुना व्यवहारः । य एते कुम्भकुम्भीरूपा अर्पा
ग्रहा एतदेव राजसूयस्वरूपं फलेन वत्सदृशात् । पोऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयं
सवः सूपतेऽग्निमिष्यते यजमानोऽयेत्यामिषेकमुक्त्वा यज्ञः सवस्वस्तदृशोऽयमाग्निः ।
यदेव राजसूयारूपं कर्म सोऽयं वरुणसवः । वरुणो हि कदाचिद्राजसूयं कृत्वा
तत्रामिषिकः । यस्तु चित्तः सोऽयमाग्निसवः । अस्मिन्नप्यमावमिषेको विद्यते ।
अतः कुम्भीष्टकोपधाने सति ताम्बां वरुणसवामिसवाम्यामुमाम्यां सूपतेऽयं
यजमानोऽनुष्ठितवाम्भवति । अपि च राजसूयेनेहवदो यो लोकोऽग्निचित्तश्च यो
लोकस्वायुभौ लोकावेतदिष्टकोपधानेनामिजयत्येव ।

कुम्भेषु कुम्भीषु च जलस्थापनं विधत्ते—

आपो भवन्तीति । जलेनाग्निश्चान्तेरपामग्निश्चतुर्व्यम् । अतश्चीयमानस्याग्ने-
रपरताद्भूमौ कुम्भकुम्भीगतानामपामुपधाने सति भ्रातृव्याभिभूतिर्मवति । उप-
धाता स्वयमेवयंवाग्भवति । भ्रातृव्यः परमवति । किं चेता आपोऽमृतमेवाव-
धस्योदकजन्मत्वात् । यस्मादपूर्वं तस्यादवतान्तमत्यन्तगल्बानिमापन्नं मुर्छितं मूर्छा-
निवारणाय शीतलाभिरद्भिरमिषिश्च्यति ।

एतदुपधानं तद्देनं च प्रशंसति—

नाऽऽर्तिमार्जतीति । प्रकारान्तरेणापः प्रशंसति—

अर्जं वा आप इति । अत्रस्योदकजन्मत्वात्पशूनां चोदकपोष्यत्वादनुपत्वं
च । क्षीराद्यभहेतुत्वात्पशूनामप्यभत्वम् । अतोऽपामुपधाता वेदिता चाश्वान्पशु-
मांश्च भवति । जलपात्राणां संख्यां विधत्ते—

द्वादश भवन्तीति । उपधेयानामपामाधारांश्चिधत्ते—

पात्राणि भवन्तीति । पात्राणि कुम्भकुम्भीरूपाणि । पात्रे कांस्यादिभवे-
न्ननेरर्जं मह्यते पश्यते च । अतः पात्रस्थाज्योमित्वात्तत्सहिवमेवाज्यमाप्नोति ।
किंचोपधाता वेदिता च पात्रसंख्यया स्वात्मपुत्रैर्वादेर्वाद्दशपुरुषपर्यन्ताद्व्यक्तमज्यो
भवति । अपि च पात्राद्गृहोपकरणसंघातात्कदाचिदपि न विच्छिद्यते ।

पात्राणां प्रतिपादविशेषं विधत्ते—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

कुम्भाश्च कुम्भीश्चेति । कुम्भाः पुरुषसदृशाः प्रौढा वृद्धाः । कुम्भी
पोषित्तमाना अल्पाः । अतो मिथुनसंपत्त्या प्रजोत्पादनाय भवति । उपधातुवे-
दितारौ मिथुनरूपाः प्रजा उत्पादयतः । प्रकारान्तरेण तदुपधानं प्रशंसति—

द्रुग्वा अग्निरिति । अयमग्निः शुग्धै संतापहेतुरेव । अतः सोऽग्निरध्वर्यु-
मभूर्वांसंतापेन योजयति । अपामुपधानेनाग्नेः संतापहेतुत्वं शमयति । यस्मि-
न्कर्मण्येता इष्टाका उपचीयन्ते न तत्राध्वर्युर्निपते नापि यजमानः । प्रजाश्च
सर्वधाधोपशममुक्ता भवन्ति । पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अपां वा इति । एताः पावगता वा आप एतान्यन्देवतानां हृदयस्थानानि
अत एवाऽऽत्मानुपधातेष्टकास्त्वोपेता अपो दिव्याभिरग्निः संयोजयति । ततः
परंभ्यो वर्षणशीलो भवति ॥ अधोपधानस्थानं विधत्ते—

यो वा एतासामिति । आयतनं स्थानम् । कृत्विः सामर्थ्यम् । तदुभयं
यो वेद स प्रौढगृहाद्यायतनवान्भवति । एतदर्थं च सर्वं भोग्यभावं समुद्धं भवति ।
अतोऽभिज्ञोऽनुसीतमुपदध्यात्, एकैकस्यां दिशि या लाङ्गलपञ्चदशस्ता अनुसु-
त्थोपदध्यात् । एतस्तीतासमीपमेवेतासां कुम्भेष्टकानां स्थानम् । तत्रावस्थितिरेवै-
तासां सामर्थ्यमुक्तम् ॥ वेदनफलपुपसंहरति—

य एवं वेदेति । उपधाने प्रकारविशेषं विधत्ते—

द्वंद्वमन्या इति । पूर्वदिग्दर्शिनीषु तिसृषु सीवासु कुम्भं कुम्भीं चेति द्वंद्वम् ।
एवं दिग्गन्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते—द्वंद्वमन्या इति । द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टयेऽष्टौ
गताः । अथावशिष्टाश्चतस्रो मध्ये स्थापयेत् । तत्र घृत्यै दाढर्याय भवति ॥

अथ दिवि भयस्तेविमन्वसाभ्यं चरूपधानं विधत्ते—

अजं वा इष्टकां इति । इष्टका अश्वहेतुत्वादनं, चरुः साक्षादेवान्मत-
श्चरूपधानेन व्यवधानं विनैव मुख्यमन्नं प्राप्नोति ॥ उपधानस्थानं विधत्ते—

मध्यत उपेति । इष्टकानां मध्ये चरुस्थापनं यत्तद्यजमानस्य मध्य उदरे-
ज्जं स्थापितं भवति । मध्यमे वयसि मूयिष्ठमन्नमद्यते ॥ चरोर्देवतां विधत्ते—

बार्हस्पत्यो भवतीति । ब्रह्मणैव ब्राह्मणवृत्त्यैव याजनादिना न तु सेवा-
दिनेत्यर्थः । मन्त्रे ब्रह्मवर्चस्तथान्द्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्मवर्चस्तमसीति । तेजः क्रान्तिः । ब्रह्मवर्चस्तमध्ययनादितंषातिः ॥

अत्र परिभाषा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चरुर्भक्ष्यमि नैवार उपधत्ते चरं स्थिति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥

यागेत्त्वानिश्चये शेषो नापेक्षोऽतो यजिः कुतः ।

किं तुपधानमामत्वं यावदुक्तं चरोः स्थितम् ॥

अग्नौ श्रूयते—“नैवारश्चरुर्भक्ष्यमि ॥ इति, “चरुमुपधत्ति ॥ इति च । तत्र नैवारचरुद्वयको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । “बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्मीवाराः ॥” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः स्विष्टकृद्दिवि प्राप्ते ब्रूयः—यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्देवताकृत्यतिः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याभयः । तस्मादिहोपधानमार्गं विधीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूतेष्टका उप दधात्यन्नान्न वै मृत्युर्जायते
यत्रयज्ञैव मृत्युर्जायते तत एवैनमर्च यजते
तस्मादग्निचित्सर्वभार्युरेति सर्वे ह्यस्य मृत्य-
वोऽवेष्टास्तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै प्रत्यगेन-
मभिचारः स्तृणुते सुयते वा एष योऽग्निं
चिनुते देवसुवामेतानि हवीर्षि भवन्त्येता-
वन्तो वै देवानां सवास्त एव (१) अस्मै
सवान्प्र यच्छन्ति त एनं सुवन्ते सर्वोऽग्नि-

(भूतेष्टकायमिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकाश्चरुश्चेति द्वितीये हयभीरितम् ।

अथ तृतीये भूतेष्टकादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्रसवाय त्वोप-
शमाय त्वा काटाय त्वाऽर्णवाय त्वा धर्णसाय त्वा द्रविणाय त्वा तिष्ठवे त्वा
समुद्राय त्वा सरस्वये त्वा विश्वयचसे त्वा सुभूमाय त्वाऽन्तारिक्षाय त्वेति
द्वादश भूतेष्टकाः ” इति । एते च मन्त्राः शास्त्रान्तरगताः । तत्साध्यमुप-
धानं विधत्ते—

भूतेष्टका उपेति । देशकालनिमित्ताविशेषानपेक्षान्नात्रेति वीप्सा । सर्व-
स्यामचोराकुलदेशा मृत्युहेतवः । संख्यामध्यरात्रादिर्यक्षराक्षसादिप्रयुक्तमृत्युकालः
दुराहारभोजनादीनि मृत्युनिमित्तानि । भूतेष्टकोपधानेन तत एव देशप्रयुक्तात्का-
लप्रयुक्तानिमित्तप्रयुक्ताञ्च सर्वस्मादपि मृत्योरेनं यजमानमपनयति । तस्माद्वय-
मग्निचित्स्वस्य शशमायुः सर्वमेव प्राप्नोति । यस्मादस्थ सर्वेऽप्यपमृत्यवो विना-
शिताः । किंचायमग्निचिदभिचारविषयोऽपि न भवति । एवं सति यो मूर्खोऽ-
भिचरति एनं मूर्खं सोऽभिचारः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा हिनस्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींश्च नु
निर्वपति समानं ॥ स्विष्टकृदिदम् ” इति, तदिदं विधत्ते—

सूयते वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुते स एष देवैः सूयते
वेदते । अतः घेरणाय हवींषि निर्वपेत् । अग्नये गृहपतये पुरोडाशमित्यादिरा-
जसूयाम्नावानि देवसुवां हवींषि । तत्र श्रुता येऽन्यादयो देवा एतावन्त एव
देवानां मध्ये घेरकाः । न एव देवा अस्यै यजमानाय स्वकीयाः सर्वा अनुज्ञाः
प्रवच्छन्ति । तेन वामुज्ञापदानेनैतं यजमानं घेरयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दक्षिणं प्रत्यपि पक्षयौकुम्भरीमात्तन्दीं प्रतिष्ठाप्य
वस्यां कृष्णाजिनं माचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्थीयं तस्मिन्नासीनं यजमानमग्नि-
मन्वारम्भं संपादैरभिषिञ्चति ” इति, तदिदं विधातुं प्रस्तौवि—

सवोऽग्निरिति । अभिषेकमुक्तो यागः सव इति सुकम् । स च द्विविधो
वरुणसवो वसुसवश्च । राजकर्तृ[क] त्वाद्वाजसूयं वरुणसवः । वरुणो हि राजा-
मिमानी देवः । चित्पोऽग्निस्तु आक्षणैरप्यनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मसवः । अधिर्वाक्षणाग्नि-
मानी देवः । अतः सवत्वादयमभिषेकयोगेव इत्यर्थः ।

मन्त्रपूर्वकमभिषेकं विधत्ते—

देवस्य त्वेति । ब्रह्मणा मन्त्रेण, प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वोपधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते—

अन्नस्यान्नस्येति । प्रकारविशेषं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यश्चामिति । पूर्वस्यां दिशि पश्चिमाभिमुखोऽवस्थाप्य प्रत्यश्च
स्वामिमुखं यजमानमभिविधेत् । लोके हि पुरस्तात्प्रायेऽवस्थितमर्जं स्वामिमुखत्वे-
नाद्यते । शिर आरभ्याभिविधेत् । अन्नमपि शिरोदेशावस्थिते मुखे भुज्यते ।

गुणान्तरं विधत्ते—

आ मुस्तादन्वयेति । शिर आरभ्याऽऽनुलोम्येन मुखपर्यन्तमवसावयेज्ज-
त्वधः । मन्त्रेष्वग्निहस्वपीन्वशब्दात्पर्यं व्याचष्टे—

अग्नेस्त्वा साम्नाज्येनेति । एष ओत्पधिरसोऽग्निः सर्वोऽग्निना मेरितः ।
अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निसंयन्धेन तेनैव रसेनाभिविधति । एष वै बृहस्पतेः
सव एव वा इन्द्रस्य सव इत्यप्यनुसंधेयम् । एतेऽभिषेकमन्त्राः शास्त्रान्तर आ-
म्नाताः । इह ब्राह्मणेन व्याख्याताः । राजसूयसाम्येनाभिषेकं पशंसति—

एतद्वै राजसूयस्येति । एतदभिषेकमपेवाग्नौ स्थित्यस्य राजसूयस्य स्वत्त्वम् ।
एवंविदग्निन्वामस्योभयफलं भवति । अतश्च यनाङ्गत्वेन सौत्रामणीं विधत्ते—

इन्द्रस्य सुपुत्राणस्येति । सोममभिवृत्तवत् इन्द्रस्येन्द्रियं सोमोपवृत्तवापेन
इष्टधा भूत्वा पवितमभूत् । तदेतदिन्द्रियं देवाः सौत्रामण्या स्वाह्वीं स्वरेयादिग्रन्थ-
मतिपाद्येन यागेन सम्यक्संपादितवन्तः । एवं सत्यत्रापि योऽग्निं चिनुत एवोऽपि
सोमाभिषेके मेर्यते । तस्मादयपीन्द्रियसामर्थ्यसंपादनाय सौत्रामण्याख्यं यागम-
नुदिधेत् । सौत्रामण्याध्ययनाङ्गत्वं न बोध्यते, किंतु काष्ठविधिरयम् । तस्मादिदं
वाक्यं प्रकरणादुक्तव्यम् ॥

अथ भीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपदे विशेषधिकरणे विनितम्—

आग्निं चित्वा यजेत्सौत्रामण्येऽप्यङ्गेऽहिरिदृशी ।

अङ्गिकाळे स्वकाळे वा स्वादाद्योऽप्याङ्गवन्मतः ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तस्त्रमिधानवः ।

स्वकाळे चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥

(होमाभिधानम्)

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत्, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गमाङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्तव्यमितरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेन्मैवम् । क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निवृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात् । यथाङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्तदा क्त्वाप्रत्ययमापितः पूर्वोत्तरकालविभागो नाध्येत । न साङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामुत्वासंभरणादीनां चयने निवृत्ते पश्चादभिधानं श्रुतम् । ततः पृथक्प्रयोगेऽवश्यंभाविनि सति स्वस्वचोदकमापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिमकृतिकत्वात्पूर्वकालश्रौतकमाप्तः । चयनेन सहैव प्रयोगे तु पर्वण्युत्वासंभरणादिविधानादन्यास्मिन्दिने सौत्रामणी यजयेत् । तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वाद्द्वसन्तकालश्रौतकमाप्तः । वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य विहितत्वाद्बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रयजयेत् । तस्मादितिदिष्टे पर्वणि वसन्ते[च] तदनुष्ठानम् । ननु सर्वत्राङ्गपूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम् । इह ॥ पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकमिति चेन्न । तस्यैवापूर्वस्थानेनाङ्गेन पावत्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मान्चाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानं, किंतु स्वकाल इति स्थितम् । पूर्वानुवाकोक्तकुम्भेष्टकाचरूपधानस्य प्राणभृद्भ्योऽपानभृद्भ्यश्चोर्ध्वभावित्वादिदं ब्राह्मणमभिधायनमन्त्रसहितं पशुर्वी एष यदग्निरित्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् । भूतेष्टकोपधानं तु बाह्यस्थित्योपधानादूर्ध्वं भवति । अभिषेकस्त्वग्निर्वै देवानामभिषिक्त इत्यस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । सौत्रामणीब्राह्मणं तु कुरक्षाद्ब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपयैचिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सजूरब्दोऽर्थावभिः सजूरुषा अरुणीभिः

सज्जः सूर्य एतेशेन सजोषावश्विना वरसोभिः

(होमाभिधानम्)

सज्जुरग्निर्वैश्वानर इष्टाभिर्भुतेन स्वाहा संवत्सरो
 वा अद्भो मासा अयोधा उषा अरुणीः सूर्य
 एतद्वा इमे अश्विनो संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः पशव
 इष्टा पशवो घृतः संवत्सरं पशवोऽनु प्र जाय-
 म्ते संवत्सरेणैवास्मै पशून्प्र जनयति धर्मस्तन्मे
 जुहोति यत् (१) वा अस्या अमृतं यद्दीर्घं
 तद्भास्तास्मिन्जुहोति प्रैष जायतेऽद्भो
 संवति यस्यैवं जुहोत्येता वै देवता अग्नेः पुर-
 स्ताद्भागास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरिवाग्नेः पुर-
 स्तात्प्रति वधात्यनन्धो भवति य एवं वेदाऽऽ-
 पो वा इदमग्ने सलिलमांसीत्स प्रजापतिः
 पुष्करपर्णे वातो भूतोऽलेलायत्सः (२) प्रति-
 ष्ठा नार्बिन्दत स एतदपां कुलार्यमपश्यत्समि-
 क्षग्निमचिनुत तदियमभवत्ततो वै स प्रत्यति-
 ष्ठायां पुरस्तादुपादधात्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची
 दिग्वा दक्षिणत उपादधात्स दक्षिणः पक्षोऽ-
 भवत्सा दक्षिणा दिग्वा पश्चादुपादधात्तत्पु-
 ष्ठमधवत्सा प्रतीची दिग्वाभुञ्जरत उपादधात्
 (३) स उत्तरः पक्षोऽभवत्सोदीची दिग्वाभु-
 परिष्टादुपादधात्तत्पृष्ठमभवत्सोष्वां दिगियं वा
 अग्निः पञ्चैष्टकस्तस्माद्यदस्यां खनन्त्यभीष्टिकां
 तृप्सन्त्यभि शर्कराः सर्वा वा इयं वयोभ्यो
 भर्त्तुं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वयोऽसि भर्त्तुं

(होमाभिधानम्)

नाध्यासते य एवं विद्वानग्निं धिनुते प्रत्येव
 (४) तिष्ठत्यग्निं दिशो जयत्याग्नेयो वै शस्त्र-
 णस्तस्माद्वाह्मणाय सर्वास्तु दिक्ष्वर्ध्वे स्वामेव
 वहिःशमन्वेत्यर्पा वा अग्निः कुलाय तस्मादा-
 पोऽग्निः हारुकाः स्वामेव तथोनिं प्र
 विशान्ति (५) ॥

(यद्वेद्यायस्त उचरत् उपार्धवादेव द्वाविंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूवेदकाभिषेकादि तृतीये समुदीरितम् ॥

अथ चतुर्थे होमो विधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“सजूरन्दोऽयावभिरिति
 इमंस्तन्वे पञ्चाऽऽजुवीजुहोति = इति, वमिमं विधातुं मन्वानुत्पादयति—

सजूरन्दोऽयावभिरिति । अन्दः संवत्सरः । अयावा माताः । स च
 संवत्सरस्तेभ्योऽसौ सह समानधीविः । अथ सर्वेषु मन्त्रेषु घृतेन स्वाहेत्यनुब्रूयते ।
 तस्मै मातृसहिषाय संवत्सराय घृतेन ब्रूवेण स्वाहा जुहोमि । अथा येयमुषःका-
 ण्डवेयता सेयमरुणीमी रक्षयर्षाभिः प्रमाभिः सजुः समानधीविः । तामुद्दिश्य
 घृतेन स्वाहा जुहोमि । सूर्यो देव एतशेन स्वकीयाधेन सजुः समानधीविः ।
 तामुद्दिश्य घृतेन स्वाहा जुहोमि । अग्निना यावेदावग्नौ तौ देसोभिर्दधानैर्व्या-
 धिनिराकरणव्यापारैः सजोषौ परस्परं समानधीवी । तामुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ।
 वैश्वानरः सर्वमनुष्यमियो योऽग्निः स इदाभिः पशुभिः सजुः समानधीविः ।
 तामुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ॥ मन्वान्मन्वाचष्टे—

संवत्सरो वा इति । मन्वागवस्याब्दशब्दस्य संवत्सर एवार्थः । अयावस्त-
 न्नेन माता अभिधीयन्ते । अयःशब्दादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः । इमे धावाष्टुधि-
 म्पावश्चिश्चन्द्रेण विवक्षिते । अभिर्वैश्वानर इत्यनेन संवत्सरो विवक्षितः । इदा-
 शब्देन पशवो विवक्षिताः । घृतशब्देनापि तत्कारणत्वात्पशवै एव विवक्षिताः ।

सात्पर्यायस्तु गर्भमूलाः पञ्चषः संवत्सरमनुसृत्य प्रजायन्ते । अत एव न्यन्त्रपाठे-
नास्मै यजमानाय संवत्सरकालेन पशूनुत्पादयति ॥ अथ होमं विधत्ते—

दर्भस्तम्बे जुहोतीति । अस्याः पृथिव्याः संवन्धि यदमुतं स्वादुद्रव्यं, पञ्च
वत्संवन्धि वार्यं सामर्थ्यं तदुभयमेवैते दर्भाः । अतस्तस्मिन्नभूते वार्यं दर्भरूपे
हृतदान्भवति । तेन होमेन प्रजा उत्पादयत्येव । यस्य यजमानस्य कर्मण्येवं
जुहोति स यजमानो न केवलं प्रजोत्पादकः किं त्वन्नादश्च भवति । एता एव
यन्त्रोक्ताः संवत्सरमासादयः सर्वा देवता अग्रेरपि पूर्वमानिनोऽस्तत्वाः प्रणयत्येव ।
किं च पूर्वकालीनेन होमिनाग्नेश्चक्षुरेव संपादयति । तदेवं दर्भस्तम्बहोमो देवताः
कालश्च प्रशस्ताः ॥ अथ वेदनं प्रकृत्यति—

अनन्धो भवतीति । अथ चित्तियोग्या भूमिर्बहुधा स्तूपते, तत्र तावदादौ
भूमिनिष्पत्तिप्रकारं दर्शयति—

आपो वा इदमिति । यदिदं जगदिदानीं दृश्यते तच्च सर्वमुरगणेः पूर्वमाप
एवाऽऽसीन्न तु देवमनुष्यादिकम् । तस्मिन्न(तास्व)ऽसु पृथिव्यादिभूतान्तरमेतर्भ
वारयितुं सलिलमिति विशेष्यते । शुद्धजलमेवाऽऽसीदित्यर्थः । तदानीं प्रजापतिः
स्वशरीरमवस्थापयितुं मूर्तस्य कल्पविदाधारस्याभावात्स्वयं वायुस्त्वपोऽभूतद्वय-
भ्यवर्तिनि कस्मिंश्चित्प्रपञ्चे समाभिवः । तस्य चत्वरस्वयं च वायुस्त्वप्ता-
द्वलेतादितस्ततो डोळा(ळ)यमानोऽभूत् । तादृशः कुत्रापि स्थिरां स्थितिं नाल-
भत । स पुनराधारं पर्यालोचयन्तर्पा मध्ये कुलार्थं शैवालमपश्यत् । तस्मिन्शै-
वालेऽग्निमिष्टकाभिश्चितवान् । सोऽग्निमिष्टकाचितोऽग्निरियं दृश्यमाना भूमिरभवत् ।
तत ऊर्ध्वं स प्रजापतिस्तस्यां भूमौ पतिष्ठितोऽभूत् ॥

यद्यनेन भूम्युत्पत्तिप्रकारं प्रपञ्चयति—

यां पुरस्तादिति । स प्रजापतिर्यां प्रौढामिष्टकां स्वस्य पुरस्तादुपादधात्त-
दिष्टकात्स्वं चीयमानस्याग्नेः शिरस्थानमभवत् । लोके तु भूम्येकदेशरूपा पूर्वा
दिकसंपन्ना । एवं दक्षिणाधूर्ध्वान्तोऽपि योजयितव्यम् ॥

भूमेश्चित्याग्निरूपत्वं शास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यां दृढी करोति—

इयं वा अग्निरिति । येन भूमिरस्ति सेयमेव यः पञ्चभिरिष्टकाभिश्चितो-
ऽग्निः । तस्मादग्नित्वाद्यद्यनाभिज्ञाः प्राणिनोऽस्यां भूमौ कश्चित्स्वनन्वि तदानीं ते

(केवाचिद्धविषामभिषामय)

मूलाः प्रजापतिनोपहितामिष्टकामभिवो हिंसन्ति चूर्णीं कुर्वन्ति । तथा येयं शर्करा तेनोपहिता तामप्यभितृन्दन्ति सर्वतश्चूर्णयन्ति, तथाविधः प्रत्यवायस्तेषां भवतीत्यर्थः । तेषां शास्त्रीयदृष्टिः । अथ लौकिकदृष्टिरुच्यते—वयोभ्यो दृष्टो पक्षिणां दृष्टो भूमिः सर्वाऽपि रात्रावभिवद्दिता भवति । यस्मादेवं तस्माद्वात्री पक्षिणो भूमिं नाऽऽश्रयन्ति, किंतु वृक्षाद्याण्याश्रयन्ति । तस्मान्छास्त्रीयलौकिकदृष्टिम्यामिषं भूमिरभिरिव ॥ एतद्देदनं पशंसति—

य एवं विद्वानिति । अथ ब्राह्मणद्वारा सर्वदिगुपेताया भूमेरभित्वं दृढयति—

आग्नेयो वा इति । अग्निब्राह्मणयोः प्रजापतिमुखजत्वसंबन्धेन ब्राह्मण आग्नेयः । यस्मादप्यभिसंबन्धस्तस्मादभिरूपभूम्यवयवत्वात् सर्वास्वपि दिक्षु ब्राह्मणस्य सम्मुखिणीत्वं जीवनं भवति । स्वदेश इव परदेशेष्वपि देवदत्तः चास्त्राभिज्ञः पूज्यते । अयं हि स्वकीयां दिशमनु गच्छति । तस्माद्युक्तमेतत् ॥

इदानीं लौकिकजलद्वारा पुनरप्यभित्वं दृढयति—

अपां वा अग्निरिति । योर्ध्वं भूमिर्लपोऽग्निः सोऽयं नदीक्ष्वादिगतानामपां कुलायं स्थानम् । भूमावपस्थितत्वाद्योमिध्यापां भूमिर्लपोऽग्निरिव । यस्मादभिकायां आपस्तस्मान्महतो गुहादिदाहिनोऽग्नेरपहरणाय मनुष्यैः सेविता आपस्तमग्निमपहरत्यः स्वयमपि शुष्पन्ति । यस्मादेवाभिरूपां स्वयोनिं प्रविशन्ति । तस्माद्वनगम्यते जलकारणाभिरूपेयं भूमिरिति । अजोकस्य होमस्य वेदिविमानात्पूर्वभावित्वात्पुरुषमानेजेत्यनुवाकात्पूर्वमिदं ब्राह्मणं दृढयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमपाठके षष्ठमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीयं संवत्सर आग्ने-
यमष्टाकपालं निर्वपेद्वैत्रमेकादशकपालं वैश्व-
देवं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं
त्रिकपालं तृतीयं संवत्सरेऽभिजिता यजेत

यद्दृष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्र्याग्नेयं गा-
 यत्रं प्रातः सवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार
 गायत्रीं छन्दो यदेकादशकपालो भवत्येका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुभेन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं
 माध्यंदिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं (१)
 छन्दो यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती वैश्वदेवं जामतं तृतीयसवनं तृतीयस-
 वनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्गार्हस्प-
 त्यध्वकर्मवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्महोव
 तेन दाधार यद्वैष्णवर्जिकपालो भवति यज्ञो
 वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत्तृतीयं संवत्स-
 रेऽभिजिता यजतिऽभिजित्यै यत्संवत्सरमुख्यं
 विभर्तीममेव (२) तेन लोकं स्पृणोति
 यद्वह्नितयै संवत्सरेऽभिं चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन
 स्पृणोति यत्तृतीयं संवत्सरे यजतेऽमुमेव तेन
 लोकं स्पृणोत्येतं वै परं आद्वणारः कक्षीवा
 ओशिजो वीतहन्वः आयसस्त्रसदस्त्रुः पौर-
 कृत्स्न्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सह-
 स्रं सहस्रं पुत्रान्विन्दन्त प्रथते प्रजया पशु-
 भिस्तां मात्रामान्नोति यां तेऽगच्छन्त्य एवं
 विद्वामेतमभिं चिनुते (३) ॥

(दाधार त्रिष्टुभमिममेवैवं चत्वारि ५) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षड-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पुनः । प्रसदस्सुरन्यः । स च पुरुकुत्सस्य पुनः । त एते प्रजाकामाः सन्तस्त-
मेव संवत्सरधारणेन पञ्चदशविंशोपेतमार्गं चित्वा प्रत्येकं सहस्रं पुत्रानलभन्व ।

अथैतस्य चयनस्य फलं दर्शयति—

प्रथते प्रजयेति । पूर्वोक्ता महर्षयो यां मात्रां सहस्रपुत्रस्वरूपैश्चर्धममाणमग-
च्छन्, तां मात्रामयमप्येतमार्गं चिन्वानः प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मावदीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदाथवेचिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

५५मोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरभिभञ्चिनः ॥ क्षुरपविभुत्वाऽति-
ष्ठत् देवा विभुतो नोपाऽऽयन्ते छन्दोमिरा-
त्मानं जादयित्वापाऽऽयन्तच्छन्दासां छन्दस्त्वं
ब्रह्म वै छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णा-
जिनं काष्ठीं उपानद्वावपमुञ्चते छन्दोभि-
रेवाऽऽत्मानं जादयित्वाऽभिमुपं चरत्यात्मनोऽ-
हिंसायै देवानिधिर्वा एष नि धीयते यदामिः
(१) अन्ये वा वै निधिमगन्ते विन्दति न
वा प्रति प्र जानात्यस्वामा कामत्यात्मानमेवा-
धिपां कुरुते गुप्त्या अथो सत्त्वाहर्नाऽऽक-
न्येति नैर्ऋत्यस्ता थदाकामोजिर्कृत्या आत्मान-
मपि दध्यात्तस्माच्चाऽऽकन्यां पुरुषशीर्षमुपद-
धाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपा-
येति तादृभेव तत् । (२) प्रजापतिर्वा अर्थ-
र्वाऽभिरेव दध्यङ्कृत्यवर्णस्तस्येष्टका अस्थान्ये-

(पूर्वोक्तविधिपक्षे)

त* ह वाच तद्विरेभ्यनुवाचेन्द्रो दधीचो अस्थ-
मिरिति यद्विष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमे-
वामिं चिनुते सात्माऽमुष्मिहोके भवति य
एवं वेद शरीरं वा एतदग्नेर्यच्चित्य आत्मा
वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव
स*स्कृत्य (३) अभ्यारोहति शरीरं वा एत-
दजमानः स*स्कुरुते यदग्निं चिनुते यच्चिते
वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव स*स्कृत्याऽऽमनाऽ-
भ्यारोहति तस्मात्तस्य नाव यन्ति जीवन्नेव
देवानप्येति वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुप दधातीयं
वा अग्निवैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत्पुरीषमग्नि-
मेव वैश्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः प्रिया तनु-
र्यवैश्वानरः प्रियामेषास्य तनुवमवं रुन्धे (४) ॥

(अग्निस्तत्स*स्कृत्यामेवर्धं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभिजितोऽङ्गं यज्यमे तद्विशेषितम् ।

अस्य च ब्राह्मणस्य पूर्वशेषत्वाभावात् तत्रान्तर्भावः, किं त्वन्ते निवेद्यः ।

अथ षष्ठे पूर्वप्रकरणोक्तानेव विधीन्कानिचि (न्कांश्चि) दनूय प्रशंसति ।

तत्राश्मभूर्जमिति परिबिश्चतीत्यनुवाके काष्णर्षि उपानहानुपमुञ्चत इति यद्वि-

हितं तस्य प्रशंसा दर्शयति—

प्रजापतिरग्निमिति । यदा प्रजापतिरग्निं चित्वास्तदा सोऽग्निः क्षुरपविभूत्वा

(पूर्वोक्तविधिप्रसंगा)

एवमनमवाङ्के च एवं विद्वानग्निं विभुव कम्प्योत्पेवेति वक्ष्यन्मविधिकारं
पुनः प्रसंसति—

अन्नापतिर्वा इति । अत्र किंचित्पुनरुक्तं परिकल्प्यते । अस्ति कश्चिद्व्यापारस्य
काचिः । तस्य च पुनो द्रव्यकृत्मा । दृष्टीचोऽस्थीनि कश्चित्तनुहमनावाऽभ्यु-
पगतं मातानि । तत्सर्वमत्र संशयते । योऽयमग्नेवेति मन्नापतिः स एवाचर्वा ।
जीवनामन्नाग्निस्तत्पुनो द्रव्यकृत् । इत्येवावस्थीनि । तमेवमेवायमग्निमेव कश्चि-
दग्निर्नस्तत्सर्वमनुवदति । मन्मस्य च प्रतीकमिदमिन्द्रो दृष्टीचो अस्थमिरिति ।
अ च मन्मोऽयमेवनाम्नातः—“इन्द्रो दृष्टीचो अस्थमिः । पुत्राण्यमसिष्कुवः ।
अथान नवतीर्नव ” इति । तदेवमित्यकानामस्थित्वात्तामिन्मयमे सति तत्र-
रीरोऽग्निमिवो भवति । वेदं प्रसंसति—

सात्त्वाऽमुष्मिन्निति । माधीमनु यदितो मेहि विद्वानित्वाद्देवपुनाके यद्वि-
द्विं द्वादशकपालो वैधानरो भवतीति तत्प्रसंसति—

शरीरं वा इति । यच्चिन्मिन्वायोऽग्निस्तद्विद्वानग्निदेवतायाः शरीरम् ।
वैधानरश्च शरीरावास्थी जीवात्मा । यथा सति चित्तेऽग्नौ वैधानरं पुरोहार्यं
पुद्गोपीति वसेनाग्निदेवतायाः शरीरमेव संस्कृत्य यथादातुः भवति ।

तस्यैवस्य वैधानरपुरोडाशस्य चोदकमात्रमवदानं विधेयमिति—

शरीरं वा इति । यजमानोऽग्निं विभुव इति वसेनाग्नौ स्वशरीरमेव
संस्करोति । एवं सति चित्तेऽग्नौ वैधानरपुरोहार्यं पुद्गोपीति वसेन स्वशरीरमेव
संस्कृत्य तस्मिन्शरीरे जीवत्पेजाऽऽकृतो भवति । तस्मात्तस्य जीवात्मस्यानी-
यस्य पुरोडाशस्यावदानं न कुर्यात् । वदकरणे च स्वयं जीवमेव देवान्प्राप्नोति ।

मावती ये प्रथिपीत्यनुवाके पुरीषेणाभ्युदयीति यद्विद्विं वन पुद्गो विदी-
त्येवाभ्युपगमनाऽऽम्नायां विनिमुह्ये—

वैश्वामर्यमेति । पुद्गो विदीपितमन्मविषायो यो वैधानरोऽग्निः स भूमि-
स्वरूप एव । पुरीषं च चित्तिस्वरूपम् । अतः पुरीषोपधानेन भूमित्वं वैश्व-
रूपमिव चित्तात्मनो भवति । किंच, वैधानरश्चन्दोदितः सर्वपुरुषादिः शरीरं यो
विद्वद् एवैवाग्नेः प्रिया तनूः । ततो वैधानरमन्मोपधाने सारगर्भः प्रियामेव
तनुवं प्राप्नोति । एवामि च मातृगणवाक्यानि विविधेष्वपराचक्षिपितस्यैव एव
कृष्णानि ।

(वीक्षाविकल्पविधिः)

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यथैतिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अथैवं दीक्षया देवा विराजमानुवन्ति॑
 रात्रीर्दीक्षितः स्यान्निपदा विराड्विराजमानोति
 षड्द्वर्षादीक्षितः स्यात्षड्वा ऋतवः संवत्सरः
 सैवत्सरो विराड्विराजमानोति द्वादश रात्रीर्दीक्षित
 स्याद्दशाक्षरा विराड्विराजमानोति द्वादश
 रात्रीर्दीक्षितः स्याद्द्वादश मासाः संवत्सरः
 सैवत्सरो विराड्विराजमानोति त्रयोदश रात्री-
 र्दीक्षितः स्यात्त्रयोदश (१) मासाः संवत्सरः
 सैवत्सरो विराड्विराजमानोति पञ्चदश रात्री-
 र्दीक्षितः स्यात्पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रि-
 योऽर्धमासस्यः संवत्सर आच्यते संवत्सरो वि-
 राड्विराजमानोति सप्तदश रात्रीर्दीक्षितः स्या-
 द्द्वादश मासाः पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरो
 विराड्विराजमानोति चतुर्विंशतिः रात्रीर्दी-
 क्षितः स्याच्चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
 सैवत्सरो विराड्विराजमानोति त्रिंशत् रात्री-
 र्दीक्षितः स्यात् (२) त्रिंशदक्षरा विराड्वि-

(दीक्षाविकल्पविधिः)

राजमाप्नोति मासं दीक्षितः स्याद्यो मासः स
 संवत्सरः संवत्सरो विराट् विराजमाप्नोति चतुरो
 मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं मासो वस-
 वोऽविभक्तस्ते प्रथिवीमाऽजयन्मायत्र्यं छन्दोऽ-
 द्यौ रुद्रास्तैऽस्तरिक्षमाऽजयन्निष्ठुमं छन्दो द्वाव-
 शाऽऽदित्यास्तौ विषमाऽजयन्जमतीं छन्दस्ततो
 वे ते व्यावृत्तमगच्छच्छैव्यं देवानां तस्मा-
 द्द्वादश मासो भूत्वाऽग्निं चिन्वीत द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽभिष्टित्यस्तस्थाहो-
 रात्राणीष्टिका आनेष्टकमेनं चिनुतेऽथो व्यावृत्त-
 भवे गच्छति श्रेष्ठ्यं समानानाम् (३) ॥

(स्याद्ययौदश निरुधतरात्रीर्दीक्षितः स्याद्वै तेष्वष्टाविंशतिश्च) ।

इति कुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठे प्रथमाः कथिवास्तचद्विष्मनुवादतः ।

अथ सप्तमे दीक्षाविकल्पान्विधातुं प्रस्तौति—

अभेवं दीक्षयेति । मौण्ड्ययौनादिगिषमस्वीकाररूपा दीक्षा । धीयमा-
 नस्थानेः संवन्धिन्या तादृश्या दीक्षया देवा विराजं प्राप्ताः । विराट्शब्दः
 प्रशस्तं छन्दोविशेषं ब्रूते । तेन च विशिष्टं राज्यमुपलक्ष्यते । तद्वाच्यं प्राप्ता
 इत्यर्थः । अतो विधास्यमानेषु दीक्षाकालनिकल्पेषु सर्वत्र विराट्प्राप्तिरूप-
 न्यस्यते ।

तानेवान्विकल्पेष्वक्षान्विधत्ते—

तिस्रो रात्रीर्दीक्षित इति । निरावृद्धान्दशरात्रद्वादशरात्रनयोदशरात्र-

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

अद्वारावसतद्वारावचतुर्वैशतिरात्रिंशद्वात्रमासचतुर्मासद्वादशमासत्त्वा-
 त्तयोदश पक्षा विकल्पिताः । दशाक्षरैस्त्रिभिः पदैरुपेवं विराडाकृत्य छन्दः ।
 व्यवस्थित्वसंख्यया तत्प्राप्तिः । षट्संख्ययामृतूर्णां संवत्सरावधवत्येन संवत्सर-
 स्वरूपत्वात्संवत्सरस्य च षट्संख्ययान्निर्दिनदशकैर्मिष्याद्यत्वादशसंख्यायाश्च विराट्-
 पादाक्षरगवत्वात्संवत्सरद्वारा तत्प्राप्तिः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । अधिकमासेन
 तद् त्रयोदश मासाः । तावन्मासस्य त्रिंशद्वात्रनिषमेऽपि त्रान्दमासस्य त्रिं-
 यमाभावात्तदपेक्षया पृथङ्मासोपन्यासः । वसवो मासचतुष्टयमुत्प्राप्तिं मृत्वा
 पृथिवीं गायत्रीछन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । रुद्रास्तु मासादकं भूत्वाऽम्बरिकै
 विमुष्णन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । आदित्यास्तु मासद्वादशकं मृत्वा पुत्रोक्तं
 जगतीछन्दोदेवतां च वशीकृतवन्तः । एतेषु पक्षेषु संवत्सरपक्षात्कल्प्यपक्षस्य-
 त्वादित्या इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्य देवानां मध्ये भैरव्यं प्राप्ताः ।

अथ एवमेव पक्षमादरेण पुनः पद्यंशदि--

तस्माद्द्वादशोति । द्वादश मासानुपस्थानकाके तैरन्वर्षेर्जोत्प्राप्ति
 मृत्वाऽग्निं चिनुयाद् । मासद्वादशकस्य संवत्सररूपत्वाच्चित्वाग्निरपि धारणद्वारा
 संवत्सरात्मकः । तस्य संवत्सरात्मनोऽग्नेरिहका एकाद्वाराप्राप्तिः । वतः संवत्सर-
 धारणेन संपूर्णत्वेन प्राग्नेहकमिष्यार्थं चित्वाऽप्यवति । अपि तैरन्वर्षोऽग्निविद्भयो
 व्यावृत्तः सप्तमानां मध्ये भैरव्यं प्राप्नोति । यद्यपि तस्मात्संवत्सरं मार्ग इत्यादौ
 संवत्सरविराजपद्वादशद्वारावपक्षा विहितस्तथाऽप्यर्थवादसंभार्येण पुनस्त-
 पन्यासः । एतच्च मासजमात्रवैष्यवविधिवत्पद्भिर्दक्षिणवीत्यनुवाकसमीपे
 दृष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दश्चतुर्वेदी-

वैदिकीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाश्च वा एष लोकाश्च चीयते यदग्निस्त्वं

यजान्वारोहेत्सुवर्गांल्लोकाञ्चमाधो ह्रियेत पु-

(अन्वारोहणायभिधानम्)

यिषीमाऽकमिषं प्राणो मा मा हासीदन्तरिक्ष-
माऽकमिषं प्रजा मा मा हासीद्विषमाऽकमि-
षः सुषरगन्मेत्याहैष वा अग्नेरन्वारोहस्तेनैवै-
नमन्वारोहति सुषर्गस्य लोकस्य समदृश्ये यत्प-
क्षसंमितां मिनुयात् (१) कर्त्तव्यास्तं यक्ष-
क्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्याऽऽत्मनः प्रजा स्याद्वै-
दिसंमितां मिनोति ज्यायार्त्तमेव यक्षक्रतु-
मुपैति नास्याऽऽत्मनः पापीयसी प्रजा भवति
साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसं-
मितो वा अथ लोक इममेव लोकमभि-
जयति द्विषाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो
द्विषाहस्रं वा अतरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति
त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः (२)
त्रिषाहस्रो वा असौ लोकौऽमुमेव लोकमभि-
जयति जानुदध्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो
गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदध्नं
चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रिदुभैवान्तरिक्षम-
भ्यारोहति ग्रीवदध्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो
जर्मत्यैवामं लोकमभ्यारोहति नार्गिनं चित्वा
रामामुपेयादयोनी रेतो धास्याभीति न द्वितीयं
चित्वाऽभ्यस्य क्षिप्रम् (३) उपेयाञ्च तृतीयं
चित्वा कां चनोपेयाद्रेतो वा इतश्चि वृत्ते
यद्वाग्निं चिनुते यदुपेयाद्रेतसा व्युध्येतायो

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

स्वस्वाहुरप्रजस्यं तद्यजोपेयादिति यद्वेतः सिचा-
 वुपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो विभृतस्त-
 स्मादुपेयाद्वेतसोऽस्कन्दाय त्रीणि वाव रेतोऽसि
 पिता पुत्रः पौत्रः (४) यद्वे रेतःसिचा-
 वुपदध्याद्वेतोऽस्य वि च्छिन्धात्तिष्ठ उप
 दधाति रेतसः संतत्या इयं वाव प्रथमा
 रेतःसिन्धाग्वा इयं तस्मात्पश्यन्तीमां पश्यन्ति
 वाचं वदन्तीमन्तारिक्षं द्वितीया प्राणो वा
 अन्तारिक्षं तस्मात्पश्यन्तीमां पश्यन्ति न प्राण-
 मसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ तस्मात्पश्यन्त्यमूं
 पश्यन्ति चक्षुर्यजुषेमां च (५) अमूं चोप
 दधाति मनसा मध्यमामिषां लोकानां कल्-
 प्या अथो प्राणानामिष्टो यज्ञो भृगुभिराङ्गीदां
 वसुभिस्तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणेह
 मक्षियेयाह स्तुतशस्त्रे एवैतेन इहे पिता
 मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रा उशिर्जः
 पदाऽनु तक्षः सोमो विश्वविजेता नैषद्वयहस्प-
 तिरुक्थामदानि सासिषदित्यहितद्वा अग्ने-
 रुक्थं तेनैवैनमनु शसति (६) ॥

(मित्राचतुर्थं चिन्वानः स्त्रियं पौषेयं वै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अन्वारोहणायभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

दीक्षाकालविकल्पा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाष्टमेऽन्वारोहणादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमस्ते हरसे शोचिव इति द्वाभ्यामग्निमहिरोहति पृथिवीमाक्रमिषमित्येतैर्यजमानः ” इति, तद्विधिमिहोच्यते—

सुवर्गाय वा इति । योऽयं वीर्यमानोऽग्निरेव सुवर्गलोकाय वीर्यवेऽतस्तस्यान्वारोहणभावे सुवर्गाच्चीयेत तन्मा भूदिति पृथिवीमिरयादिभिरन्वारोहोदिति विधिक्रमेणः । मन्वार्थस्तु—यजमानोऽहं पृथिवीं पादेनाऽऽक्रमिषमवः प्राणो मां वा परित्यजतु । अन्तरिक्षाक्रमणेन एवाग्निं वा परित्यजतु । दिव आक्रमणेन स्वर्गं प्राप्नुयः । एतन्मन्त्रपाठ एवाग्नेरन्वारोहहेतुः । अतस्तेनैवान्वारोहति । तच्च स्वर्गप्राप्तये भवति । अथ यूपैकादशिण्यां कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यत्पक्षसंमितामिति । पक्षद्वयपरिमित एव केचो यथेकादशिनीपवस्थापयेत्तदानीमरमत्वं यज्ञकर्तुं प्राप्नुयात् । अस्य यजमानस्य स्वकीया यजा पार्थिव्यती च भवेत् । अतः पक्षपरिमितादधिके वेदिप्रमाणयुक्तदेशे यूपान्तरात्त्राणि विहितस्येकादशिनीं विनयात् । तथा सति प्रभूतमेव यज्ञकर्तुं प्राप्नोति । अस्य यजा च पार्थिव्यती न भवति । पूर्वस्मिन्मन्त्रपाठके यज्ञ एकादशिनीत्यथ प्रकृतिभूते चयने पथेकादशिनीपक्षेऽप्येक एव यूपो न तु यूपैकादशिनीत्युक्तम् । इह तु चयनविकृतिषु यूपैकादशिन्यभ्युपगम्यत इत्यविरोधः ।

अथ पञ्चवसवि चित्तु संमूयेष्टकासंख्यां विधत्ते—

साहस्रं चिन्वीतेति । सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां समूहः साहस्रम् । अथवा सहस्रसंख्याकाभिरिष्टकामिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकमग्निं चिन्वीत स तु साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं चिन्वानस्त्रिगुणम् । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाश्चोत्तरोत्तरभूयस्त्वात्तसंविधिसंमिताः । अतस्त्वैश्वर्यनैस्तत्प्राप्तिः । पक्षत्रयेऽपि क्रमेणोर्ध्वपरिमाणं विधत्ते—

जानुवद्यं चिन्वीतेति । तथा मथमद्वितीयतृतीयचितीनामुत्तरोत्तरमौन्नत्यम् । अत एव गायत्रीनिष्ठुन्जगदीनामुत्तरोत्तरपक्षराधिक्यम् । अतः क्रमेण गायत्र्या-विद्वारा लोकत्रयमधिरोहति । त्रिविधचयने क्रमेण नियमविशेषान्विधत्ते—

नार्गिनं चिरयेति । यः प्राथमिकमग्निचयनं करोति स रामां नोपेयात् ।

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

स्वकीयास्तु भार्यास्तु मध्ये रमणीयेवमिति मत्वा कामुको न प्रवर्तते । पुत्रार्थं तस्याभीप्सितानुज्ञा । रामोपगमनाभावेऽयं हेतुः—अथौ पुत्रोत्पत्त्यनुपपत्त्युक्तार्था वृथैव रेतः स्थापयिष्यामीति तन्मा भूदित्यनुपगमनम् । द्वितीयचनानुष्ठायी सार्व-
वर्णिकविवाहोपेतोऽन्यस्य वर्णान्तरस्य दुहित्वं नोपेयात् । सर्वर्णायामीप्सितस्या-
नुज्ञा । तृतीयचनानुष्ठायी सर्वर्णमसवर्णा रमणीया पुत्रार्थिनी वा कामुषि
नोपेयात् । तत्रायं हेतुः—आर्त्तिं विनुत इति यत्तदेतद्वेतसो गुप्तत्वेन स्थापनम् ।
तथा सत्युपगमने रेतसा विमुक्तो भवति ।

धर्ममपगमनपक्षं दूषयित्वा सर्वत्र गमनमध्यनुजानाति—

अथो खल्वाहुरिति । अभिज्ञाः खल्वेवमाहुः—अनुपगमनमपगमजस्यं पञ्चो-
त्पादनहेतुर्न भवति । न चोपगमने रेवोद्धानिः शङ्कनीया । विराड्ज्योतिरित्या-
दिमन्त्राभ्यां रेतःसिद्धाविष्टके अनेनोपहिते । तस्मात्ते एवास्य यजमानस्य रेतः
पात्यतः । अतो रेतसो विनाशमावाय पञ्चोत्पत्त्यर्थमुपेयात् । साहस्रादिविधी-
नामाम्नातब्राह्मणोक्तधर्म्यवकाशाभावात्सर्वान्ये निवेशः । पूर्वस्य त्वन्यारोहणवि-
धेर्नमस्ते हरस इत्याद्याधिरोहणादूर्ध्वभावितादशमभूर्जमिति परि विञ्चवीत्यनु-
वाकान्ते निवेशः । पूर्वस्मिन्वपाठके यद्विराजावुपदधातीत्यादिना रेतःसिद्धौ
विधानमुक्तम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

त्रीणि वाचेति । योऽयं पितेदानीं वर्तते सोऽस्तीतस्य कस्यचिद्वेतः । अस्य
पितुः पुत्रो रेतः । पौत्रस्तु पुत्रस्य रेतः । एवं पितृपुत्रपौत्राणां त्रीणि रेतोऽसि ।
तथा सति द्वयोरेव रेतःसिद्धौरुपधाने सत्यवाग्विष्टं रेतो विच्छिन्द्यात् । तस्मा-
त्तिस्रो रेतःसिच उपदध्यात् । तच्च रेतःसंतत्यै संपद्यते । तिस्रोऽपि रेतःसिचः
क्रमेण प्रशंसति—

द्वयं वाच प्रथमेति । या प्रथमा रेतःसिक्ता भूमिरेव पाथम्यसाम्यात् ।
भूमिश्च वायुपिण्यधोवृत्तित्वसाम्यात् । आस्थे हि वायुचित्ते नासिकायां प्राण-
स्तत उपरि यक्षस्ततो वाचोऽधोवृत्तित्वम् । यस्माद्भूमिवाचावधोवृत्तित्वेन समान-
रूपे तस्मात्तौकेऽपि नानाविधसस्यादिपूर्णाभिर्मां भूमिं मातृरूपेण पश्यन्ति । तथा
विद्वत्सभायां सम्यग्बद्धन्तीं वाचं पश्यन्त्यादियन्ते । येयं द्वितीया रेतःसिक्ता
चान्तरिक्षरूपा मध्यमत्वसाम्यात् । तच्चान्तरिक्षं प्राणस्वरूपं प्राणस्यापि वाक्च-
क्षुषोर्मध्यवर्तिव्यात् । यस्मादन्तरिक्षप्राणयोः साम्यं तस्मादमूर्तमन्तरिक्षं चक्षुषा

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

न पश्यन्ति । माणं च नासिकासंचारिणं चक्षुषा न पश्यन्ति । येयं तृतीया
रेतःसिगिष्टका सा द्युलोकस्वरूपोपरिवर्तित्वसाम्यात् । सा च द्यौश्चक्षुःस्वरूपा ।
चक्षुरपि हि वाक्प्रभाष्यामूर्ध्वं वर्तते । यस्मादुद्युचक्षुषोः साम्यं तस्माद्दोके जनाः
सूर्यचन्दनक्षत्राद्यङ्गीकृतामर्षं दिवं प्रत्यक्षेण पश्यन्ति । चक्षुरपि शुक्लकृष्णकमी-
निकोपेतं परकीयमुखस्थं प्रत्यक्षतः पश्यन्ति ।

तदेवं विलसः पञ्चस्य तासु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यजुषेर्मां धाम्नामिति । विराट्स्थोतिरधारयदिति यजुषोच्चारितेर्मेमां पथमा
रेतःसिचमुपदध्यात् । तथा सचाहृष्योतिरधारयदिति यजुषोच्चारितेर्नामं तृतीया
रेतःसिचमुपदध्यात् । स्वराहृष्योतिरधारयदित्येतच्चजुरनुच्चार्य पञ्चसा स्मृत्वा
पथ्यमां रेतःसिचमुपदध्यात् । अयं च यकार एवां पृथिव्यादिलोकानां स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । अपि तु वाक्प्रभाष्यचक्षुरारूपानां प्राप्तात्तामपि स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । तदिदं रेतःसिचां ब्राह्मणं यद्विराजावुपदधातीत्यनेन
सह स्वयमातृणामुप दधातीत्यनुवाके ब्रह्मणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एकादश समिष्टयजुर्वि जुहोति । नवाऽऽध्वरिकाणि
हृत्वेष्टो यशो भृगुभिरिति दशमैकादशे जुहोति ” इति, तदेतद्विधानं मन्वावुत्पा-
दयति—

इष्टो यश इति । भृगुभिर्भृगुसप्तमिष्टविभिर्भृगुभिर्नवास्तुभिर्देवैष्टेष्टोऽयं
यश आशीर्दा यजमानस्य फलप्रदोऽस्तु । सोऽयमेको मन्त्रः । हे यश तस्य
तादृशस्य भृगुभिरिष्टस्य ते एव द्रविणा फलभूतानि धनानीह कर्माणि भक्ष्य
भजे यथाऽऽप्नुयाम् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । एतन्मन्त्रसाध्यं होमविधिमुच्यति—
इत्याहुति । इत्युक्तमन्त्रद्वयं होमकाष्ठे पठेत् । तेन स्तुतशक्ते उभे अपि
दुग्धवान्भवति । तदिदं ब्राह्मणमन्ये ब्रह्मणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पिता मातरिष्वेति संचितोक्थेन होताऽनुशंसति होतयं-
कामयमानेऽध्वर्युः ” इति, एतन्मन्त्रमुत्पाद्य विधत्ते—

पिता मातरिष्वेति । पिता षालको मातरिश्वा वायुराच्छिद्रा पदा विना-
शरहितानि स्थानानि वा दधातु संपादयतु । तथोशिजः कपनीया महर्षयोऽ-
च्छिद्राः स्वयं विनाशरहिताः सन्तः पदानि स्थानानि अनुवक्षुः सम्पदसंपाद-
यन्तु । विश्ववित्सर्वज्ञो नेता प्रगतः प्रवर्तकः सोमो तेपञ्चभृतु वानि प्रापयतु । बृह-

एतद्विधोक्त्यामदानि शस्त्राणि हर्षकारणानि शंसिष्यन्तास्त्वित्येतादृशं मन्त्रं पठेत् ।
एवमेव मन्त्रस्वरूपपत्रोः मियमुक्तं शस्त्रम् । तेनैव मन्त्रपठेनैवमग्निमनु क्रमेण
घञ्ताति । एतच्च नास्तर्यं गायत्रादितामोपस्थानेन सह विकर्षणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृकीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ५५अमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ ५५अमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सुयते वा एषोऽग्नीनां य उस्तायां अियते
यदधः सादयेद्गर्भाः प्रपादुकाः स्युरयो यथा
सवात्प्रत्यशरोहति तादृगेव तदासन्दी सादयति
गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सबमेवैनं करो-
ति गर्भो वा एष यदुर्यो योनिः शिक्यं
यच्छिक्यादुरां निरुहेद्योनेगर्भं निहंण्यात्प-
द्वयामश्च शिक्यं भवति षोढाविहितो वै (१)
पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गान्यात्मज्ञे-
वेन विभर्ति प्रजापतिर्वा एष यदुभिस्तस्योस्ता
चोलूखलं च स्तनौ तार्धस्य प्रजा उप जिवन्ति
यदुस्तां चोलूखलं चोपदधाति ताभ्यामेव
यजमानोऽमुष्मिह्रौकेऽग्निं दुहे संवत्सरो वा
एष यदुभिस्तस्य त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजा-
पत्या वैष्णवीः (२) वैश्वकर्म्मणीरहोरात्राण्ये-
वास्यं प्राजापत्या यदुख्यं विभर्ति प्राजापत्या
एष तदुर्ध्वं धत्ते यत्समिधं आदधाति वैष्णवा

(आसन्न्यायभिधानम्)

वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्ट-
काभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणी-
रेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिष्टुग्निरिति तं वा
एतं यजमान एव चिन्वति यदस्याम्याभि-
नूयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेद्ग्निस्य वृजित
योऽस्याऽग्निं चिन्नुयात्तं दक्षिणाभी राधयेद्गनि-
मेव तत्स्पृणोति (३) ॥

(षोडशविहितो वैष्णवीरन्यो विरशतिष्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अम्बारोहादिविषयो सप्तमे समुदीरिताः ।

अथ नवम आसन्न्यादिकपभिधीयते । विष्णुमुखा वै देवा इत्यस्मिन्नुवाके
चतसृभिः सादयतीति यदिहितं तत्र सादनाभारं विधत्ते—

सूयते वा इति । योऽयमाग्निरुखायां धार्यते एषोऽग्निरभ्येवागमनीनां मध्ये
सूयतेऽभिविष्यत ईश्वरस्थं प्राप्नोतीत्यर्थः । यथेतादृशमग्निस्रवो भूमौ सादये-
त्तदानीं प्राणिनां गर्भा भूमौ प्रपादुकाः पविताः स्मृता अपि च यथा स्रोके स्रवदे-
न्यर्पपवारमस्यवरोहति अश्वति तादृगेव तद्वत् सादनम् । तस्मादासन्दीपासादयति
महत्यामासन्न्यामुत्थं स्थापयेत् । तत्र स्थापनं प्राणिगर्भधारणाय पतनराहित्याय
च भवति । अपि चैनं स्रवमभिविक्रीधरमेव करोति । एतच्च सादनाविधिस-
मीय एव द्रष्टव्यम् ॥

न ह स्म वै पुराऽग्निरित्यनुवाके यदिहितं बहुद्यानं शिष्यं भवतीति तदेवद-
नूय प्रशंसति—

गर्भो वा एष इति । योऽयमुत्थोऽग्निः स गर्भस्थानीयः । शिष्यं च
योनिस्थानीयम् । यदि शिष्यादुखां निरुहेन्निर्गमयेद्विस्तृतेनोद्यामराहिरवेनाधः
पातयेदित्यर्थः । तदा योनेः सकाशाद्गर्भं निःशेषेण हतवान्भवति । अतस्तत्प-

(बहुधा स्वयनप्रशंसा)

रिहाराम् शिक्ष्यं षड्भिरुद्यमैस्त्वर्ध्वपसुतरञ्ज्वाविशेषैर्युक्तं कर्तव्यम् । लोके पुरुषः
षोढाविहितः षड्भिरवयवैरुपेतः । आत्मा मध्यशरीरमेकोऽवयवः शिरो द्वितीयो
वयवो द्वौ हस्तौ द्वौ पादाविवि चत्वार्यङ्गानि । अयः षडुद्यमैः सति षडवयव-
युक्तश्चशरीर एवैनमग्निं धारयति । एतच्च वाक्यं षडुद्यमविविक्तमीपे द्रष्टव्यम् ॥

एषां वा एतल्लोकानामित्यनुवाकं यदुत्तामुपपदधातीति विहितं यच्च स्वयमा-
तृण्यामित्यनुवाक उल्लसलमुपपदधातीति विहितं तदुभयमत्र सह प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा एष इति । यथैयमानोऽग्निरेव मजापतिस्वरूपस्तेन चितत्वात् ।
उत्सोल्लसलयोः फलसाधनत्वात्स्वनसादरपम् । एवदनुष्ठानजन्यं फलं प्रजा उप-
जीवन्ति । एतदुपचानेन यजमानोऽपि स्वर्गे तत्फलं दुहे । एतच्चोदाहृतयोरनु-
वाक्येरेकत्र द्रष्टव्यम् ॥ अथोरुयधारण्यसमिदाधानेष्टकोपधानानि प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । योऽयं चीयमानोऽग्निः ॥ एव संवत्सरधारणात्संवत्स-
रात्मकः । तस्य च संवत्सररूपस्याग्नेः संवन्धिन्य इष्टकाशेषा विहितास्त्रिप्रकाराः
संपादिताः । कास्ता इति ता उच्यन्ते—प्राजापत्या वैष्णव्यो वैश्वकर्म्मण्यश्च ।
यान्येतान्यहोरात्राणि यान्येवास्म्यं संवत्सररूपस्याग्नेः प्रजापतिर्निर्मितत्वात्प्राजा-
पत्या द्रष्टव्याः । अथोरुयधारणेन प्राजापत्या उपहिता भवन्ति । तदेवं प्राजा-
पत्यादिभिस्त्रिभिर्निष्पादितत्वादग्निस्त्रिगुण इत्यभिज्ञा आहुः ॥

अथोपधानकर्तारं विधत्ते—

तं वा एतमिति । यजमान एव चयनस्य कर्ता नाध्वर्युः । यद्यध्वर्युः
कुर्यात्तदानेतिध्वर्योर्दक्षिणाभिः परितोषाभावे सत्यार्थं नाशयेत् । अथ स्वयमश-
क्तोऽध्वर्युणा कारयेत्तदा तं दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निमेवं वोषयति । तदिदं ब्रा-
ह्मणद्वयं मन्त्रभ्यामुच्यन्ते मध्येऽवकाशाभावेन निवेद्यनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यवैचिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निर्मचिनुतुभिः संवत्सरं वसन्ते-

नैवास्य पूर्वाधर्मचिनुतुं अग्निेण दक्षिणं पक्षं

(बह्वराचयनप्रशंसा)

वर्षाभिः पुच्छं॑ झरदोचरं॑ पक्षं॑ हेमन्तेन॑
मध्यं॑ ब्रह्मणा॑ वा अस्य॑ तत्पूर्वार्धमचिनुत॑
क्षत्रेण॑ दक्षिणं॑ पक्षं॑ पशुभिः॑ पुच्छं॑ विशोचरं॑
पक्षमाशया॑ मध्यं॑ य एवं॑ विद्वानग्निं॑ चिनुत॑
ऋतुभिरेवैनं॑ चिनुतेऽथो॑ एतदेव॑ सर्वमव॑ (१)
रुन्धे॑ शृण्वस्यैनमग्निं॑ चिक्थानमस्यञ्च॑ रोचत॑
इयं॑ वाव प्रथमा॑ चित्तिरोषधयो॑ वनस्पतयः॑
पुरीषमन्तरिक्षं॑ द्वितीया॑ वयाशंसि॑ पुरीषमसौ
तृतीया॑ नक्षत्राणि॑ पुरीषं॑ यज्ञश्चेतुर्थी॑ दक्षिणा
पुरीषं॑ यजमानः॑ पञ्चमी॑ प्रजा पुरीषं॑ यज्ञि-
चित्तीकं॑ चिन्वीत॑ यज्ञं॑ दक्षिणामात्मानं॑ प्रजा-
मन्तरिक्षात्तस्मात्पञ्चाचित्तीकश्चेतयः॑ एतदेव॑
सर्वं॑ स्पृणोति॑ यच्चिस्राश्चितयः॑ (२) त्रिवृध्व-
ग्निर्यद्वहे॑ द्विपाद्यजमानः॑ प्रतिष्ठित्यै॑ पञ्च॑ चित्तयो
भवन्ति॑ पाशुक्तः॑ पुरुष आत्मानमेव॑ स्पृणोति॑
पञ्च॑ चित्तयो भवन्ति॑ पञ्चभिः॑ पुरीषैरभ्युहति॑
दश॑ सं पचन्ते॑ दशाक्षरो॑ वै पुरुषो॑ यावामेव
पुरुषस्त॑ स्पृणोत्यथो॑ दशाक्षरा॑ विराड्जै
विराड्विराज्येषाञ्जाये॑ प्रतिष्ठति॑ संवत्सरो
वै॑ पृथी॑ चित्तिर्जतवः॑ पुरीषं॑ पदचित्तयो
भवन्ति॑ पदपुरीषाणि॑ द्वादश॑ संपचन्ते॑ द्वादश
मासाः॑ संवत्सरः॑ संवत्सर एव॑ प्रति॑ ति-
तिष्ठति॑ (३) ॥

(बहुधा चयनप्रशंसा)

(अथ चित्तयः पुरीषं पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आसन्मुद्याममुख्यानि नक्षत्रे वर्णितानि हि ॥

अथ दशमे चयने बहुधा प्रशस्यते । तत्र वसन्ताद्यनुद्वारा प्रशंसावाह—
प्रजापतिरग्निमिति । अत्र संवत्सरो दृष्टान्तः । ऋतुभिर्यथा संवत्सरो
निष्पाद्यते तथाऽग्निमभ्युत्तुभिः प्रजापतिरचिनुत । ऋतुमयोऽयं यज्ञ इति संकल्प
एव चयनम् । तत्र वसन्तः शिरोभागः । एवं दक्षिणपक्षादयो योज्याः ॥

अथ ब्राह्मणादिरूपत्वं संकल्पेन प्रशंसति—

ब्राह्मणा वा इति । आशा मानसी तुल्यादिः । अथ वेदने प्रशंसति—

य एवं चिद्भामिति । यो यजमान एवं वसन्ताधारमकृत्वं ब्राह्मणात्मकत्वं
च विद्वांस्येव सर्वदा भावयन्मार्गं चिनुते स यजमानतिवदभ्युत्तुभिर्ब्राह्मणादिभिश्च
चित्तवान्भवति । अपि चैतदनुनां ब्राह्मणादीनां च स्वरूपं सर्वमधीनं करोति ।
किं चार्थं चित्तवन्तमेवं यजमानं सर्वे जनाः शृण्वन्ति, अग्निचिरकपित्ता सन्धी-
त्यादिस्मृतिविषयत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । किं चान्नं समृद्धं स्वादु च
सर्वदाश्नति । अपि च सर्वेभ्यो रोचते प्रीतिविषयो भवति ॥

अथ चित्तिपञ्चकं पुरीषपञ्चकं च भूम्यादिरूपेण प्रशंसति—

इयं वाक् प्रथमेति । येन प्रथमा चित्तिः सा भूमिरेव । यच्च तस्या उपरि
प्रसारितं पुरीषं तदोषधिवनस्पाविस्वरूपम् । एवमुत्तरत्रापि दृढव्यम् ॥अत्र शास्त्रान्तरगतं विविधपक्षं निराकृत्य स्वकीयं चित्तिपञ्चकपक्षं
स्थापयति—यच्चिचित्तीकमिति । चतुर्थचित्तितपुरीषयोयज्ञदक्षिणात्पत्न्यमुक्तम् । पञ्च-
मचित्तितपुरीषयोयजमानप्रजात्पत्न्यम् । एवं सति विचित्तिपक्षे यज्ञादीनामन्व-
रायः स्यात् । तस्मात्पञ्चचित्तिमुक्त एवाभिधेयत्वम् । तथा सत्वेतद्भूम्यादिकं
यज्ञादिकं च सर्वमपि प्रीणयत्येव ॥

(अष्टादशपशुप्रथमसंघाभिधानम्)

आद्यं चितित्रयमुत्तरद्वयं च विभज्य प्रशंसते—

यत्तिष्ठश्चितय इति । या एता आद्यास्तिष्ठाश्चितयस्ताभिरग्रेष्वैगुण्यं संपादितं भवति । त्रैगुण्यं च प्राजापत्यादिभिरष्टकाभिः पूर्वमुक्तम् । ये चोत्तरे द्वे चित्री धाम्ना द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठितौ भवति ॥ अथ समूहरूपेण प्रशंसति—

पञ्च चितय इति । पुरुषस्य दशाक्षरत्वं छिन्नाभिपायेण ब्रह्म्यम् । यानि शिरसि सप्त छिन्नाणि ये चाधो द्वे छिन्ने या च नाभिस्तानि सर्वाणि मावज्जीवमविनाशादक्षराणित्युच्यन्ते । एतदेवाभिमेत्य तत्र तथाऽऽज्जायते—“सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्छौ । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी ॥” इति । अतो दशसंख्यया पुरुषं साकल्येन प्रणियति । किंच विराट्द्वाराऽग्रे प्रतिष्ठिति ।

अथ षडचिर्त्ति तत्पूरीकं च प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । अथ सर्वत्र प्रशंसात्पत्वात्संवत्सरादित्यवधार्या न विस्तेतव्यम् ॥

अथ सर्वं मिलित्वा प्रशंसति—

षडचितय इति । तदेतद्भास्यं सर्वान्ते ब्रह्म्यम् ॥

इति श्रीवत्सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षड्वक्त्रकाण्डे षष्ठ्यपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठ्यपाठके षष्ठ्यपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

रोहिती धूम्ररोहितः कर्कशुरोहितस्ते प्राजा-
पत्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुक्रबभ्रुस्ते रौद्राः श्वेतः
श्वेताक्षः श्वेतग्रिवस्ते पितृदेवत्यास्तिष्ठः कृष्णा
वशा वारुण्यस्तिष्ठः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्रा-
वार्हस्पत्या धूम्रललाभास्तूपराः (१) ॥

(अष्टादशिवृद्धितीर्थसंनिधानम्)

(रोहितः बहुविरहादिः) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयैतिरियसंहितायां पञ्चमाष्टके
पष्ठपपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पष्ठपपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

वयस्य मर्शस्तश्च दृष्टवे बहुवेरिदा ।

अथाष्टादशनामानः पञ्चसो साधमेधिकाः ॥

अष्टादशसंख्याकानां पञ्चममेकैकः संघावः । तन्नास्मिन्नेकादशेऽनुवाके
प्रथमं संघमाह—

रोहितो धूम्ररोहित इति । पूर्वपपाठके इन्द्राय राक्षे सुकर इत्यादीं जाति-
भेदा जका इह तु वर्णभेदा जन्मन्ते । रोहितो लोहितवर्णः । धूम्ररोहितोऽस्पृष्ट-
लोहितः । कर्कशधुरोहितः सौवीरवर्णः । त एते वयः पाजापस्याः प्रजापतिदेव-
वत्तानां । एवमुत्तरवाग्येकैकस्य देवस्य प्रयत्नस्यो विशेषाः । यन्मः पाण्डुरकर्णिलः ।
अरुणवन्मः रक्तकपिलः । शुक्लवन्मः हरितशुक्लतानवर्णः । श्वेतोऽरक्तवर्णः,
पुष्करक इत्येके । श्वेताक्षोऽरक्तवृद्धिः । श्वेतधीवः मसिन्धुः । विमः इत्यादिकं
सप्तम् । धूम्रललाभा धूम्रवर्णपुण्ड्राः । तूवराः पुष्कलीनाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाण्डे छप्पयजुर्वेदी-

यैतिरियसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पष्ठपपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पष्ठपपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

पृथ्विस्तिरश्नीनपृथ्विरूर्ध्वपृथ्विस्ते मारुताः
फल्लूलोहितोर्णी बलक्षी ताः सारस्वत्यः
पृषती स्युलपृषती क्षुद्रपृषती ता वैश्वदेव्य-
स्तिष्ठः श्यामा वशाः पौष्णिगस्तिष्ठो रोहि-
णीर्वशा मैत्रिय ऐन्द्राबार्हस्पत्या अकणल-
लामास्तूपराः (१) ॥

(अष्टादशिपुस्तुर्ध्वसंभविभासम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

तृतीयं संप्रसाह—

शित्तिपाहुरिति । शितिः शुक्लो राहिकदेशो यस्यासौ शिविवाहुः । अ-
न्यतः शित्तिपाहुर्यत्पथस्य शितित्वं ततोऽन्यैकदेशे शितित्वं यस्य सोऽन्यतः-
शिवित्वाद्वाहो वाहुर्मस्य स तथोक्तः । समन्तशिविवाहुः सर्वशुक्लवाहुः । शिति-
रन्ध्रः शुक्लच्छिद्वः । अन्ततः शिविरन्ध्रसमन्तशिविरन्ध्रौ च पूर्ववत् । शुक्लवालः
शुक्लपुच्छावयवः । सर्वशुक्लवालः शुक्लसर्वपुच्छः । मणिवालः शुक्लाशुक्लचित-
वाकः । शिल्पाः नानावर्णाः । रवेन्द्रः शुक्लवर्णाः । समानजलामाः श्यामवर्ण-
पुण्ड्राः ॥

इति भीमत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुः

वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः शि-
तिकृच्छ्रितिपुष्टः शितिमसश्च ऐन्द्रावार्हस्प-
त्याः शितिपाच्छिरयोष्ठः शितिभुस्त ऐन्द्रावै-
ष्णवास्तिस्रः सिष्मा वज्ञा वैश्वकर्म्मण्यस्तिस्रो
धात्रे पृषोदरा ऐन्द्रापीष्णाः श्वेतललामा-
स्तूपराः) १) ॥

(उन्नतः पञ्चविंशतिः) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे
षष्ठमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थं संप्रसाह—

उन्नत ऋषभो वामन इति । उन्नत उन्नतपुष्टः । ऋषभो युवा । वापनो
हस्ताङ्गः । शिविः शुक्लः ककुथस्य स तथोक्तः । शितिपुष्टः श्वेतपुष्टः । शिति-

(अष्टादशियज्ञपठसमाभिवानम्)

मसच्छुक्लजघनः । शितिपात्स्वष्टम् । शिख्योष्ठः श्वेतोष्ठः । शिविम्भः श्वेतम्भः ।
सिन्ध्याः सिन्धुमलाङ्गाः पादे सिवाः श्वेत्याङ्घ्रिन्ध्वदेहाः । पृषोदराः पृषन्त्युदरे वासां
वाः पृषोदराः श्वेतललाभाः स्पष्टाः ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कर्णास्त्रयो यामाः सौम्यास्त्रयः श्वितिक्षा
अग्नये यविष्ठाय त्रयो नकुलास्तिष्ठो रोहिणी-
स्त्रय्यस्ता वसूनां तिष्ठोऽरुणा दित्यौऽस्तौ
रुद्राणां सोमैन्द्रा वभ्रुललाभास्तूपराः (१) ॥

(कर्णास्त्रयोविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पञ्चमं संवमाह—

कर्णास्त्रयो यामा इति । कर्णाश्चिच्छककर्णाः यामा यमदेवत्याः । श्वितिक्षाः
श्वेतपादाः । यविष्ठाय युवतमाय । नकुला नकुलवर्णाः । श्वय्यः सार्धवर्णाः ।
रोहिणीर्लोहितवर्णाः । दित्यौऽस्तौ द्विवर्णाः । अरुणा अरुणवर्णाः । वभ्रुललाभाः
पिङ्गलपुण्ड्राः ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो

(अष्टादशोऽनुवाकः)

विष्णवे उरुक्रमाय लम्बुदिनस्यो विष्णवे
 उरुगायाय पञ्चाशीस्तिस्र आदित्यामी भिष-
 त्तास्तिष्ठोऽङ्गिरसामेन्द्रावेष्णवा गौरललामा-
 स्तुपराः (१) ॥

(शुण्डा विरचयिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पष्ठं सप्तमाह—

शुण्डास्यो वेष्णवा इति । शुण्डा अवेष्टितकर्णाः । अल्पकर्णा इत्येके ।
 अशीञ्जोऽधकर्णाः कर्णोपरिप्रसृतकर्णाः उरुक्रमाय विस्तीर्णपादाय । लम्बुदिनो
 लम्बमानपुच्छः । उरुगाययोरुभिर्महर्षिभिर्गोतम्याम् । पञ्चाशोऽर्धसुतीयवर्षाः ।
 निवत्सास्त्रिंशसराः । गौरललामाः स्पष्टाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृमीमेवेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
 यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय राज्ञे अयः शितिककुब् इन्द्राय स्वराज्ञे अयः
 शितिमसदास्तिष्ठस्तुर्योसः साध्यामां तिस्रः
 पञ्चोसो विश्वेषां देवानामामेन्द्राः कृष्णलला-
 मास्तुपराः (१) ॥

(इन्द्राय राज्ञे इति विरचयिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अष्टादशपञ्चमवमसंभामिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

सप्तमं संवमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । श्रितिपुष्टश्रितिककुच्छित्तिसञ्चन्द्रा व्याख्याताः ।

पुर्वोऽस्य सार्धचतुर्वर्षाः । साध्यानां देवविशेषाङ्गम् । षष्ठोऽस्य चतुर्वर्षाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अदित्यै त्रयो रोहितेता इन्द्राण्यै त्रयः

कृष्णैताः कुर्वन् त्रयोऽरुणैतास्तिस्त्रो येनवां

राकायै त्रयोऽमहवाहः सिनीवाल्या आग्नादे-

ष्णवा रोहितललामास्तृपराः (१) ॥

(अदित्या अष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अष्टमं संवमाह—

अदित्यै त्रय इति । एता हरिता हरितवर्णास्ते च रोहितेनात्मन्तरकेन

युक्ता रोहितेताः । कृष्णेन युक्ताः कृष्णैताः । ईषदकेन युक्ता अरुणैताः ।

धेन्वादयः प्रसिद्धाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञ त्रयः

सारङ्ग्यः पार्जन्या भभोरूपास्तिस्त्रोऽजा मल्हा

(अष्टादशियजुर्वेदसंभाषितानम्)

इन्द्राण्यै तिस्रो मेव्य आदित्या धावापुत्रिभ्यां
मालङ्कास्तूपराः (१) ॥

(सौम्या एकाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठ्यपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

नवमं संवमाह—

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा इति । पिशङ्गा गोरुधनवर्णाः । सारङ्गः सार-
ङ्गवर्णाः । पार्श्व्याः पार्श्व्यदेवत्याः । नभोरूपा अञ्जनवर्णाः । मल्हा
गन्धस्तनाः । मालङ्का महाकायाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे

त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशादसे त्रयोऽ-

रुणललामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृथ्व्यः

सर्वदेवत्या ऐन्द्रासुराः इत्येतललामा-

स्तूपराः (१) ॥

(वारुणा विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठ्यपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

दशमं संवमाह—

वारुणास्त्रय इति । रिशानां लोकहिंसकानां नाशयित्रे ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(द्वंद्विपश्चमिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावन्द्वाहाविन्द्रा-
मिभ्यामोजोदाभ्यामुष्टाराविन्द्रामिभ्यां बल-
दाभ्यां सरिवाहाववी द्वे धेनु भौमी दिग्भ्यो
वद्वे द्वे धेनु भौमी वैराजी पुरुषी द्वे
धेनु भौमी वायवं आरोहणवाहावन्द्वाहा
वरुणी कृष्णे वशे अराज्यौ दिव्यावपमौ
परिमरौ (१) ॥

(सोमाय स्वराज्ञे चतुस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

एवमेतैर्दशभिरनुवाकैरष्टादशिनः पञ्चव आजाताः । अथैकेनानुवाकेन द्वेदिनः
पशुनाह—

सोमाय स्वराज्ञ इति । अनोवाहौ शकटवहनसमर्थौ वनद्वाहौ बलीवर्दौ ।
ओजोदाभ्यामष्टमधातुपदातृभ्यामुष्टारौ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगाभि-
युगवोढारौ । सरिवाहौ उक्कलवाहिनाववी अपित्तदधौ ह्रस्वावनद्वाहावित्यर्थः ।
भूमेर्धेनुद्वयम् । दिशां वद्वे वाद्वयम् । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । विराहदेवतायाः पुरुषी
मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । आरोहणवाहौ मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं
शकटं वहन्तौ बलीवर्दौ । पूर्वं तु धान्यादिवाहिशकटाद्यवृत्ताः । अत्र तु राज-
कुमारदिविनोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः । वरुणस्य तु कृष्णमृगजातीये स्त्रियौ
वम्भे । सुदेवतायास्स्वराहयावृष्टिद्वयस्यै । कनभौ सेनको । परिमरावुभयस्यो
परणयुक्तौ । यस्य पशोरग्रजोऽपि मृतोऽनुजोऽपि मृतस्तादृशौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाथवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते
 छगलः कल्मषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्राः
 सौरीर्नव श्वेता वशा अनुवन्ध्या भवन्त्याग्नेय
 ऐन्द्राश्च आश्विनस्ते विशालयूप आ ल-
 भ्यन्ते (१) ॥

(एकादश पञ्चविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितार्या पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथोत्तमेऽङ्कि अतिरात्रेऽनुष्ठेयान्कांश्चित्पशूनाह—

एकादश प्रातर्गव्या इति । तृतीयेऽङ्कि पावःकाळे भोजायीया एकादश
 पशवः । ते च देवताविशेषस्यानुक्तत्वात्पाजापत्वाः । छगलादयमन्नमस्तत्वाष्ट्राः ।
 छगलश्छागार्भकः । स च कल्मषः छण्णवर्णमिन्द्रः । किकिदीविस्तिचिरिः ।
 विदीगयः कुकटाविशेषः । एते च तस्मिन्नेवाह्न्यालम्बन्ध्याः । सौरीः सूर्यदेवता-
 काः । अनुवन्ध्याध्वरमकालीनाः पशवः । वाश्च वशा वन्ध्याः श्वेताः श्वेतवर्णा
 नवसंख्याकाश्च भवन्ति । पुनरप्याग्नेयादयस्त्रयः पशव आलभ्यन्ते । ते च त्रयो
 मध्यमे यूपेऽतिविस्तृताग्निष्टास्ये यूप आलभ्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽ-

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पिशाङ्गान्नयो वासन्ताः सारङ्गान्नयो श्रेष्ठाः
 प्रवन्तान्नयो वार्षिकाः पृश्नयन्नयः शारदाः पृ-

(अतुष्वभिधानम्)

श्रिसक्थाश्च यो हैमन्तिका अवालिताश्च यः

शौशिराः सैवत्सराय निर्वक्षसः (१) ॥

(पिशङ्गं विश्वातिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठके ऋग्विंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा अरां प्रहाम्भूतेष्टकाः सज्जः सैवत्सरमुख्यं यजापतिः स
क्षुरपविरग्नेर्वै दीक्षया सुवर्गोय वं यज सुयेव यजापतिर्हन्तुमी रोहितः श्रुतिः
श्रुतिनाहुर्हन्तः कर्णाः शुष्ठा इन्द्रापादित्वे सोम्या वारुणाः सोमायैकादश
पिशङ्गस्योविश्वातिः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा भूवेष्टकातल्लन्दो यत्कणीषाः सं त्रिवृज्येषधिर्यद्वे

वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके ऋग्विंशोऽनुवाकः) ।

अथर्तुपशुनाह—

पिशङ्गाश्च इति । पिशङ्गं गोरोचनवर्णाः । सारङ्गाः सारङ्गवर्णाः ।
पृषन्दो विजातीयविन्दुमुक्ताः । पृश्नयः वेताः । प्रक्षिसक्थाः कटिभामे भेव-
वर्णाः । अवालिताः संकीर्णवर्णाः वसन्त्याद्य (या ऋ) तवस्तेषाम् । सैवत्स-
रदेवताभास्तु निवक्षसो निजेन पक्षता युक्तः ॥

अत्रास्थ प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

कुम्भेष्टकामन्त्रजार्था हिरण्येति ऋग्वेदश्च ।

दिवीति षष्ठमादध्याह्नवेत्येत्यभिषेचनम् ॥ १ ॥

सज्जराहुतयः पञ्च घृतेनेरमनुष्यमवे ।

प्रष्टो वैश्वानरी पार्श्व पुरीषं स्थापयेत्तया ॥ २ ॥

अम्बारोहोच्चित्तिं स्वाभी पृथिवीमाकमीत्यतः ।

इहो यज्ञस्तस्य ते द्वे समिष्टयजुषी यते ॥ ३ ॥

पिता मातोतिपन्त्रेण चित्वाग्निमनुक्षेति ।

अधमेधस्य पशवो रोहिताद्या उदीरिताः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

अधोर्विणोऽनुवाकः ॥ ५३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाश्वपुरो देवाविद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिशजपरमेभरस्य

श्रीधीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वा अयथादेवतमार्गं चिनुत आ देवता-

भ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादेवतं

न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवत्याग्नेय्या

मायत्रिया प्रथमां चितिमभि सृशेन्नष्टुमा

द्वितीयां जगत्या तृतीयामनुष्टुमा चतुर्थी

पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवार्गं चिनुते न

देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवतीडाये वा

एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनम् (१)

चिनुते यो वै प्रजापतये प्रतिप्रोक्तवार्गं चि-

(चित्तिस्पर्शाद्यभिधानम्)

नोति नाऽऽर्तिमार्छत्यश्वावभितस्तिष्ठेतां कृष्ण
 उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्टका उप
 दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं प्राजापत्योऽश्वः सा-
 क्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति
 नाऽऽर्तिमार्छत्येतद्वा अर्द्धौ रूपं यच्छ्वेतोऽश्वो
 रात्रियै कृष्ण एतदह्नः (२) रूपं यदिष्टका
 रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्यञ्छ्वेतमश्वमभिमु-
 शेत्पुरीषमुपधास्यञ्कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चि-
 नुते हिरण्यपात्रं मर्धोः पूर्णं ददाति मध्योऽ-
 सानीति सौर्या चित्रवत्याऽवेक्षते चित्रमेव
 भवति मध्यंदिनेऽश्वमव घ्रापयत्यसौ वा आ-
 दित्य इन्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्त-
 मेव साक्षाद्विप्रोति (३) ॥

(एनमेवदह्नोऽष्टार्चत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 समयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशस्त्रं वेदा सो वेदेभ्योऽस्तिष्ठं जगद् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यादीधिमहेत्वरम् ॥ १ ॥

उपानुवाक्यं पत्नीकं द्वयोः पञ्चमपठयोः ।

ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमेऽत्राभिधीयते ॥ २ ॥

(चित्तिस्पर्शाद्यभिधानम्)

तत्राऽऽद्यौ तावन्मन्त्रविशेषैश्चितीनामभिप्राशनं विधत्ते—

यो वा अयथेति । यस्याभिवेयां देवता तावत्किम्प चयनमवधादेवतधनवि-
क्रमणं यथादेवतम् । अथो यथादेवतमनुष्ठानायाऽऽग्नेयमायुध्यादिमिस्तां तां चि-
तिमभिप्राशयेत् । अग्ने देवाः इहाऽऽ बहेत्याग्नेयी मायमी । अगन्म महा मनसा
यविष्ठमिति त्रिष्टुप् । मेधाकारमिति जगती । मनुष्यत्वा निधीमहीत्यनुष्टुप् अ-
भिर्हि वाभिनिमिति षङ्क्तिः । वा एता नाचिकेतचयनप्रकरणे यत्ते चित्तिमिष्यनु-
वाके सन्मान्नाशयमानस्वाचक्षैव व्याख्यास्यन्ते । एवमाभिप्राशने सति नोक्तदोषः
कथिदप्यस्ति ।

एकैकचित्तिस्पर्शने योऽयं मन्त्रविभागस्तस्मिन् प्रशंसति—

इष्टायै वा इति । विमर्किर्गायत्र्यादिमन्त्रविभागः । स चात्रेडार्थं क्रियते ।
इष्टा हि नाम पशवः, पशवो वा इष्टेति श्रुत्यन्तरात् । गायत्र्यादिच्छन्दांसि च
पशुस्वरूपाणि । पशवो वै छन्दाःसीति श्रुत्यन्तरात् । अतो गायत्र्यादिरूपैः
पशुभिरेवमर्धं चित्तवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणं पशुर्वा एव यद्भिरित्यनुवाके प्रथ-
मचित्तवसाने द्रष्टव्यम् । अथोपधानेऽथस्पर्शने विधत्ते—

यो वै प्रजापतय इति । प्रजापतिरर्धं प्रति सप्तत्वात्प्रथमं चेतृत्वाच्चाग्नेः
स्वाधी । अतस्तस्मै कथायित्वा तदनुज्ञया चयने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति ।
अतः कथनीयम् । पार्थम्योद्वावभाववस्थाप्य तौ स्पृष्ट्वा पश्चादुपदध्यात् । एत-
द्व्याख्यं शरीरं प्रजापतेः स्वरूपं, प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन तस्य प्रजापत्यत्वात् ।
अतोऽथस्पर्शनमेव प्रजापतये कथनं तेनासौ न विनश्यति ।

तत्र स्पर्शने विषयव्यवस्थां विधत्ते—

एतद्वा अह्नो रूपमिति । भेदोऽथ इष्टकाभ्येत्युभयमह्नो रूपम् । अत
इष्टका उपधास्थऽभ्येत्यभिप्राशयेत् । कृष्णोऽथः पुरीषं चेत्युभयं राज्ञेः स्वरूपम् ।
तस्वरूपे वर्णसाम्यं हेतुः । यदा पुरीषमुपधास्मति तदा कृष्णमभिप्राशयेत् । एवं
स्तत्त्वहोरात्राभ्यामेवैनमर्धं चित्तवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणमग्ने एव भवो यय इत्य-
नुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इक्षिणाकाळे हिरण्यपात्रं भवोः पूर्वं दातव्यमस्य कर्तुं
चित्रं देवानामित्यवेषमाधेनावधाप्य मन्त्रणे दद्याति ” इति, तत्र दानं विधत्ते—

हिरण्यपात्रमिति । परलोके मधुमोग्यद्रव्ययुक्तो भविष्यामीत्यभिप्रेत्य
मधुना पूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् । दात्रा च दानात्पूर्वकाङ्क्षीनप्रवेक्षणं विधत्ते—

(ऋषभेष्टकाशमिषानम्)

सौर्यां चित्रवत्येति । मध्याह्नस्य दक्षिणाकालत्वात्तदानीं दातुमाहौ मधु-
पूर्णं पानं मन्त्रेणावेक्षेत । चित्रं देवानामित्येषा सौरी चित्रशब्दयुक्ता च । तयाऽ-
वेक्षणे सति चित्रमेवैश्वर्यं प्राप्नोति । अवेक्षणादूर्ध्वं प्रापणं विधत्ते—

अश्वमव द्वापयतीति । योऽयं चित्रवत्या प्रतिपाद्य आदित्यः स एव
परमैश्वर्योपेतत्वादिन्द्रः, प्रजानां परिपालकत्वात्प्रजापतिः । अवघाताऽश्वः प्राजा-
पत्यः । अतोऽश्ववघापणेन तं प्रजापतिमिन्द्रमादित्यमेव साक्षात्समृद्धं करोति ।
तदिदं ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीभरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहितामाधये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

मथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वामग्ने वृषभं चोर्कितानं पुनर्युवानं जनय-
चुपागाम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु
तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः शिक्षाधि । पशवो
वा एते यदिष्टकाभित्याचित्यामृषभमुप वधाति
मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय तस्मा-
द्युषेयूथ ऋषभः । संवत्सरस्य प्रतिमा यां त्वा
राऽयुपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमा-
युर्व्यश्रवत् । प्राजापत्याम् (१) एतामुप
वधातीयं वावैपैकाष्टका यदेवैकाष्टकायामर्चं
क्रियते तदेवैतयाऽथ रुन्ध एषा वै प्रजापतेः
कामदुषा तथैव यजमानोऽमुष्मिहोर्केऽग्निं
वुहे येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्तेनाऽऽदि-
त्या वसवो येन रुद्राः । येनाङ्गिरसो महिमा-
नमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वाति । सुवर्गाय

(अथमेष्टकावभिधानम्)

वा एष लोकार्यं (२) धीयते यदाग्निर्येन देवा
 ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निर्युक्त्य* समिन्ध इष्टका
 एषेता उप धत्ते दानस्पत्याः सुवर्मस्य लोकस्य
 समन्वये ज्ञातायुधाय ज्ञातवीर्याय ज्ञातोत्तयेऽमि-
 मातिवाहे । ज्ञातं यो नः ज्ञादो अर्जीतानिभ्रू
 नेषदति वुरितानि दिग्धा । ये चत्वारः पयसो
 देवयाना अमतरा पार्यापृथिवी विद्यन्ति । तेषां
 यो अज्यानिमर्जीतिमावहात्समै नो देवाः
 (३) परिं दत्तेह सर्वे । ग्रीष्मो ह्येमन्त उत
 नो वसन्तः शरद्वर्षाः सुधितं नो अस्तु । तेषां-
 मृतूना* ज्ञातज्ञारिद्वानां निवात एषाममये स्याम ।
 इवुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय कृणुता
 बृहन्नमः । तेषां वय* सुमती यज्ञियानां ज्योग-
 जिता अहताः स्याम । भद्राजः श्रेयः सम-
 नेष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा । स नो
 मयोभूः पितो (४) आ विशस्व शं तोकार्यं
 तजुर्वे स्योनः । अन्यानरिरेता उप दधात्येता
 वे देवता अपराजितास्ता एष प्र विशति नैव
 जीयते ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदर्थमासा मासा
 अतवः संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद-
 न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरुप्यत इत्येता
 हि तद्देवता उदजयभ्यहतुभ्यो निर्वपेदेवताभ्यः
 समर्धं दध्यादाग्रयणं निरुप्येता आहुतीर्जुहो-
 त्यर्धमासानेव मासाभूतुन्संवत्सरं प्रीणाति न

(अथ भेडकायमिवानम्)

देवताभ्यः समर्चं दधाति भद्राक्षः श्रेयः सम-

नैष्ठ देवा इत्याहु हुताशाय यजमानस्याप-

रामावाय (५) ॥

(प्राजापत्यां लोकार्य देवाः पितो इध्वाद्याग्रयणं पञ्चाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्रितित्थ्यादिकं स्वाद्येऽनुवाकेश्च समीरितम् ।

अथ द्वितीय कृष्णभेडकादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ स्वाममे
वृषभमितवृषभमुपधाय ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—स्वाममे वृषभमिति । हेऽमे वृषभं कामार्तां वर्षिवारं चेकिदानं सर्वं पुनानं
नित्यतरुणं त्वां जनवन्मजोत्पादकं कुर्वन्महं पुनरुपागां भूयो भूयः प्राप्नोमि ।
मोक्ष्माकं गार्हपत्यानि शृङ्गपतिकर्माण्यस्युरि सन्तु । स्थूरिशब्दः सारवाची ।
अस्थूरीणि साररहितानि सन्तु । विग्नेभ्योऽप्यवष्टेन वक्षणा वक्षवर्चसेन मोक्ष्मा-
न्तं शिशाधि सप्तमगनुशिष्टत्कुरु । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—पञ्चमो वा इति । वा एवा अम्वा इष्टकात्वाः सर्वा गोरूपाः । असौ
यज्ञे वासां विधुनवावायेवामृषभास्त्वानिष्टकानुपदध्माव् । नस्मादने [के]
कस्यां चित्पामृषममु (३) पधीयते तस्यालोकेऽप्येकैकस्मिन्नोऽथ एकैक
कृष्णमस्तिष्ठति । सर्वचित्तिष्पपेक्षितत्वादिदं नास्त्येवं पधमचित्त्वन्ते ब्रह्मव्यम् ।यदुक्तं सूत्रकारेण—“ संवत्सरस्य पविमानिति प्राजापत्यम् ” इति, तदिदं
विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—संवत्सरस्येति । हे रात्रि एकाष्टकात्त्वे वां त्वा पविनां पविनिधित्वां
सर्वे वचमाना जघातते तेवन्मे, ‘ एवा मे संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां
वा एव एवा रात्रिं वसति ’ इति सन्त्यत्राऽऽप्नोतम् । वां त्वां कृतेवेहोपधाव
सुपीरां शोभनमृत्योपेवां मजां पुषादित्वां विधमायुः कृत्स्नमप्यायुर्वै व्यभव-
दिदोषेण प्राप्नोति । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

प्राजापत्यामिति । एकाष्टकावाः संवत्सररूपवजापविपत्नीत्वात्तद्वेषमि-

(अथभेदकायमिधानम्)

इका मांजापत्या, तामेतामुपदध्यात् । एषा वैकाशकेयमेव भूमिस्वरूपा । तथा सति भूमिरूपायामेवस्यामेकाष्टकायां पदार्थं संपाद्यते तत्सर्वं प्राप्नोति । किंचे-
यमेकाष्टका संवत्सररूपस्य प्रजापतेः कामधेनुः । अतस्तथैव यजमानोऽमुष्मि-
होके [आग्निं] कामान्दुहे दुग्धे । एतच्च मन्त्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

पदुक्तं सूत्रकारेण—“ येन देवा ज्योतिषोर्धा उदायर्जिंति प्रादेशमात्रैः
काष्ठैरुत्पन्नासमिन्धे ” इति, तदिदं विधायुं मन्त्रमुत्पादयति—

येन देवा ज्योतिषेति । देवाः सर्वे येन ज्योतिषाऽग्निमोर्धा उपरितनलो-
कवर्तिन उदायन्नुत्कर्षं प्राप्ताः । तथाऽऽदित्याः वसवश्च येनोदायन्नुत्कर्षाच्च
येनाग्निनोदायम्, अङ्गिरसो महर्षयो येनाग्निना महिमानमानशुः स्वकीयं
सामर्थ्यं प्राप्तास्तोनाग्निना यजमानोऽयं स्वस्ति क्षेममेतु प्राप्नोतु ।

तपिमं मन्त्रं विनियुक्ते—

सुवर्गाय वा एष इति । अस्याग्नेः स्वर्गार्थं वीथमानस्यात्स्वर्गस्थसर्वदेवप-
तिपादकेन मन्त्रेणैवने सति याभिः समिद्धिरिष्यते ताः सर्वा वानस्पत्या इष्टका
एवोपहिता भवन्ति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै संपद्यते । एतच्च “विष्णुमुस्ता वै देवाः”
इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

पदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतायुधाय शतवीर्यावेति पश्चाज्यानीः पतिदिशमेकां
मध्ये ” इति, तत्र प्रथमामाह—

शतायुधायेति । य इन्द्रो नोऽस्माञ्छतं शरदः शतसंख्याकान्संवत्सरान-
जीतान्नेष्टकेनापि व्याधितस्करादिना यथा जिताः पीडिता न मयायस्तथा नेतुं
समर्थः । किं कृत्वा, विद्या दुरितान्यपि सर्वाणि पापान्यतिक्रम्य यानि पापान्यस्मा-
भिः कृतानि तानि सर्वाणि विनाश्य । सर्वस्मिन्नप्यामुष्म-
स्यान्केनाप्यनुपद्रुतान्करादीत्यर्थः । तस्या इन्द्राय नमोऽस्ति तदप्याहारः । की-
दृशाय, शतसंख्याकान्यायुधानि वज्रधनुरादीनि यस्यासौ शतायुधस्त्वस्यै । शत-
संख्याकानि वीर्याणि युद्धेषु विजयस्वापि यस्यासौ शतवीर्यस्त्वस्यै । शतसं-
ख्याका ऊतवोऽस्मन्नक्षणानि यस्यासौ शतोविस्त्वस्यै । अभिमातिषाहे [अभिमादि]
प्राप्नान सहवेऽभिभवतीत्यभिमातिषाद् तस्यै । अथ द्वितीयामाह—

ये चत्वारः पथय इति । यावापृथिवी अन्तरा यावापृथिव्योर्मध्ये ये चत्वारः
पथयो मार्गा विद्यन्ति विविधं गच्छन्ति प्रवर्तन्ते । कीदृशा मार्गाः, देवयाना
देवानां यानं गमनं येषु ते देवयानाः । देवा हि देवलोकपितृलो-

(अथ भेदकाग्रामिधानम्)

कवक्षलोकमनुष्यलोकविषयेषु मार्गेषु विस्रम्भेण संचरन्ति । तेषां मार्गाणां य इन्द्रोऽज्यानिमजीतिमावहात्, रक्षःप्रभृतिभिरनुपद्रवोऽजीतिः । सा चाजीवि-
रज्यानिः कदाचिदपि हानिराहिता, तादृशीमजीतिमावहति तेषु मार्गेषु गच्छता-
मस्माकं मित्यमनुपद्रवं संपादयतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय हे सर्वे देवा इह कर्मणि
नोऽस्मान्परिदत्ताय यजमानः सर्वेषु मार्गेषु रक्षणीय इत्येवमस्मान्निन्द्राय स्तुम-
पेयत । अथ तृतीयाभाह—

अग्निं हेमन्त इति । यो अग्निस्तस्य ऋतुः स नोऽस्मान्प्रति सुवितमस्तु
शोभनगतिं प्राप्नोतु । स्वकालोचितभोग्यद्रव्यपदोऽस्त्वित्यर्थः । एवं हेमन्तादिषु
योज्यम् । शतशरदानामस्पदाधुषि शतसंवत्सरसंवन्धिनां तेषामेषां अग्निमादीना-
मृतून्यमनुग्रहाद्वयं निवाते वाताद्युपद्रवरहिष्येऽमये मयराहिषे स्थाने स्थाम सुखे-
नावस्थिता भवेम । अथ चतुर्थीभाह—

इदुवत्सरायेति । प्रभवाविसंवत्सराणां पञ्चके चतुर्थे इदुवत्सरः । द्वितीयः
परिवत्सरः । प्रथमः संवत्सर एतच्च कृत्स्नकालस्याप्युपलक्षणम् । हे ऋत्विग्मजमाना
इदुवत्सरादिरूपाय कालाय बृहच्चयः कृणुतात्यन्तमकिपुरःसरं नमस्कारं कुरुत ।
यज्ञियानां यज्ञनिष्पादकानां तेषां संवत्सराविशेषाणां सुपतावनुग्रहबुद्धौ सत्प्रां
वयं सर्वे ऋषिचरमजीताः केनाप्यवशीकृता अहता अमारिताश्च स्थाम भवेम ।

अथ पञ्चमीभाह—

भद्राक्षः श्रेय इति । हे देवा भद्रात्कल्याणादस्मात्कर्मसाधनभूताच्छ्रे-
योऽधिकं प्रशस्तं फलं नोऽस्मान्समनैष्ट सम्यक्मापयत । तथा चित्याग्नौ हूय-
मान हे साम त्वयाऽवत्सेन त्वदीयेन रक्षणेन वयं त्वां समशीमहि सम्प्रग्न्याप्नु-
याम । हे पितो अन्नभूत सोम स त्वं मयोमूः सुखस्य भावयिता सज्जोऽस्माना-
विशस्व प्रविश, तोकायास्पदपत्न्याय जं सुखं कुरु, तनुवे शरीराय स्थोनः
सुखपदो भव ।

एतैर्पन्त्रैः साध्यमुपधामं विधत्ते—

अज्यानीरेता इति । अज्यानिशन्दोपेतैर्पन्त्रैरुपधेया इष्टका अज्यानयस्ता
[एता] उपदध्यात् । एतैर्पन्त्रैः प्रतिपाद्या या इन्द्रादिदेवता एताः सर्वा
देवताः क्राव्यपराजिताः । अयं यजमानस्ता एव देवताः प्रविशति, केनाप्य-
न्येन शत्रुणा नैव जीयते । एतदपि नक्षत्रेष्टकाशः सणसपीपे द्रष्टव्यम् ।

(वज्रिणीधनोपधानविधिः)

अथाऽऽयमवस्थाये पदुर्कं सूत्रकारेण—‘ निरुक्तं हविरुपसत्त्वयस्योक्तिर्व-
भवत्यथ पञ्चाग्न्यानीजुहोति शतायुधाय शतवीर्यायेति ’ इति, तदिदं विधत्ते—

महावादिनो वदन्तीति । महावादिनः परस्परमेवं विचारयन्ति—अर्चमासमा-
स्तुसंस्तारत्वा देवता ओषधीनां परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति ता देवता
उपेक्षयान्त्वाम्य इन्द्राग्न्यादिभ्यो देवताभ्य आग्रयणात्कर्म मृतनधान्यत्वरं हविः
कस्मात्कारणाभिरुपयत इति । तथाभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—यस्मादेता इन्द्राग्न्या-
दयो देवता इत्येदेवदेः सह समपं कृत्वा तत्र तत्रोपधिविषय उत्कर्षेण जयं
प्राप्ताः, तस्यादिन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वाणे युक्तः । एतच्च राजसूयप्रकरण आग्र-
यणविधौ स्पष्टमाप्नावम्—‘ देवा वा ओषधीषाण्यपिभ्युः । ता इन्द्राग्नी उदज-
यन्ताम् ’ । इति । एवं सति जेतुं निन्द्राग्न्यादीनुपेक्ष्य यद्यनुनासादिदेवताभ्यो
निर्ववेद्यदानीमेवासां तासां च देवतानां कञ्चहं संपादयेत् । एवं तस्योपधिपरिपाक-
हेतुनामुनुनासादिदेवतानां परिवोधः कथमिति चेच्छ्रूयताम् । इन्द्राग्न्यादिभ्य
आग्रयणं निरुप्य शतायुधायेत्येता अग्न्याग्न्याहुर्वीर्यासादिदेवताभ्यो जुहुयात् ।
वेत्तार्चनासादिदेवताः पीणयति । एते देवतानां कञ्चहं न करोति । यदपि
सूत्रकारेणाऽऽयमवस्थाये विहितं ‘ मज्जानः भेषः सवनेष्ट देश इति यजमा-
नभागं प्राश्नाति, इति, तं विधिं नग्न्येव्यात्स्मानत्कार्यवादेनोजयति—

मज्जानः भेष इति । यजमानो भक्षणकाळे भद्रादित्यादिमन्त्रं पठेत् ।
अर्थं च यन्नो हुतशेषस्यादनाय समर्थः । अग्नीमहीतिवन्त्रलिङ्गमात् । हुतभक्ष-
जेष्ट यजमानः पराभूतो न भवति । एतच्च नाक्षयवामयमवधिधिसमीपे
वेत्तव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डवज्रुर्वेदी-

यथैतरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तत्त्वप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्जघ्नस्तनुपा नः प्रति-
स्पृशः । यो नः पुरस्तादाक्षिणतः पश्चादुत्तर-
तोऽद्यायुरभिदासंरयेत* सोऽस्मान्मृच्छतु ।

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

देवासुराः संयथा आसन्तेऽसुरा दिग्भ्य आ-
 बाधन्त तान्देवा इष्वा च वज्रेण चापानुदन्त
 यद्वज्रिणीरुपदधातीष्वा चैव तद्वज्रेण च यज-
 मानो भ्रातृव्यानप जुयते दिक्षुष (१) दधा-
 ति देवपुरा एवैतास्तनुपानीः पर्यहतेऽग्नावि-
 ष्णु सजोषसे मा वर्धन्त वां गिरः । द्युमैर्वाजे-
 भिरा गतम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यज्ञ देव-
 ताये जुह्वत्यथ किंदेवाया वसोर्धारेत्यग्निर्वसु-
 स्तस्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धाराऽऽग्ना-
 वैष्णव्यर्चा वसोर्धारी जुहोति भागधेयेनैवैनौ
 समर्धयत्यथौ एताम् (२) एवाऽऽकृतिमा-
 यतमवती करोति यत्काम एनां जुहोति तदे-
 वाष रुध्रे रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ
 धोराऽन्या शिवाऽन्या यच्छत रुद्रियं जुहोति
 येवास्थ धोरा तनुस्तां तेन शमयति यद्वसो-
 र्धारी जुहोति येवास्थ शिवा तनुस्तां तेन
 प्रीणाति यो वै वसोर्धारीये (३) प्रतिष्ठा
 वेद प्रत्येव तिष्ठति यदाज्यमुच्छिभ्येत तस्मि-
 न्ब्रह्मौदनं पचेत्तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राश्नीश्वरेष
 वा अग्निर्वैश्वानरो यद्वाह्मण एषा सत्तु वा
 अग्नेः प्रिया तनुयद्वैश्वानरः प्रियायमिवैनां
 तनुवां प्रति धापयति सर्वसो वेदुर्दद्यात्तामि-
 रेव यजमानोऽमुष्मिहोर्कोऽग्निं इहे (४) ॥

(उपैतां धारीये षट्पत्वारिंशच्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय ऋणभादीनामुपधानादिकं श्रुतम् ।

अथ तृतीये वज्रिणीष्टकोपधानं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

इन्द्रस्य वज्रोऽसीति । इष्टकास्थानीय हेऽमस्तवमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वज्रस-
मानोऽसि । कीदृशस्त्वं, वार्ष्णेनो वैरिघाती, नोऽस्माकं तनूपाः शरीरस्य
पालकः, प्रतिस्पृशो रोगाद्यनिवृत्तस्य विनाशायिता । किं च, यः शत्रुर्घं पापम-
स्पृश्वद्वयमिच्छतीत्यध्यायुस्तथावैधः सन्पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि नोऽस्मानभिदा-
सति दिनस्ति स शत्रुरेवमस्मानमुपधीयमानं पाषाणमुच्छतु प्राप्नोतु, पाषाणं
प्राप्य स्वयमेव व्याधितो भवत्यित्यर्थः । दक्षिणत इत्यादिभिस्त्रिभिः पदैस्तपो
मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु त्रिष्वप्यवशिष्टमनुवज्रनीयम् । तेरेतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः साध्य-
मुपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवासुरा युद्धोद्यतास्तदानीमसुराश्चतसृभ्यो
विग्ध्य आगत्य सर्वतो बाधितवन्दः । तानसुरादेवा इष्ट्वा वज्रसहस्रेण पाषाणेन
व्यापानुदत्त । ततो यजमानो धातुव्यापनोदनाय वज्रिणीष्टपदध्यात् ।

तस्य चोपधानस्य चितेर्वाहर्देशं विधत्ते—

दक्षिण दधातीति । यदा एता वज्रिण्यस्ता देवपुरा एव देवानामिन्द्रादीनां
धुरस्थानीया एव । तनूपानीरस्मच्छरीरस्य पालयित्रीः । एतादृशीः परिवः स्था-
पयति । एतदपि नक्षत्रेष्टकाब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यत्पूर्वं विहितं वसोधारां जुहोतीति, तदेतदनुध विशेषं वक्तुमाप्नोतमपि मन्त्रं
पुनः पठति—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु इमा गिरोऽस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतिरूपा
वाचः सजोषता वां परस्परं सभानमीतिमुक्तौ युवां वधन्तु परितोषयन्तु । युवां
च युजैर्धनैर्वाजेभिरजैश्च सहिषायागतमिहाऽऽगच्छतम् । तमिदं मन्त्रं विनियुज्ये—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अब्रह्मवादिन एवं विचारयन्ति—वसोधाराया
मन्त्रे वाचश्च ये मसवश्च स इत्येवं फलप्रार्थनैव प्रतीयते, न तु काचिदेवता

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

प्रविषाद्यते । विधिवाक्येऽप्याज्यधारास्वरूपं द्रव्यमेव प्रतीयते, न तु काश्चिदेवता । एवं सति होवारो देवतायै यस्माच्च जुह्वति तस्मात्किं देवत्वमेवं वसोर्धारेत्येवं प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरेमेवमाहुः—विधिवाक्यमतेन वसुधा(सोर्धारा)राशब्देनैव द्रव्यदेवता-संबन्धः प्रतीयते । वासयतीति व्युत्पत्त्या वसुराभिस्तत्स्थेयमाज्यधारा वसोर्धारा । एवं विष्णावपि योज्यम् । यद्यप्येतौ देवौ वाजस्य न इत्यादिना न प्रतीयते तथाऽप्यनयत्वा प्रतीयते । तस्मादेतया वसोर्धारां जुहुयात् । तथा सत्युचितेन भागे नैवौ दोषमपि । अपि चैवामाहुर्ति देवतारूपाधारवर्षी करोति । किं च, यत्कथं कामायित्वा जुहोति तत्प्राप्नोति । प्रकारान्तरेणैतां प्रशंसति—

रुद्रो वा एष इति । शवरुद्रीयहोमेनोग्रवनोः शान्तावपि शिवा(व)वनोः शीत्यर्थोऽयं वसोर्धाराहोम इत्यस्य प्रशंसा । यं विशेषं विधातुमयं वसुधाः कृतस्तं विशेषं विधत्ते—

यो वै वसोरिति । यो यजमानो वसोर्धारायाः प्रतिष्ठापकारं वेद स प्रतिविष्टत्येवं । काऽसौ तस्याः प्रतिष्ठेयुरूपते—होमावशिष्ट आज्ये ब्रह्मैदं पक्त्वा ब्राह्मणानां प्राशनं यत्सैव प्रतिष्ठा । ब्राह्मणस्य सर्वपुरुषमित्येन वैना-भरत्पत्वाद्देवानरस्य चाग्निमिश्रशरीरत्वाच्चस्मिन्नेव मिश्रशरीरे तदग्निं प्रतिष्ठापयति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्ब्रह्मैदं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेच्चतुःशरोवं वौदनं पक्त्वा तद्वधञ्जनं भोजयेत्प्राशितवधश्चतस्रो धेनूद्द्यात् ” इति, तच्च दानं विधत्ते—चतस्रो धेनूरिति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठ्यादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

अखण्डादीष्टकाधर्माभिप्रियादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमभ्यनानारम्भोक्तं ततो न ते ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयोऽन्यथाभिप्रियादिषु सन्ति ते ॥

अभारम्भ श्रूयते—“ चित्रिणीरुपद्वाति ” इति, ‘ वज्रिणीरुपद्वाति ’ इति च । अभिप्रकरणे चेष्टकालां धर्माः श्रुताः—‘ अखण्डामकृष्णां कुर्यात् ’ इति । पूर्वत्रांशदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारम्भाधीतत्वेऽपि विनिमोजकवाक्यं

(वज्रिणीप्रकोपशानविधिः)

प्रकरणाधीतम् । तच्च चित्रिण्यादिनामकानामिष्टकाविशेषाणां विनियोजकं वाक्यम-
प्यनारम्भाधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीदिनियुक्ते । अस्वण्डत्वादधिर्मास्तु
वृण्णां चित्तीनां मध्ये प्रथमचितावाप्ताताः । तस्मात्ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति
माप्ते श्रुतः—यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति
तथाऽपि ‘ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ’ इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्संवाग्धित्वेनैव
चित्रिण्यादयोऽध्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अस्वण्डत्वाद्य-
व्याप्तिसाधनभूतेष्टकाधर्मा न तु प्रथमचितिधर्माः । तस्मादग्निसाधनभूतास्तु चित्रि-
ण्यादिष्टकास्वपि ते सन्ति ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे शान्तितम्—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽववा ।

अध्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाकपतः ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारम्भाधिताया इष्टकाया उपधानं
युक्तम् । तथा सति प्रकरणाधीतानां कस्तकप्रमाणमिष्टकानां परस्पररूपवधानं न
यस्येतेति चेन्मैवम् । ‘ यां काचिद्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्य-
मायां चितौ ’ इति वाक्येनानारम्भाधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्य-
मचितौ निवेशः । तत्रैवाग्न्यशान्तितम्—

लोकंप्रणत ऊर्ध्वं स्वाग्निचित्रियुत ततः पुरा ।

वादरायणदृष्टोर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥

“ चित्रिणीरुपदधाति ’, ‘ वज्रिणीरुपदधाति ’, ‘ भूतेष्टका उपदधाति ’
इति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंप्रणामिधाया इष्टकामा ऊर्ध्व-
मुपधेयम् । कुतः । वादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । ‘ अन्ये तु वादरायणः ’
[श्री० ५-२-१९] इति सूत्रेण वादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स सागन्धूना-
मन्ते निवेशमाह । लोकंप्रणा च प्रकरणपठितानामन्तिवेष्टका । ततस्तस्या
ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति माप्ते श्रुतः—लोकं प्रण छिद्रं प्रणेत्यनेन मन्त्रेणोप-
धीयमानेष्टका लोकंप्रणा । तस्याः कर्मण्युतत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं
मन्त्रछिद्रादवगम्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमाप्तातम्—‘ यदेवास्थोनं यच्छिद्रं तदे-
वमा परिपूरयति लोकं प्रण छिद्रं प्रण ’ इति । यद्येतस्या इष्टकामा ऊर्ध्वं

(होमविशेषाणां राष्ट्रमुद्दिष्टकानां आभिधानम्)

विशिष्याद्य उपवीथेरस्तदानीं चिनिष्यादिगते ऊनवाच्छिद्रत्वे न पूर्ववादात् ।
तस्मात्लोकंप्रुष्यातः पूर्वं विशिष्याद्युपधानम् ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चि॒त्तिं जु॒होमि॒ मन॑सा धु॒तेने॒त्याहा॒दाभ्या॑
वै ना॒मैषाऽऽहु॑तिर्वै॒श्वक॑र्म॒णी नैनं॑ चि॒क्ष्या॒नं
आ॒तृ॒न्यो द॒भ्नो॒त्यथो॑ दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रु॒न्धेऽग्ने॑
तम॒येति॑ प॒ङ्क्त्या जु॑होति प॒ङ्क्त्याऽऽहु॑त्या
यज्ञ॑मुख॒मा र॑भते स॒त तं॒ अग्ने॑ स॒मिधः॑ स॒त
जि॒ह्वा इत्या॑हु॒ होत्रा॑ ए॒वाव॑ रु॒न्धेऽग्नि॑दे॒वेभ्योऽ॑-
पा॒काम॑द्गा॒गधे॑यम् (१) इ॒च्छ॒मान॑स्तस्मा॒
ए॒तद्गा॑ग॒धेयं॑ प्रा॒यच्छ॑न्ने॒तद्वा अ॒मेर॑ग्नि॒होत्र॑मे॒तर्हि॑
स्व॒लु वा ए॒ष जा॒तो यर्हि॑ स॒र्वोश्चितो॑ जा॒तायै॑-
वा॒स्मा अ॒न्नम॑पि॒ दधा॑ति स ए॒नं प्री॑तः प्री॒णाति॑
व॒सी॒यान्म॑वाति ब्र॒ह्मवा॑दि॒नो व॑दन्ति य॒देष॑ मा॒र्ह-
प॒त्यश्ची॑यतेऽथ का॒स्याऽऽहु॑वनी॒य इत्य॑सा॒वादि॑-
त्य॒ इति॑ ब्रू॒यादे॑तस्मि॒न्नि सर्वा॑भ्यो दे॒वता॑भ्यो
जु॒होति॑ (२) य ए॒वं वि॒द्वान॑ग्निं चि॒नुते॑ सा॒क्षा-
दे॒व दे॒वता॑ ऋ॒घ्नो॒त्यग्ने॑ य॒शस्वि॑न्य॒शमे॑म॒र्षये॑-
न्द्रा॒वती॑म॒पचि॑तीमि॒हाऽऽव॑ह । अ॒यं मु॒धा पर॑-
मे॒ष्ठी सु॒वर्चाः॑ स॒माना॑ना॒मुत्त॑म॒श्लोको॑ अस्तु ।

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूतविष्कानां चाभिधानम्)

भद्रं पश्यन्त उर्यं सेदुरभ्रे तपो दीक्षामुपयः
 सुवर्चिदः । ततः क्षत्रं बलमोजिष्व जातं तद-
 स्मै देवा अमि सं नमन्तु । धाता विधाता
 परमा (६) उत संहकप्रजापतिः परमेष्ठी
 विशाजी । स्तोमाश्छन्दांसि निविद्यो म
 आहुतेतस्मै राष्ट्रमभि सं नमाम । अभ्यावर्त-
 ध्वमुप मेत साकमयः शास्ताऽर्षिपतिर्षो अ-
 स्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रमण्यमिमं पश्वा-
 दन्तु जीवाय सर्वे । राष्ट्रभूत एता उर्यं दधा-
 त्येषः वा अमोश्चिती राष्ट्रभूतयैवास्मिन्नाहुं
 दधाति राष्ट्रमेव भवति नास्माद्वाहुं प्र-
 शते (४) ।

(भागधेयं जुहोति परमा राष्ट्रं दधाति सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चिचिण्यथ वसोर्धारास्तृतीये समुदीरिताः ॥

अथ चतुर्थे होमविशेषा राष्ट्रभूतारण्या इष्टकाभ्यामिधीयन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चिचिं जुहोम्यग्रे तमद्याधमिति द्वे आहुती हुत्वा =
 इति, तत्र प्रथमाहुतेर्विधिं मन्त्रव्याख्यानेनैकमपि—

चिचिं जुहोमीति । अपं मन्त्रः पूर्वमापो वरुणस्य पत्न्य इत्यनुवाके समा-
 म्नातो व्याख्यातश्च । तमिषं होमसाधनत्वेन पठेत् । अस्या आहुतेरद्वान्येपि नाम,
 रक्षोभिः केरपि विनाशमितुमशक्यत्वात् । सा च विश्वकर्षदेवताका, तस्मिन्मन्त्रे
 विश्वकर्षण इत्याम्नानात् । अस्यामाहुतौ हुतावा चिचिवन्तमेजं यजमानं धा-

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूद्विष्टकानां चाभिधानम्)

तृण्यो न हिनस्ति । तस्मादेतां जुहुवात् । अपि चैतां जुह्वत्पुत्रो देवताः प्राप्नो-
त्येव । अथ द्वितीयाभाहुर्वि विधत्ते—

अग्ने तमद्येतीति । अयं मन्त्रश्चतुर्थकाण्डेऽग्निपूर्वमित्यनुवाके पाठितो
व्याख्यातश्च । पक्षिच्छन्दसा हूयमाना येयमाहुतिस्तया यज्ञपारम्भं प्राप्नोति ।

प्राचीममुं पदिशमित्यस्मिन्प्राक्प्राणानुवाके पूर्णया जुहोवावि पदिहितं वदे-
यानूय प्रशंसति—

सप्त ते अग्न हति । अयं च मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे प्राचीमित्यनुवाके सप्ता-
म्नातो व्याख्यातश्च । तस्मिन्मन्त्रे सप्त होत्रा इत्याभिधानादनयाऽऽहुत्या होत्रका-
न्प्रशास्त्रादीनधीनाः करोति । किं च—देवैर्देवो योऽयमग्नेर्मांस्तद्वपत्वादिषमाहु-
तिरस्म चीयमानस्याग्नेरग्निहोत्रमित्युच्यते । यस्मिन्काण्डे साकस्थेनायमग्निभित-
स्वदेवायमुत्पन्नो भवति । उत्पन्नाय च तस्मै तदाहुतिरूपमन्नं संपादितं भवति ।
तेन च तृप्तोऽग्निर्यजमानं प्रीणयति । स च यजमानो घमपतिर्भवति । एतदुक्तं
सर्वं प्राचीमित्यनुवाक एव द्रष्टव्यम् । अन्नाय चीयमानमग्निं प्रभोचराभ्यामा-
दित्यरूपेण प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अन्धमाग्निर्होत्रा गृहपतिरित्यादिषु मन्त्रेष्वग्नेर्गृ-
हपतित्वमुक्तम् । गृहपतिस्वामिकः कश्चित्पदेशो गार्हपत्यः । एवं सति पूर्वस्मि-
न्वान्य एतद्वा अग्नेरग्निहोत्रमिति चित्रेऽग्नौ हूयमानायाः पूर्णाहुतेरग्निस्वामिकत्वा-
भिधानात्सर्वोऽयमयं चीयमानो गार्हपत्यः संपन्नः । तस्मादाहुवनीयो न लभ्यते ।
आ समन्तात्सर्वे देवा यत्र हूयन्ते सोऽयमाहुवनीयः । सर्वस्थापि चित्तपदेशस्याग्न्य-
र्थं होमाधारत्वेन गार्हपत्यत्वे सति देवान्तरहोमार्थं आहुवनीयोऽस्य यजमानस्य
कुत्र संभवेदित्येवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तच्चाभिज्ञः कश्चिदुत्तरमेवं ब्रूयात्—अ-
सावादित्य एव यजमानस्याऽऽहुवनीय इति । आदित्ये हि सर्वदेवार्थो होमः
क्रियते ।

“ अग्नौ पास्ताऽऽहुतिः सन्ध्यादित्यमुपतिष्ठते ” इति स्मृतेः ।

एवं सति यो यजमानश्चीयमानस्याग्नेरादित्यरूपत्वं ज्ञात्वा यजनं करोति
सोऽयं साक्षादेवाव्यवधानेन देवतास्तोषयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्ने यशस्विन्निति चवसो राष्ट्रभूवः पुरस्तादुपधाय ”
इति, वदेताद्विधातुमुत्पादनीयेषु मन्त्रेषु यथमासृचमाह—

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूदिकानां चाभिधानम्)

अग्रे यशस्विजिति । प्रभूतं यशो यस्यास्ति ॥ यशस्वी । तादृश हेतु-
इमं यजमानं यशसाऽर्पय संयोजय । इन्द्रावदीभिन्द्रस्य योग्यामपचिर्वी पूजाभिह
कर्मण्यावह संपादय । अयं यजमानस्त्वत्प्रसादात्समानानां यजमानानां मध्ये मूर्धा
शिरस्थानीयः, परमेष्ठ्युत्तमस्थानानिवासी, सुवचाः शोभनकान्तिः, उत्तमश्लोकः
सत्कीर्तियुक्तश्चास्तु । अथ द्वितीयमाह—

भद्रं पश्यन्त इति । अग्रे पूर्वस्मिन्काष्ठ ऋषयः केचिन्महात्मानो भद्रं कल्याणं
कर्मफलं पश्यन्तः शास्त्रदृष्ट्या निश्चिन्वानाः सुवर्षिदः स्वर्गं लब्धुकामास्तपः
कर्माङ्गभूतमनशनादिकं दीक्षां मौण्ड्यादिनियमविशेषं चोपसेदुरनुष्ठितवन्तः ।
ततोऽनुष्ठानात्तेषां क्षत्रं क्षवादिनिष्ठाञ्चाणं रक्षणं कर्त्तुं शरीरसामर्थ्यमोजो धातुपु-
श्चिश्चेत्येतत्सर्वं जातं संपन्नम् । तत्फलं सर्वमस्मै यजमानाय देवा अभिसंनमन्तु
सर्वतः संपादयन्तु । अथ तृतीयमाह—

धाता विधातेति । परमा परम उत्तमो धाता पोषको यो देवो यश्च
विधाता सृष्टा, उदापि च सैदक्सम्यगभिज्ञः प्रजापतिः प्रजानां पालकः परम
उत्कृष्टे सत्यलोकादौ तिष्ठतीति परमेष्ठी विराजा ब्रह्माण्डरूपया विराण्मूर्त्या
सहितः । तादृशो यो देवो ये च स्तोमास्त्रिवृदादयः, यानि च च्छन्दांसि
गायत्र्यादीनि, याश्च निविद्धो देवेद्धो मन्विद्ध इत्यादीनि निवित्यदानि^१ ते सर्वे
मे मदर्थमाहुर्जुवन्तु । तैर्वैकव्यं प्रदर्शयते—एतस्मै यजमानाय राष्ट्रमभिसंनमाम
देशाधिपत्यं सर्वतः संपादयाम । तदिदं तैर्वैकव्यम् । अथ चतुर्थीमाह—

अभ्यावर्तध्वमिति । हे मनुष्याः सर्वे यूयमभ्यावर्तध्वं सर्वत आगच्छत ।
साकं परस्परं मिलित्वा यां मदीयं यजमानमुप समीपमेताऽऽगच्छत । अयं
यजमानो वो युष्माकं शास्ताऽनुशासकोऽविपातिरधिकं पालयता चास्तु । अस्य
यजमानस्य विज्ञानं चित्तवृत्तिमनुसृत्य संरभध्वं सम्यक्प्रवर्तध्वम् । इमं यजमान-
मनुसृत्य पश्चाज्जीवाय, एनं यजमानं संविज्ञा [या] नेन दत्तं जीवितं गृह्णी-
त्यर्थः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

राष्ट्रभृत एता इति । राष्ट्रशब्दोपेतान्मन्त्रान्विधत्ति तैरुपधीयन्त इति राष्ट्र-
भृतः । एतदुपधानेन निष्पन्ना या चितिः सैवाऽग्नेः संवन्धिनी राष्ट्रभूदित्युच्यते ।
तथैवास्मिन् यजमाने राष्ट्रं स्थापयति । तच्च राष्ट्रमस्याधीनमेव भवति । अस्माद्य-

(पुनःपरीन्वनायभिधानम्)

जमानात्तदाष्ट्रं कदाचिदपि न भ्रष्टं भवति । एतच्च नक्षत्रेष्टकात्राक्षणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यथा वै पुत्रो जातो अग्र्यते एवं वा एष
अग्र्यते यस्याग्निरुष्य उद्वायति यन्निर्मन्ध्यं
कुर्याद्वि ष्छिन्द्याद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्स एव
पुनः परीध्यः स्वादेवेनं योनेर्जनयति नास्मै
भ्रातृव्यं जनयति तमो वा एतं भृक्षाति यस्या-
ग्निरुष्य उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः
कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसा (१) एव तमो
मृत्युमप हते हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं
ज्योतिषैव तमोऽप हतेऽथो तेजो वै हिरण्यं
तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते सुवर्नं धेमः स्वाहा सुव-
र्नाकः स्वाहा सुवर्नं शुक्रः स्वाहा सुवर्नं ज्यो-
तिः स्वाहा सुवर्नं सूर्यः स्वाहाऽको वा एष
यदग्निरसावादीयः (२) अश्वमेधो यदेता
आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरिव ज्योतीर्षि सं
दधात्येष ह त्वा अर्काश्वमेधयिस्यैतद्ग्नौ क्रि-
यत आपो वा इदमग्नें सलिलमासृत्ति एतां
प्रजापतिः प्रथमां चित्तिमपश्यत्तामुपाधत्त
सदियमभवत्तं विश्वकर्माऽब्रवीदुष त्वाऽयानी-

(पुनः परीग्वनाद्यभिधानम्)

ति नेह लोकोऽस्तीति (३) अज्ववीत्स एतां
द्वितीयां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षम-
भवत्स यज्ञः प्रजापतिमज्ववीदुप त्वाऽयानीति
नेह लोकोऽस्तीत्यज्ववीत्स विश्वकर्माणिमज्ववी-
दुप त्वाऽयानीति केन मोपैष्यतीति दिव्या-
भिरित्यज्ववीत्तं दिव्याभिरुपैत्ता उपोषत्त ता
दिशः (४) अभवन्त परमेष्ठी प्रजापतिम-
ज्ववीदुप त्वाऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यज्ववी-
त्स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाज्ववीदुप वामाऽया-
नीति नेह लोकोऽस्तीत्यज्ववीत्स स एतां तृती-
यां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदसावभवरस आ-
दित्यः प्रजापतिमज्ववीदुप त्वा (५) आऽ-
यानीति नेह लोकोऽस्तीत्यज्ववीत्स विश्वकर्-
माणं च यज्ञं चाज्ववीदुप वामाऽयानीति नेह
लोकोऽस्तीत्यज्ववीत्स स परमेष्ठिनमज्ववीदुप
त्वाऽयानीति केन मोपैष्यतीति लोकंपुण-
येत्यज्ववीत्तं लोकंपुणयोपैत्तस्मादयातयाम्नी
लोकंपुणाऽयातयामा हासौ (६) आदि-
त्यस्तानृषयोऽग्नवक्षुषे व आऽयामेति केन
न उपैष्ययेति भूमेत्यज्ववन्तान्हाभ्यां चितिं
भ्यामुपायत्स पञ्चचितीकः समपद्यत य एवं
विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्यभीमाँल्लोका-
अयति विदुरेन देवा अथो एतासामेव देव-
ताना सार्यन्थं गच्छति ॥ (७) ॥

(पुनःपरीन्धनाशभिधानम्)

(त्रयसाऽऽदिर्धोऽस्तीति दिश आदित्यः प्रजापतिमन्त्रवीदुषं त्वाऽसौ पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

तिस्र आहुतयो राष्ट्रभुवस्तुये तमीरिताः ।

अथ पञ्चमे पुनःपरीन्धनादयो विधीयन्ते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ यस्याग्निरुक्त उद्वायेदाहंपत्यादन्वं प्रणयेत्त एव पुनः
परीष्यः ’ इति, तद्विदं विधत्ते—

यथा वै पुत्रो जात इति । यस्य यजमानस्योरुयाग्निः साम्बति तस्य
पुत्रमरणवदग्निनाशनमिच्छं दुःखं जायते । तस्य निर्बन्धेनाग्न्यन्तरोत्पादने सति
पूर्वोऽर्धमग्निं विच्छिन्ध्यात् । स च विच्छिन्नोऽस्य यजमानस्य वैरिणं जनयेत् ।
अतस्तत्परिहाराय गाहंपत्यनिष्ठः सोऽग्निरेव पुनरप्यानीय परितः काष्ठवक्षेधे-
न्धनीयः । तथा सति स्वकारणादेवोत्पन्नत्वाद्देरिणं न जनयति ।

अत्रैव प्राग्वत्तत्त्वां दक्षिणां विधत्ते—

तमो वा एतमिति । यस्य यजमानस्योरुयाग्निर्मन्त्रेदेतं यजमानं तमो
गृह्णाति, तच्च मृत्युरूपम् । अतस्तत्परिहाराय कृष्णवर्णमेकं वस्त्रं कृष्णवर्णां च
वेनुर्दक्षिणोऽग्नेन दातव्या । एवं सति तयोक्तत्वाद्दक्षिणायास्तया मृत्युर्त्तं तमो
विनाशयति । अथ तत्रैव दानान्तरं विधत्ते—

हिरण्यं ददातीति । हिरण्यरूपेण ज्योतिषा मृत्युरूपस्य तमसो विनाशनं
युक्तम् । अपि च हिरण्यस्य तेजस्तादात्मनि तेजः संपादयति । तदेतद्वाक्स्पर्श
सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सुवर्नं धर्मः स्वाहोवि पञ्चाकोद्वीदुंत्वा ” इति, तद्विदं
विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

सुवर्नं धर्म इति । सुवर्नं स्वर्गं इव, यथा स्वर्गेऽवस्थिता देवा दीप्यमाना
एवं धर्मो दीप्यमानो योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हुतमस्तु । एवमुत्तराणि योऽग्न्यम् ।
अकोऽर्धनीयः । शुक्रोऽतीनिर्मलः । ज्योतिः प्रकाशरूपः । सूर्यः सूर्यवर्ण आ-
दित्यरूपः । एतेर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

(पुनःपरीन्धनाद्यभिधानम्)

अर्को वा एष इति । योऽयं वीषमानोऽग्निः क्रतुसाधनभूत एवोऽर्वनीयत्वा-
दर्क इत्युच्यते । योऽयमादित्यः स एष क्रतुफलरूपत्वादव्यय इत्युच्यते । सुवर्ग
इत्येतन्मन्त्रहोमेनाकाराधेयधोरग्न्यादित्ययोयानि ज्योतीर्वि तानि संपादयति ।
यस्य यजमानस्याऽग्निचयने तदेतदाहुतिपञ्चकं क्रियते स एष एव यजमानोऽर्को-
ऽग्नेधी क्रतुसाधनतत्कलाभ्यामुपेतः । एतच्च ब्राह्मणमभिर्देवेभ्य इत्यनुषाकान्ते
ब्रह्मव्यम् । अथ चित्तीनां पञ्चानां प्रशंसा । तत्र प्रथमां चितिं प्रशंसति—

आपो वा इदमिति । यदिदं भूम्यन्तरिक्षादिरूपं जगत्पादिदं सृष्टेः प्राग्नेन
रूपेण विभूतं नाऽऽसीत्, किं त्वायं एवाऽऽसीत् । तास्वप्नु भूतान्तरं न भिल्लितं,
किं तु नैस्तन्त्रेण सलिलमेवाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिरवस्थातुमाधारः को वा
भविष्यतीति विचार्येतां प्रथमां चितिं दृष्ट्वापाधत् । तदानीं सा चित्तिरियं भूमि-
रूपाऽभवत् । तत्रायं प्रजापतिरवस्थितः । अथ द्वितीयां चितिं प्रशंसति—

तं विश्वकर्मेति । विश्वकर्माख्यः कश्चिद्व्योऽवस्थातुधारमलममानस्तं भूमा-
ववस्थितं प्रजापतिमिदमब्रवीत्—अहमपि त्वामुपागच्छामि त्वत्समीपं लवविशा-
मीति । स च प्रजापतिरिह भूमौ तवावकाशो नास्तीत्यब्रवीत् । ततः स विश्व-
कर्मा स्वस्याऽऽधारः को भविष्यतीति विचार्येतां द्वितीयां चितिं दृष्ट्वा तामु-
पाधत् । तदानीं सा द्वितीया चित्तिरन्तरिक्षमभवत् । तत्रायं विश्वकर्माऽवस्थितः ।

अथ दिशालया इष्टकाः प्रशंसति—

स यज्ञः प्रजापतिमिति । यज्ञाख्येन पुरुषेण स्थाने पृष्ठे सति प्रजापतिः
परिजहार । विश्वकर्मा तु केनोत्कोचरूपेण सावनेन सह मां प्रत्यागमिष्यसीति
पृच्छ । स च यज्ञो दिश्याभिरिष्टकाभिः सहाऽऽगमिष्यामीत्युक्त्वा
तथैव गतवान् । राह्मसि मायी दिगित्यादिभिर्मन्त्रैर्दिशुर्वेध्या दिश्याः । ताव्यो-
पहिताः सत्यो दिशूपा अभवन् । ततो यज्ञस्यावकाशोऽभूत् । अथ तृतीयां चितिं
प्रशंसति—

स परमेष्ठीति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठीत्येते द्वयोऽप्येव(क) स्मैव मूर्ति-
भेदाः । तत्र परमेष्ठिना प्रार्थितः प्रजापतिर्भूमाववकाशमदत्त्वा परिजहार ।
विश्वकर्मा यज्ञश्चेत्येतावप्यन्तरिक्षे दिशुः चावकाशमदत्त्वा परिजहत् । ततः
परमेष्ठी विचार्य तृतीयां चितिं दृष्ट्वापाधत् । साऽपि चित्तिर्योऽभवत् ।

तत्रायं परमेष्ठी स्वयमवस्थितः ॥

अथ लोकपूणेष्टकां प्रशंसति—

(व्रतचरणायभिधानम्)

स आदित्यः प्रजापतिमिति । ■ आदित्यो लोकंप्रणामानीववान् । तस्या-
मुपहितायामादित्यस्यावकाशोऽभूत् । यस्मादियमादित्येनाऽऽनीता तस्मादगतसारा-
लोकंप्रणा । आदित्योऽप्यगवतसारः, पुनः पुनरावर्तमानोऽपि तस्मिञ्जगदुपकार-
कस्य प्रकाशरूपस्य सारस्याक्षीयमाणत्वात् । आदित्यवलोकंप्रणा पुनः पुनः
प्रयुज्यमानाऽप्यक्षीयमाणसारा । यत्र यत्र चितौ छिद्रमस्ति तत्र तत्र लोकंप्रणा
प्रयुज्यते । अथ चतुर्थपञ्चमचिती प्रशंसति—

तानृषयोऽब्रुवन्मिति । तानृषजापतिविश्वकर्म्मयज्ञपरमेष्ठ्यादित्यान्ये केचिद्वयः
स्थानं प्रार्थितवन्तः । ततः प्रजापत्यादिभिरुत्कोचे वाचिने सति उत्कोचबाहुल्यं
प्रतिज्ञाय चितिद्वयमानीतवन्तः । अतस्तेषामवकाशोऽभूत् । तदेवं प्रशस्ताभिभि-
विभिरयमभिः पञ्चचितीकोऽभूत् । एतदेव न पूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । विद्यादिगुणसमृद्धिर्भूयस्त्वं, लोकत्रयस्य स्वाधीनत्वं
जयः, देवैर्बेदनं नामैतदीया कीर्तिः । अपि चैतासां देवतानां सहमावं
प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वयो वा अभिर्यदाग्निचिरपाक्षिणोऽश्रीयात्त-
मेवाभिमद्यादार्तिमार्छेत्संवत्सरं व्रतं चरेत्संव-
त्सरः हि व्रतं नाति पशुर्य एवं यदाग्निर्हिनस्ति
स्वल्न वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात्प्रयश्चमुपचरति
तस्मात्पश्चात्प्राहुपचयं आत्मनोऽहिंसायै ते-
जोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ (१)
पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छा-
न्तरिक्षं यच्छाप्तरिक्षान्मा पाहि सुर्वरसि सुर्वमे
यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीत्याहृताभिर्वा

इमे लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां लोकानां
विधृत्यै स्वयमातृणा उपधाये हिरण्येष्टका उप
दधातीमे वै लोकाः स्वयमातृणा ष्योतिर्हिर-
ण्यं यत्स्वयमातृणा उपधाये (२) हिरण्येष्ट-
का उपदधातीमानेवैतोमिलोकाञ्ज्योतिष्मतः
कुरुतेऽयौ एतामिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भास्ति
यास्तौ अग्ने सूर्ये रुचं उद्यतो दिवमातृन्वान्ति
रश्मिभिः । तामिः सर्वामी रुचे जनाय न-
स्कृधि । या वो देवाः सूर्ये रुचो गोप्स्वश्वेषु या
रुचः । इन्द्राग्नी तामिः सर्वामी रुचं नो धत्त वृ-
हस्पते । रुचं नो धेहि (३) ब्राह्मणेषु रुचं
राजसु नस्कृधि । रुचं दिश्येषु शूत्रेषु मयि
धेहि रुचा रुचम् । द्वेषा वा अग्निं चिक्षयानस्य
यज्ञ इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा
यदेता आहुतीजुहोत्यात्मजेव यज्ञ इन्द्रियं यच्च ई-
श्वरो वा एष आतिमातोयौऽग्निं चिन्वन्मधिकाम-
ति तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारु-
ण्यथां (४) जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुमिरा-
त्मनो हविष्कृतो वा एष यौऽग्निं चिनुते यथा
वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति यौऽग्निं
चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया
यजेत मैत्रावरुणतमिवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय
यो वा अभिमृत्तुस्थां वेदतुर्ऋतुरस्मै कल्पमान
एति प्रत्येव तिष्ठति संवत्सरो वा अग्निः (५)

(अतश्चरणमभिधानम्)

अतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरौ ग्रष्मो दक्षिणः
पक्षो वर्षाः पुच्छश्च शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्य
पूर्वपक्षाश्चित्तयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणी-
ष्टका एष वा अभिर्जतस्था य एवं वेदतुर्जतुरस्मै
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति प्रजापतिर्वा
एतं ज्यैष्ठ्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमग-
च्छय एवं विद्वानग्निं चिनुते ज्यैष्ठ्यमेव
मच्छति (६) ॥

(पृथिवीं यच्छ यस्त्वयमातृणा उपधाव

येषु वाऽग्निं चिनुते त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुनःपरीन्धनाद्यत्र पञ्चमे समुदीरितम् ।

अथ षष्ठे अतश्चरणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ संवत्सरं न कर्षेन प्रत्यवरोहेत् न रामानुषेधान पक्षि-
नोऽभीवाप् ’ इत्यादि, तत्र पक्षपक्षननिषेधरूपं संवत्सरमत्र विधत्ते—

वयो वा अभिरिति । योऽयं चिमानोऽग्निः स पक्षिस्वरूप एव ।
‘ वयसा वा एष प्रतिपद्या चीयते ’ इति पूर्वमुक्तम् । एवं तत्पयमग्निविद्युदि
पक्षिणो मक्षयेत्तर्साग्निमेव मक्षितवान्भवति । ततो धियेत । अतस्तत्परिहाराय
संवत्सरमात्रं पक्षिमक्षणवर्जनरूपं मत्रं चरेत् । त(य) स्मारत्संवत्सरमतीत्य अतश्च-
रणं न कापि दृष्टं तस्मात्तद्वत् (तं) पयसिम् । एतद्भाष्यार्थं पूर्वोक्तं च विधि-
प्रदर्शनात्पूर्वं ब्राह्मणं सर्वान्ते दृष्टव्यम् । अथ चित्पारोहणस्य पक्षिमदिक्रियाम्
विधत्ते—

पशुर्वा एष इति । अग्नेः पशुत्वात्पुनस्तदापरोहणे यथा पशुः

शुक्लान्भ्यां हिनस्ति वद्वदयमपि हिंस्यात् । तस्मात्प्राथम्यात् दिशि पादुमुखेनो-
पचर्य आरोहणीयः । तस्मात्सन्धेयं आरोहणार्हं स्यात् भवति । एतस्मात्ते एव भवो
यथ इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण 'तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति,
'ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, 'सुवरसि सुवर्मे
यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, तदेतद्विधानुं मन्वानुत्पादयति—

तेजोऽसि तेजो म इति । मथमन्वितावुपधातव्ये हे हिरण्येष्टके त्वं तेजो-
रूपाऽसि, मे मयर्थे तेजो देहि । तथा पृथिवीं देहि । यद्वा यदुपकारित्वेन निय-
मय । तस्याः पृथिव्याः सकाशान्मां पाहि । यथा पृथिवी नोपद्रवं करोति
यथा कुरु । एवं तृतीयपञ्चमवितिविषययोस्तत्पर्योपपन्नयोर्पोषणम् । सुवः स्वर्ग-
सुखम् । दिवं द्युलोकम् ॥ एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

इत्याहृताभिरिति । इत्युक्तान्मन्वानुपधानकाले पठेत् । एताभिर्हिरण्येष्टका-
भिरित्येव यो लोका विधत्ताः । अत एतदुपधानं लोकधृत्यै भवति ॥

अस्म्योपधानस्य तत्ताच्छ्रितितत्त्वस्वयमातृणाम् ऊर्ध्वं कालं विधत्ते—

स्वयमातृणाम् इति । एतच्च स्वयमातृणामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—'यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचः' इति, रुगा-
ख्या आहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । तत्र मथमामाह—

यास्ते अग्ने सूर्य इति । हेऽग्ने सूर्ये सूर्यमण्डले स्थितस्य ते तवोद्यव
वदर्थं यच्छतो या रुचो दीप्तयो दिवं द्युलोकमातन्वन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति
ताभिः सर्वाभी रविमभिर्नो जनायास्मदीयेजनार्थं रुचे ऊधि रुचं दीप्तं (ति)
कुरु ॥ अथ द्वितीयामाह—

या वो देवा इति । हे देवा वो युष्माकं संचन्धिन्यः सूर्यमण्डले या रुचो
दीप्तयो वतन्ते, तथा गोवधेषु च या रुचो वतन्ते, हे इन्द्राग्नी वाभिः सर्वाभि-
र्दीप्तिभिर्नोऽस्मदर्थं रुचं धत्त दीप्तं (ति) कुरु ॥ अथ तृतीयामाह—

रुचं नो धेहीति । हेऽग्ने नोऽस्मदीयेषु नास्त्रिणेषु रुचं धेहि प्रकाशं
कुरु । नोऽस्मदीयेषु राजसु रुचं ऊधि प्रकाशं कुरु । तथा विश्वेषु वैश्वेषु
शूद्रेषु च रुचं प्रकाशं कुरु । तथा रुचा त्वदीयथा दीप्तिः यवि रुचं धेहि
प्रकाशं कुरु ॥

(वतचरणाद्यभिधानम्)

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

द्वेषा वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं चित्वास्तस्य यशः कीर्तिरिन्द्रियं सामर्थ्यं वाऽन्यत्र गच्छति । कुमेति चेच्छ्रुयतां, योऽयमिदानीं चितोऽभिस्तं वा प्राप्नोति । यस्वीजानः पूर्वं चितेऽग्नौ यागं कृतवास्तं वा प्राप्नोति । सर्वथाऽप्येस्माद्यजमानादपगच्छति । एतैर्मन्त्रैर्होमे तु तद्यथा इन्द्रियं च स्वात्मन्येव धारयति । एतच्चाग्निर्देवेभ्य इत्यनुवाकादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ तद्वा यामि जहणा वन्दमान इति धालामुखीये हुत्वा ” इति, तदिदं विधत्ते—

ईश्वरो वा एष इति । यो यजमानश्चयनकालेऽग्निमधिकृत्य पादेनाऽऽकामति एष यजमानो विनाशं याचुं समर्थः । तत्परिहाराय तद्वा यामीत्युक्ता जुहुयात् । सेधमुग्निर्देवं वो विधत्तस्पर्शं नर इत्यनुवाके व्याख्याता । एवाऽऽहुतिरभेः शमनहेतुरात्मनो यजमानस्य च रक्षणहेतुः । तच्चाग्ने तव अवो वय इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

यथाऽग्निश्चयनादूर्ध्वं तदङ्गत्वेन ज्ञानमणी पूर्वं विहितैवमत्र भिन्नावरुणी विधत्ते—

हविष्कृतो वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुत एव हविःस्वरूपं प्राप्तः तथा सति स्वीगमन (नेऽ)स्य स्वरूपमाशो हविर्नाशस्तमानः । अतस्तत्परिहारार्थं यजेत । तेन यागेन स्वयं विधावरुणसंयम्बिता माप्ये यागादूर्ध्वं हविश्च ययुक्तवाह्विःस्थानीयस्य स्वस्य गमनेऽपि नास्ति नाशः । अथाग्निं संवत्सररूपकत्वनया पशंसति—

यो वा अग्निमिति । ऋतुषु विष्टनीत्यनुस्थाः संवत्सरस्तद्भवमग्निं यो वेद मनसा भावयेत्, अस्मै यजमानाय स स ऋतुः स्वस्वोचितभोगप्रदानसमर्थः सत्वेन प्राप्नोति । वज्रेणेन चायं प्रतिपिष्ठति । संवत्सरो वा अग्निरित्यादि भावनाप्रकारः । य एवं वेदेषादि पूर्वाक्तफलोपसंहारः ॥ अथ फलान्तरेण पशंसति—

प्रजापतिर्वा इति । व्यधत्त चित्तवानित्यर्थः । ज्यैष्ठ्यं वयोऽगुणाभ्यामाधिक्यम् । एषश्च सर्वमन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छन्दसबन्धु-

वेदीयवेदिरीयसंहिवामाद्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

बहोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाहके सप्तमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यदाकूतास्तमसुभोष्कृदो वा भनसो वा संभृतं
चक्षुषो वा । तमनु प्रेहि सुकृतस्य लोकं यम-
र्यैः प्रथमजा ये पुराणाः । एतस्संथस्य परि-
ते ददामि यमावहाच्छेदार्थं जातवेदाः ।
अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अग्न तस्मै स्म जानीत
परमे व्योमस्य । जानीतादेनं परमे व्योमभ्येवाः
सधस्या विद रूपमस्य । यदागच्छात् (१)
पृथिविर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणुतादविरस्मै । सं
प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देवयाना-
न्कृणुध्वम् । अस्मिन्सधस्ये व्य्युत्तरस्मिन्विभ्ये
देवा यजमानश्च सवित । प्रस्तरेण परिधिर्ना
स्रुक्वा वेद्या च दहिषा । अनेमं यज्ञं नो वह
सुवर्देवेषु गन्तवे । यदिहं यत्परादानं यद्वत्
या च दक्षिणा । तत् (२) अग्निर्वैश्वकर्म्मणः
सुवर्देवेषु नो दधत् । येना सहस्रं वहसि येनाग्ने
सर्वदेवसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु
गन्तवे । येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं वहन्त्यु-
त्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे ।
येनाग्ने सुकृतः पथा मधोर्धारा व्यानशुः ।
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे । यज्ञ

(आकृतिमन्त्राभिधानम्)

धारा अनेपेता मघोर्धृतस्य च याः । तद्गन्नि-
र्वैश्वकर्मणः सुवर्देवेषु नो वधत् (३) ॥

(आगच्छात्तद्वचान्शुस्तेनेमं यज्ञं नो वह
सुवर्देवेषु गर्भदे चतुर्दश व) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अतेष्टकाप्रशंसा हि सर्वाः षष्ठे त्वीरिवाः ॥

अथ सप्तम आकृतिमन्त्रा उच्यन्ते ।

यदुकं सुप्रकारेण—“ यदाकूतादिति दशाऽऽकूदीर्तुत्वा ” इति, तत्र प्रथमा-
माह—

यदाकूतादिति । आकूतादिभिः संप्रुतं संपादितं यत्फलं पूर्वं यजमानसंघः
सप्तसुसीत्सम्यक्प्राप्तवान्, हे यजमान त्वं सुष्ठुतस्य लोकं त्वदीयस्य कर्मणः
फलभूतं तं भोगमनुमेहि अनुक्रमेण प्राप्नुहि । आकूतं संकल्पोऽक्षयं सुखं प्रा-
प्नोमीत्येवैतत्पदः । हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्युदितसाधनोपायचिन्तनम् । मनोऽन्तः-
करणं तदनुकूलपतिकूलप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुःशब्देन द्रष्टेन्द्रियाणि लक्ष्य-
न्ते । यानि सम्यगनुष्ठानेनाभिमर्तं फलं साधयन्ति । एतैः सर्वैः संपादितं प्रा-
प्नुहीत्यन्वयः । यत्र यस्मिन्सुकृतस्य लोके प्रथमजाः स्वयंभूमभूतस्य कश्यपः
सर्वज्ञा आसते । ये च पुराणाः पूर्वं यजमानाः सन्ति तेऽपि यत्राऽऽसते तत्रानु-
मेहि । अथ द्वितीयामाह—

एतत् सधस्थेति । हे सधस्थ कृत्विग्यजमानैरस्माभिः सहास्यां यज्ञं यथा-
ववस्थितं हेऽग्ने ते तुभ्यमेतं यजमानं परिददामि रक्षार्थं त्वद्धस्ते दद्यामीत्यर्थः ।
जातवेदा उत्पन्नानां प्राणिनां योगक्षेमाभिज्ञत्वं योवार्धं निधिवद्भ्रमणीयं यं
यजमानमावहादावहासि मदीयोऽयमिति स्वीकरोषि, तं यजमानं परिददामीति
पूर्वब्रान्वयः । हे देवा यज्ञपतिरयं यजमानो वो यजमानन्त्रागन्ता मुष्माकं पृष्ठ

आगविष्यति । अत्रास्मिन्परमे व्योमशुक्लविशिष्टरक्षणयोग्ये स्थाने भवदीये लोके तं यजमानं जानीत त्व सर्वथा रक्षणीयोऽयमिति स्मरत । अथ तृतीया-
पाह—

जानीतादेनामिति । हे देवाः परमे स्थाने भवदीयं लोकं पुनं जानीता-
द्यजमानमावेस्मृत्य सर्वदा रक्षार्थं स्मरत । हे सद्यस्था यजमानेन सह तस्मिन्-
शुक्ललोके स्थिता देवा अस्म्यजमानस्य रूपमभिषयनाद्यनुष्ठानयुक्तं स्वरूपं
विद् जानीत तस्मिन्लोके पुनः पुनः स्मरत । देवानामैवं भवदीयगमनयोग्यैः पथि-
मिमामैर्वद्वागच्छाद्यो यजमान आगच्छति अस्मा एतद्यजमानार्थमिष्टापूर्ते औत्त-
स्मार्त्तकर्मकले आविष्कृतताम्रकटीं कुरुत, हे यजमान तवेदं औत्तकर्मकलमिदं
च स्मार्त्तकर्मकलमित्येवं सावधाना अनुगृहणीतेत्यर्थः अथ चतुर्थीपाह—

सं प्र च्यवध्वामिति । हेऽग्ने त्वं विधे देवाः सर्वेऽपि देवा यजमानभेदेवे
युयं सर्वेऽपि संप्रच्यवध्वमस्माद्भूलोकस्थानात्सम्यक्प्रचलत, च)लित्वा चानुसं-
पयातानन्तरं यजमानेन संगता एव गच्छत । गमनकाले च देवयानाभ्यधः
कृणुध्वं, न तु नरकलोकमनुष्यलोकमार्गः कर्तव्यः । सद्यस्थे यजमानेन सहा-
दस्थानयोग्येऽस्मिन्मृगभूमिरूपे । भूलोकेऽभ्युत्तरस्मिन्फलमोगस्थाने स्वर्गलोके
च सीदत यजमानो युयं च सह तिष्ठत । अथ मध्यमीपाह—

प्रस्तरेण परिधिनेति । हेऽग्ने प्रस्तारादिभिः सर्वैर्दक्षसाधनैः सहितं
नोऽस्मदीयमिदं यज्ञं सुखः स्वर्गलोके वह प्रपय । किमर्थम्, देवेषु गन्तवे
देवानां मध्ये गन्तुं, तेषां प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । अथ षष्ठीपाह—

यद्विष्टं यत्परादानामिति । दर्शपूर्णमासादिरूपं यत्कर्मैष्टमनुष्ठितं, यच्च
परादानं दीनाम्भक्षणयादिभ्यः स्वल्पदानं, यदपि दत्तं यद्विष्टं दि पात्रभूतेभ्योऽ-
नूचानेभ्यो बहु द्रव्यं समर्पितं, या चाम्या दक्षिणा यज्ञमभ्ये गवादिस्वपा दत्ता,
नोऽस्मदीयं तत्सर्वं वैश्वकर्मणः कृत्स्नकर्मस्वाभिभूतोऽयमाग्निः सुर्वेदेषु स्वर्गलोक-
निवासिषु देवेषु मध्ये दत्तस्थापयतु ।

अथ सप्तमीपाह—

येना सहस्रमिति । हेऽग्ने त्वं येन मार्गेण सहस्रं वहसि सहस्रदक्षिणाकं
यज्ञं नयसि, येन च सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, तेन मार्गेण नोऽस्म-
दीयमिदं यज्ञं वह नय । सुवर्तिषादि पूर्ववत् । अथाष्टमीपाह—

(स्वयंचित्पाथभिधानम्)

येनाग्ने दक्षिणा इति । हेऽग्ने कस्विजः सर्वे मुक्ता योग्याः शास्त्रीया दक्षिणा यज्ञं वेमं येन शास्त्रीयेण मार्गेण वहन्ति निर्वहन्त्यनुविद्यन्तीत्यर्थः । तेनैव शास्त्रीयेण मार्गेणेयं यज्ञमित्यादि पूर्ववत् । अथ नवमीमाह—

येनाग्ने सुकृत इति । हेऽग्ने सुकृतः पूर्वं पुण्यकृतो यजमाना येन [पथा] मार्गेण गत्वा मधोर्मधुरस्य पीयूषस्य धारा ध्यानशुभ्यामिवन्तस्तेनेत्यादि पूर्ववत् । अथ दशमीमाह—

यत्र धारा इति । यत्र यस्मिँल्लोके मधोर्मांसिकस्य घृतस्य च [या] धारा अनपेता अविच्छिन्ना[स्ता] स्वत्र लोकेऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । एते च दश मन्त्राः पूर्वस्मिन्मन्त्रकाण्डे ममाम इत्यनुवाकादूर्ध्वं दृष्टव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णभजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा
जातवेदो यो अर्चिः । ये ते अग्ने मेदयो य
इन्ध्वस्तोर्भिरात्मानं चिनुहि प्रजानन् । उत्सज-
यज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अंध्वर्युरात्मोऽन्तरेत्यात्मनो
वै तदन्तरेति यास्ते अग्ने समिधो यानि
(१) धामेत्याहैषा वा अग्नेः स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति
चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नयं इमे नो यज्ञं
नयतु प्रजानन् । घृतं पिन्ध्वज्जरं सुवीरं ब्रह्म
समिद्धवत्याहुतीनाम् । सुवर्गाय वा एष लोका-
योप धीयते यत्कूर्मश्चतस्र आशाः प्र चर-

(स्वयंचित्प्राप्तमिधानम्)

स्वप्नय इत्याह (२) दिश एवैतेन प्र जा-
नातिमि नो यज्ञं नयतु प्रजानामित्याह सुवर्गस्य
लोकस्याभिनीत्यै ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीना-
मित्याह ब्रह्मणा ये देवाः सुवर्गे लोकमाय-
न्यब्रह्मण्वत्योपदर्शति ब्रह्मणैव तद्यजमानः
सुवर्गे लोकमेति प्रजापतिर्वा एव यदाग्निस्तस्य
प्रजाः पशवश्छन्दांसि रूपं सर्वाभ्यर्णानिह-
कानां क्रयादुपेणैव प्रजां पशून्छन्दांस्यव
हन्धेऽथो प्रजाभ्य एवैमं पशुभ्यश्छन्दोभ्योऽ-
वह्यं चिनुते (६) ॥

(एवि यास्ते अग्ने समिधो याग्यमय इत्याहे-
प्रकानां योऽहं च) ।

इति रुभ्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आकूत्साहुतिमन्वा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाहमे स्वयंचित्प्राप्तमिधानमिति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— ' यास्ते अग्ने समिध इति स्वयंचित्प्राप्तमिधुशति ' इति,
सदेतद्विभार्तुं मन्त्रमुत्पादयति—

यास्ते अय इति । हे जातवेदोऽग्ने ते त्वदीयाः समिधः समिन्धनक्रिया
याः सन्ति, यानि च याम त्वदीयानि स्थानानि गार्हपत्यादीनि, या च जिह्वा
त्वदीया काली करासीत्यादिका, योऽभ्यर्चिः प्रकाशनसामर्थ्यं, हेऽग्ने ते
त्वदीया ये मेदवः शब्दविशेषा ये चेन्दव इन्दुसदृशा विष्कुलिक्कास्तेमित्ये-
तैः प्रजानंभवनप्रकारामिद्धस्वमात्मानं चिनुहि स्वकीयस्वरूपमुपचितं कुरु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यस्य क्षेत्राभिमर्शनस्य विधिमुक्तयति—

(स्वयंचित्याद्यभिधानम्)

उत्सन्नयज्ञो वा एष इति । पोऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयमुत्सन्नयज्ञः । बहुष्वक्केषु यस्य कस्यचिद्विस्मृतिसंभवेन विनश्यत्तत्त्वम् । अतोऽस्य यज्ञस्य किमङ्गमनुष्ठितं किं वा नेति ज्ञातुमशक्यम् । एवं च सति चिन्वोऽनोऽयमध्वर्युरग्नेः संबन्धि यदङ्गमन्तरितं करोति तदात्मन एवाङ्गमन्तरितं कुर्यात् । अवस्त्व-
रिहाराय शेषाभिपरीक्षणकाले यास्ते अन्न इत्येताभृच्च ब्रूयात् । येयं यास्ते अन्न इत्युक्तस्यैषा स्वयंचितिरित्यभिधीयते । आत्मानं चिनुहीत्येवं स्वेन स्वस्मैव चीय-
मानत्वाभिधानात् । तत्तेन मन्त्रपाठेनाग्निरेव स्वयमग्निं स्वात्मानं चिनोति । ततोऽध्वर्युः स्वसंवन्धि किंचिदप्यङ्गं नान्तरेति । एतदप्यङ्गे तव अतो वय इत्य-
नुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘मधु वाता ऋतायव इति तिसृभिर्दंष्ट्रा मधुमिश्रेण कूर्ममभ्यष्य मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरस्तात्स्वयमावृणयायाः प्रत्यङ्गं जीवेन्तं प्राङ्मुस्तं उपदर्धावि चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नय इति बोधाय’ इति, तत्र कूर्मोपधाने विकल्पितं मन्त्रमुत्पादयति—

चतस्र आशा इति । येऽग्नय आहवनीपादयः सन्ति ते चतस्रश्चतुः-
संख्याका दिशः पूर्वाद्याः प्रचरन्तु, कूर्मस्य स्वर्गमार्गाभिज्ञानाय सर्वासु दिक्षु प्रकाशं कुर्वन्तु । अयं च कूर्मः प्रजानन्तस्मदीयं कर्म प्रकर्षेणावगच्छन्नोऽस्मदी-
यमिमं यज्ञं नयतु स्वर्गं प्रापयतु । किं कुर्वन्, अजरं विनाशरहितं सुवीरं शोभनवीर्यप्रदं घृतं मधुमिश्रमाशुष्यं पिबन्पिबन् । आहुतिप्रदानां यजमानानां
ब्रह्म सामिद्ववति मन्त्र एव स्वर्गमार्गप्रकाशको भवति ।

अनेन मन्त्रेण सार्धं कूर्मोपधानं पूर्वमेव विहितं “ यज्जिवन्तं कूर्ममुप-
धाति ” इति । अत्र तु मन्त्रमेतं विनिषोक्तुमादौ उदर्थः प्रकाशयते तत्र मध्यम-
पादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुचर्गाय वा इति । स्वर्गलोके नेतुमयं कूर्म उपधीयते । अतो मार्गाभिज्ञाना-
येत्तेन पादेन दिक्प्रकाशकं प्राथयते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इमं नो यज्ञमिति । नयत्विति सामान्येनोक्तेऽपि स्वर्गं पर्येष गमनमत्र विवक्षितम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्म सामिदिति । आहुतिप्रदाः पूर्वं देवा मन्त्रसामर्थ्येनैव स्वर्गं प्राप्ताः । अतो मन्त्र एव प्रकाशसाधनम् । व्याख्यातमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

(अग्निग्रहणाद्यभिवानम्)

यद्ब्रह्मण्यवरयेति । ब्रह्मण्यवो यस्यामृष्यस्वि सेयं ब्रह्मण्यवती । यदिदं ब्रा-
ह्मणं स्वयमावुष्णामुपदधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वान्धर्जानिहकानां कुर्यात्तैसाधिकारो भवेतीति विशा-
यते च या दक्षिणावृत्त्या दक्षिणत उपदध्यास्तस्यावृत उत्तरतः क्षत्रुलेखाः
पश्चात्पुरस्ताच्च व्याक्रिस्विदा मध्ये ” इति, तदेतत्सर्वं विधत्ते—

प्रजापतिर्वा एव इति । चीयमानोऽग्निः प्रजापतिजन्मत्वात्प्रजापतिरेव ।
तस्य च प्रजापतेः प्रजापशुच्छन्दसि परस्परविलक्षणानि स्वस्त्वम् । अतस्त्व-
यमत्यभिज्ञानायेहकानां सर्वान्धर्जांश्चद्विविधरेखाविशेषान्कुर्यात् । एवं सति प्रजा-
पतिरूपेणैव +प्रजापतिं प्राप्नोति ।

अथो प्रजाभ्य इति । अपि च प्रजादिभिरेवैवमार्गं स्वाधीनं कृत्वा
विषयान्भवति । एतदपि स्वयमावुष्णामुपदधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति भीमस्तायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तप्तप्रपाठके-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तप्तप्रपाठके हमोऽनुवाकः) ।

मयि गृह्णाम्यग्ने आग्नि* रायस्पोषाय सुप्र-
जास्त्वाय सुवीर्याय । मयि प्रजां मयि वर्चो द-
धाम्यरिक्षाः स्याम तनुवा सुवीराः । यो नो
अग्निः पितरो हस्त्वन्तरमर्यो मर्या* आचि-
वेश । तमात्मन्परि गृह्णीमहे परं मा सो
अस्मा* अवाहाय परां गात् । यदध्वर्युरात्म-
न्नाग्निमगृहीत्वाऽग्निं चिनुयाथोऽस्य स्वोऽग्निस्त-
मयि (१) यजमानाय चिनुयादग्निं सत्तु
वै पशवोऽनूपं तिष्ठन्तेऽपकामुका अस्मात्पशवः

+ अत्र प्रजादीन् इति भवितुं युक्तम् । * अस्यावतगणिका जुष्टितेति प्रतिभाति ।

१ क. प. क. 'वति' ।

(अग्निप्रवृत्त्याभिधानम्)

स्युर्मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निमित्याहाऽऽत्मजेव स्व-
मग्निं दाधार नास्मात्पशवोऽप कामन्ति ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति यन्मृच्छाऽऽपश्चाग्नेरेनाद्यमय
कस्मात्सुदा चाग्निश्चाग्निश्चीयत इति यदाग्निः
संयौति (२) आपो वै सर्वा देवता देवता-
भिरेवैनं स० सृजति यम्सुदा चिनोतीयं वा
अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनेय तदाग्निं चिनोति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यम्सुदा चाग्निश्चाग्निश्चीयतेऽथ
कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो
वै छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा
अग्निर्वैश्वानरो यत् (३) सुदा चिनोति
तस्मादग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधाति
ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन्दधात्यथो
तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते यो वा
अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्न-
मन्ति सर्वा दिशोऽमि जयति गायत्री पुरस्ता-
दुप दधाति त्रिष्टुमं दक्षिणतो जगती पश्चाद-
नुष्टुपमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्य एव वा अग्निः सर्व-
तोमुखस्त्वं य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजा-
स्वन्नमन्ति सर्वा दिशोऽमि जयत्यथो दिश्येव
दिशं प्र वयति तस्माद्विदि दिक्प्रोता (४) ॥

(अपि संयौति वैश्वानरो यदेव वै पश्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

स्वयंचित्तश्च कुर्मोदिरहमे समुद्गीरितः ॥

अथ नवमेऽग्निग्रहणादिकनभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं यो नो अग्निः पितर इति
ह्यायामात्मन्नाग्निं गृहीत्वा ” इति, तत्र पथमाप्ताह—

मयि गृह्णाम्यग्ने इति । अग्ने परकीयस्याग्नेश्चयनात्पूर्वमग्निं स्वकीयं
पूर्वसिद्धं बह्वग्निं मयि गृह्णामि स्वात्मन्येव यथा स्थिरो भवति तथा स्वीक-
रोमि । किमर्थं, धनपुष्टिशोभनापत्यशोभनभुत्वा (वीर्या) र्थमस्य गृहीतस्याग्नेः
प्रसादात्प्रजासुत्यस्यपानां पुत्रादिकं मयि स्थापयामि । वर्षः शारीरं वडं च
मयि स्थापयामि । सुखीराः शोभनपुत्रभृत्योपेता वयं तनुवा मदीयेन शरीरेण
सहारिष्ठा हिंसारहिताः स्याम । अथ द्वितीयाप्ताह—

यो नो अग्निरिति । हे पितरः पातका अस्मच्छरीरगता भूतेन्द्रिय-
विशेषा अपत्यो परणरहितो योऽग्निरस्वन्तर्हृदयाद्यवयवेषु पश्ये मत्प्राग्भरण-
योगदानस्मानाविवेश सर्वतः प्रविष्टस्तमग्निं वयमात्मन्यरिगृह्णीमहे स्वशरीर
एव स्थिरं धारयामः । सोऽग्निरस्थानवहाय परित्यज्य मा परागादन्वज मा
गच्छतु । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमाग्निग्रहणं विधत्ते—

यद्वध्युरात्माजिति । यद्ययमध्ययुर्मयि गृह्णामीति मन्त्राभ्यां स्वकीयमग्निं स्व-
स्मिन्गृहीत्वा परार्थमग्निं चिनुयाच्चदानीमस्याध्वर्योर्यः स्वकीयः पूर्वचितोऽग्निस्तपसि
मजनार्थमेव चितवान्भवति । पञ्चवक्ष्य सर्वेऽप्यग्निमनुतेवन्ते । अतोऽप्यक्रामन्तमग्नि-
मनु पञ्चवोऽप्यस्मादध्वर्योरप्यक्रामन्ति । अतस्तत्परिहर्तुमग्निग्रहणाय मयि गृह्णा-
मीति मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । तेन स्वकीयमग्निं स्वास्मिन्नेव धारयति । पञ्चवोऽप्यस्मा-
न्प्रापन्क्रामन्ति । एतदपि पूर्वज्ञातृणोऽसह ब्रह्मव्यम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यां चयनं
प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । मुक्तिका चाऽऽप्येति यदस्ति तदुभयपक्षेभेक्ष्यं न
भवेति । अतो भक्ष्यमाज्यपुरोडाशादिकं विहाय कस्मादेवाभ्यां मूज्जताभ्यामि-
ष्टकारूपान्म्यामग्निश्चीयत इति ब्रह्मवादिनां पक्षः । वनाभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—
यद्यप्यापो न भक्ष्यास्तथाऽप्यद्भिर्भूतिकां निषयतीति यत्तेन देवताभिरेवाग्निं
संयोजयति ; अपां सर्वदेवतात्मकत्वात् । वृषवधादाविन्द्रस्य सहकारित्वेनापां

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

सर्वदेवोपकारित्वात्सर्वदेवतात्मकत्वम् । अतः सर्वदेवतासंयोजनायाद्विश्वमेव यु-
क्तम् । तथा मृदा चयनं यदस्ति तदपि युक्तम् । भूपेर्वैश्वानराग्निरूपत्वात्तदुपत्वं च
“ तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाभ्यासवे ” इत्यत्रोपपादितम् । अतो मृद्वपेणा-
ग्निनैव तमग्निं चिनुव इत्येतदुपपन्नम् ।

इदानीं मृज्जलाभ्यां चयनमङ्गीकृत्य तस्याभितरेमित्वं पञ्चोत्तराभ्यां प्रति-
पादयति—

ब्रह्मवादिन इति । इयमग्न्यारूपा चित्मृज्जलाभ्यामेव निष्पाद्यते न त्व-
ज्ज्वरैर्ध्वजाभिर्वा । तथा सति कस्मात्कारणादग्निनाम संपन्नमिति ब्रह्मवादिनां
प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—न केवलं मृज्जलाभ्यामेव चयनं किंतु छन्दो-
मुक्तैर्मन्त्रैरपि । छन्दांसि चाग्निस्वरूपाग्नि, “ अग्नि त्वा देव सवितः ” इत्या-
दिभिर्मन्त्रगैश्छन्दोभिर्मन्थनहेतुभिरग्निरुत्पाद्यतात्वात् । अतश्छन्दोद्वारा चित्तराशि-
त्वम् । अपि च भूपेर्वैश्वानरत्वमिदानीमेवोदाहृतम् । अतो मृत्कार्येणैवाग्नित्वं
युक्तम् । एतद्ब्राह्मणधन्वे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपपदधावि गायत्रीं पुरस्तादु-
पपदधाविति युक्तम् ” इति तदिदं विवचे—

हिरण्येष्टका इति । ज्योतिष्वध्वमितरप्रकाशकत्वम् । तेजः प्रसिद्धं, कान्तिः ।
मपाठकादावाग्नेय्या गायत्र्येत्यादिना नाचिकेवचयनमकरणाग्न्यन्तर्गतं गायत्र्या-
वय उदाहृतास्ताश्च मन्त्रानव हिरण्येष्टकोपधाने विनियुक्ते—

यो वा इति । या हिरण्येष्टका तदेवाग्नेर्मूर्त्तिं, त्रायेष्टकाः सर्वा दिशोऽग्नि-
अर्पणः सर्वासु दिक्षु विद्यन्त इत्ययमग्निः सर्वतोमुखः । एतस्य चयने सति स्व-
गृह्णवर्षिषजास्त्रिव सर्वदिग्दर्शिषजास्तु स्निग्धो मूर्त्त्याऽभ्यस्यति । अत एव सर्वा-
दिशोऽग्नेन जिवा भवन्ति । पुनरध्वन्ते फलाभिधानमुपसंहाराय । अपि च सर्वासु
दिक्षु य(प्रा)धाने(न्ये)नैकस्यां दिशण्यां दिधे प्रवयवि सूच्या वस्त्रमिव स्निग्धा
करोति । अत एव लोकेऽप्येकस्यां दिशण्यां दिग्गोता वर्तते । आग्नेयादिदि-
दिक्षु द्वयोर्दिगन्त्वयोः संस्तेषात् । इदं च ब्राह्मणं नक्षत्रेष्टकाभ्य ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पशुशीर्षाभिधानम्)

(अथ पञ्चमः षष्ठे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निर्मसृजत सौऽस्मात्सृष्टः प्राक्-
 प्राद्रवत्तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत्स वक्षिणाऽव-
 र्त्तत तस्मै वृष्णि पर्यास्यत्स प्रत्यङ्मण्डवर्त्तत
 तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत्स उदङ्मण्डवर्त्तत
 तस्मै वृक्षं प्रत्यास्यत्स ऊर्ध्वोऽद्ववत्तस्मे पुरुषं
 प्रत्यास्यत्पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवे-
 नम् (१) अवर्द्ध्य चिनुत एता वै प्राणिभू-
 तश्चक्षुर्मतीरिष्का यत्पशुशीर्षाणि यत्पशु-
 शीर्षाण्युपदधाति तामिरेव यजमानोऽमुष्मि-
 ण्योके प्राणित्यथो तामिरेवास्मा इमे लोकाः
 प्र भान्ति मृदाऽमिलिष्योप दधाति मेध्य-
 त्वाथ पशुर्वा एव यदग्निरर्भं पशुर्व एव सलु-
 वा आग्निर्यपशुशीर्षाणि यं कामयेत कनी-
 योऽस्यान्नम् (२) स्यादिति संतरा तस्य
 पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनीय एवास्यान्नं भवति
 यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादिति मध्यत-
 स्तस्योप दध्यात्समावदस्यान्नं भवति यं
 कामयेत भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य
 व्यूहोप दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमव रुन्धे
 भूयोऽस्यान्नं भवति (३) ॥

(एनमस्यान्नं भूयोऽस्यान्नं भवति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमः षष्ठे

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अश्वमेधाहुमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अग्निग्रहः सर्वमुखं सपोतं नवमे अथम् (?) ।

अथ दशमे पशुशीर्षाण्युच्यन्ते ।

यत्पूर्वं द्वितीयपपाठके विहितं पशुशीर्षाण्युपदधातीति तद्वानुस्य पशंसति—

प्रजापतिरग्निमिति । प्रजापतिना सृष्टोऽग्निर्गदा पूर्वस्थां दिशि पञ्चाधत्ते तदा तन्निवारणायां तत्प्रातिकूल्येन स्थापितवान् । एवं दिगन्तरेष्वपि योष्यम् ।

अतः पशुशीर्षाणामुपधाते सत्यग्नेः पूर्वतः पञ्चायनं निवार्य तमग्निं चिनोति ।

प्रकारान्तरेण पशुशीर्षाणि पशंसति—एता वा इति ।

पशुशीर्षाणां प्राणमुखं चक्षुष्मत्त्वं च भूतपूर्वगत्या द्रष्टव्यम् । तदुपधानेन यजमानः स्वर्गे प्राणिति चिरं जीवति । अपि च यजमानार्थमिमे सर्वे लोकाः पशुशीर्षेष्टकाभिः प्रकर्षेण मासन्त्ये । तदुपधाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

मृदाऽभिलिप्योपेति । मृतानां पशुशीर्षाणां मृष्टेन मृन्मयत्वे सति यज्ञयोग्यं (ग्यत्वं) भवति । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरं विशेषं विधत्ते—

पशुर्वा एष यदग्निरन्नमिति । अयमग्निः पशुसाधनत्वात्पशुरूपः । पशु-
वशाज्जसाधनत्वादन्यरूपाः । पशुशीर्षाणि चाग्निनिष्पादकत्वाद्भिरुपाणि । एवं
सत्यज्जालत्पत्वकापनायां संहरां संनिकृष्टराणि यथा भवन्ति तथोपदध्यात् ।
ततोऽन्नमल्पमेव भवति । अथ नात्यल्पं नापि बहुलं किंतु सप्तावरसमं जीवन-
मात्रपदार्थमप्यं स्यादिति कापनायां मध्यत उपदध्यात् । नात्यल्पं संनिकृष्टं
नाप्यविद्विप्रकर्षः । तथा सति जीवनमात्रपदार्थमेवाजं भवति । अथान्नभूयस्त्व-
कापनायां चितेरम्नेषु परस्परं व्युदूह्य [व्युदूहनं] यथा भवति तथा पशुशी-
र्षाण्युपसायोपदध्यात् । तथा सति सर्वस्मादपि दिगन्ततोऽस्यान्मधीनं भवति ।
ततोऽतिबहुलं संपद्यते । एतच्च सर्वमेवां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैचिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

स्तेगान्दृष्ट्वाभ्यां मण्डूकान्जम्भ्यैभिरार्द्रां

सादेनोर्जं सःसूदेनारण्यं जाम्बीलिनं मूदं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्राभिधानम्)

वत्स्वैभिः शर्कराभिरवकावकाभिः शर्करामु-
त्सादेन जिह्वामवकन्देन तालुः सरस्वती
जिह्वायेण (१) ॥

(स्तेगान्धाविश्रुतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
मममपपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

विशेषः पञ्चाशीर्षेषु दशमे समुदीरितः ।

तथाभ्यं चेतावताऽग्नित्रासणम् । अथाश्वमेधाङ्गमन्त्राः केचिदशोऽप्यन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ हविषा प्रवर्थाऽऽश्वमवदानं कृत्वा स्तेगान्दष्ट्राभ्यां
मण्डूकाङ्गम्येभिरित्येवैश्वतुर्दशभिरनुवाकैः पविमन्धं शरीरहोमान्जुहोति ’ इति,
तत्र प्रथमानुवाकगतामन्त्रानाह—

स्तेगान्दष्ट्राभ्यामिति । अत्र द्वितीयान्तनिर्दिष्टा देवताः । तृतीयान्तनि-
र्दिष्टान्यथस्थाङ्गानि । इमां देवतापनेनाङ्गेन प्रीणयामीति होमकाल उभयं
स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः । स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषा गोकर्णगा इति लोके
प्रसिद्धाः । तदभिधात्री काचिद्देवतेह लक्षये । दंष्ट्रे उच्यते (तौ) [वन्तौ] ।
स्तेगाभिधानिनीं देवतां दंष्ट्राभ्यां यजामि । स एको मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि दृष्ट-
व्यम् । मण्डूकाः प्रसिद्धाः । इन्तमूलं जम्भस्तत्र भवा जम्भ्याः पार्श्वदन्ताः ।
आदका भक्षयित्री प्राणाभिधानिनी देवता । स्वादो भक्षणहेतुर्दन्तविशेषः ।
ऊर्ध्वसाभिधानिनी देवता । संसूदं (दः) संवतक्षरणो नासिकादिः । अरण्यं
प्रसिद्धम् । जाम्बीलमामाशयः, यत्र भक्षितं तूर्णं निवीयते तद् । मृत्प्रसिद्धा ।
वत्स्वा इन्तमूलपांसदीनि । शर्करास्ततद्वृक्षानि कठिनास्थीनि । अवकाः
कौबालसदृशानि मांसानि । शर्करा प्रसिद्धा । उत्साद् उच्चप्रदेशः । जिह्वा
प्रसिद्धा । अवकन्द आन्तरं काभि (दि) कशब्दाभिष्यक्तिस्थानम् । तालुं
जिह्वामूलम् । सरस्वती जिह्वामं चेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

(पूर्वोक्तद्वितीयानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

वाज॑* ह॒न्म्या॑म॒प आ॒स्ये॑नाऽऽदि॒त्याञ्छ॒म-
श्री॑भि॒रुप॒याम॑म॒धरे॑णो॒ष्ठेन॒ सद॑त्त॒रेणान्त॑रेणानू-
का॒शं प्र॑का॒शेन॒ बाह्य॑* स्तन॒यितुं॑ नि॒र्वाधे॑न
सू॒र्याग्नी॑ चक्षु॒भ्यां वि॒द्युतौ॑ क॒नान॑काभ्याम॒-
शनिं॑ म॒स्तिष्के॑ण॒ बलं॑ म॒ज्जामिः॑ (१) ॥

(वाजं पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

विहितेषु चतुर्विंशसु द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

वाज॑* ह॒न्म्या॑म॒प इति । वाजोऽम्बम् । हन्वादीनां पञ्चानां पदाना-
मर्थाः प्रसिद्धाः । उपयामः प्रथिवी, इयं वा उपयाम इति भुत्वन्तरात् । अघ-
रोष्ठः प्रसिद्धः । सञ्छब्देन द्यौरुच्यते । सीदन्त्यस्यां पुण्यकृत इति व्युत्पत्तेः ।
उत्तरेणेत्यत्रोष्ठेनेत्यनुवर्तते । अन्तरमोष्ठयोर्मध्यम् । अनुकाशो द्यावापृथिव्योर्म-
ध्यम् । अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते व्योर्तीर्ण्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । प्रकाशोऽम्ब-
न्तरं प्रकाशस्थानम् । बाह्यं ब्रह्माण्डाद्विस्थानम् । स्तनयितुः प्रसिद्धः ।
निर्वाधो गमनकालीनः शब्दः । सूर्याग्नी चक्षुषी चेत्युभयं प्रसिद्धम् । विद्युतौ
वृष्टिकाळीनेतरकाळीने । कनानके आक्षिप्ते कृष्णमण्डले । अशनिः प्रसिद्धः ।
मस्तिष्कः शिरोर्मांसम् । बलं मज्जेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(पूर्वोक्तचतुर्थानुवाकगतमन्त्रामिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कूर्माञ्छफैरच्छलाभिः कपिञ्जलान्त्साम
 कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिरगदं जानुभ्यां वीर्यं
 कुहाभ्यां भयं प्रचालाभ्यां गुहोपपक्षाभ्यां-
 मश्विनावसंभ्यामदितिः शीर्ष्णा निर्झति
 निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा (१) ॥

(कूर्मान्वयोर्विश्रुतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अथ तृतीयानुवाकगतमन्त्रानाह--

कूर्माञ्छफैरिति । कूर्माः शकाश्च प्रसिद्धाः । अञ्छलाः शकलनांसानि ।
 कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः । साम गीतिः । कुष्ठिका जङ्घाभ्यामथः प्रदेशः । जवो व्रजः ।
 जङ्घाः संधिभ्यांभ्यः प्रदेशः । अगदं आरोहणम् । जानुनी पसिद्धे । वीर्यं बलम् ।
 कुहा (ह्यो) हस्तयोर्मध्यसंधौ भयं प्रसिद्धम् । प्रचालौ पादयोरुपरिदेशौ ।
 गुहा गुह्यनी । उपपक्षौ पार्श्वे । अश्व्यंसशब्दौ पसिद्धौ । अदितिर्भूमिः । शीर्ष्णा
 शिरसा । निर्झतिः प्रसिद्धा । निर्जाल्मकेन केशरहितेन शीर्ष्णा शिरसा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

योक्त्रं मृध्नाभियुंगमानतिन चित्तं मन्थाभिः
 संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्वचं पराकाशेना-
 न्तरां मशकान्केशैरिन्द्रः स्वपसा बहून् बृह-

(पूर्वोक्तपञ्चमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

स्पातिः शकुनिसादेन रथमुष्णिहाभिः (१) ॥

(योक्त्रमेकविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

योक्त्रं मुष्णाभिरिति । योक्त्रं दर्भमयं बन्धनसाधनम् । मुष्णाः कक्षाः । युगं कृतधेतावि । आनवं मीषाप्रदेशः । चित्तं प्रसिद्धम् । मय्या मीवारैखाः । संक्रोशा घोषाः । माणाश्चक्षुरादयः । प्रकाशो चाक्षं रूपम् । स्वस्वाग्निन्द्रिमाभिमानिनी । पराकाशोऽभ्यन्तरं रूपम् । अन्तराऽभ्यन्तरप्रदेशाभिमानिनी । मशककेशेन्द्रशब्दाः प्रसिद्धाः । स्वपसा बह्वेन शोभनव्यापारेणाङ्गवह्नेन । बृहस्पतिः प्रसिद्धः । शकुनिसादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शका वीराः सीदन्ति । रथः प्रसिद्धः । उष्णिहा रथवाहनवेशः ।

इति श्रीमत्सप्तमपाद्याचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

मित्रावरुणौ ओष्णिभ्यामिन्द्राग्नी शिंस्त्र-
ण्डाभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यामित्राविष्णु-
अष्टौवद्भ्यां सवितारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपे-
नाप्सरसौ मुष्काभ्यां पर्वमानं पायुनां पवित्रं
पोत्राभ्यामाक्रमणं स्थुराभ्यां प्रतिकर्मणं
कुष्ठाभ्याम् (१) ॥

(मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

मित्रावरुणा इति । भोणी जवनगवे मांसे । शिखण्डे ततोऽप्यधस्तने ।
 कल ततोऽप्यधस्तने । अष्टीवती अहधयोः पृष्ठभागगते मांसे । पोत्रा (व)
 स्थिरकुष्ठशब्दैः पायुसमीपवर्तिन एव मांसविशेषा उच्यन्ते । देवतानामानि तु
 स्पृष्टानि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैतिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्य दिशां जत्रवो
 जीमूतान्हृदयोपशाम्भामन्तरिक्षं पुरितता नभ
 उदर्येणेन्द्राणीं पुहिता वल्मीकान्क्रोत्रा गिरी-
 न्प्राशिभिः समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना (१) ॥

(इन्द्रस्य द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्या इति । क्रोडो गलभागः । पाजस्य पादतलम् ।
 जत्रवोऽसत्समीपवर्तीन्यस्थानि । हृदयं हृदयमध्यमष्टदलं मांसपद्मम् । औपशं
 तद्वेष्टनं मांसम् । पुरितदन्त्राणि । उदर्यमुदरगतं मांसम् । पुहिक्क्रोत्रशब्दाभ्यामु-
 दरपाश्ववर्तिनी मांसखण्डे उच्येते । तत्समीपवर्तीनि मांसानि प्राशीनि । उदरं
 प्रसिद्धम् । भस्म जीर्णतृणादि । यथा पूर्वानुवाके द्वितीयया देवतानिर्देश एव-
 मिन्द्रस्येत्यादौ षष्ठीचतुर्थीभ्यामपि देवतानिर्देशो द्रष्टव्यः ।

अपा० ७७ अनु० १८]

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१३६९

(पूर्वोक्ताष्टमातुवाकोत्तमन्त्राविधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपत्राग्रे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपत्राठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपत्राठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पूष्णो वनिष्ठुरन्वाहे स्थूरमुदा सर्पान्मुदा-
मिर्ऋतन्पृथीभिर्दिवं पृथेन वसूनां प्रथमा कीक-
सा रुद्राणां द्वितीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽऽग्नि-
स्ता चतुर्थी माध्यानी पञ्चमी विश्वेषां देवानां
षष्ठी (१) ॥

(पूष्णश्चतुर्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमपत्राठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपत्राठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ सप्तमातुवाकगतान्त्राविधानम्-

पूष्णो वनिष्ठुरिति । वनिष्ठुः षोडमन्त्रम् । स्थूरमुदा मुद्रकाण्डे स्थूलो
भागः । मुदा मुद्रकाण्डस्य सूक्ष्मभागः । पृथयो मुद्रसपीपवर्तिन्यः शिराः । पृथ-
मुपरिभागः । तत्समीपवर्तिनोऽस्थिविशेषाः कीकताः । वाथ षट्संस्थाकाः
क्रमेण वस्वादीनां भागाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपत्राग्रे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपत्राठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपत्राठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

ओजो अवाभिर्निर्ऋतिमस्याभिरिन्द्र-
पेसा वह्नैर रुद्रस्य विचलः स्कन्धोऽहोरात्रयो-

२३७ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [पञ्चमकाण्डे—

(पूर्वोक्तनवमानुषाङ्गगतमन्यसिधानम्)

द्वितीयोऽर्धमासानां तृतीयो मासां चतुर्थं ऋतु-

नी पञ्चम संवत्सरस्य षष्ठः (१) ॥

(ओजो विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टमानुषाङ्गगताम्ब्रानाह—

ओजो ग्रीवाभिरिति । ग्रीवास्तद्वयवाः । अस्थीणि तत्रयानि । योऽथ
बहो बह्वनयोग्यः प्रवेशः स्वपाः शोभनकर्मा बह्वेऽत्यन्तस्वपाः सोऽपिन्द्रस्व
भागः । स्कन्धोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नस्तत्रारमन्तचञ्चलोऽवयवो रुद्रस्य ।
तस्यदनन्तरभाविनोऽहोरात्रदीनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मावधीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यसैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आनन्दं नन्दयुना कामं प्रत्यासाभ्यां भयः
क्षितीमभ्यां प्रक्षिपं प्रज्ञासाभ्यां सूर्याच-
न्द्रमसौ वृक्षभ्यां श्यामशङ्खौ मत्तस्नाभ्यां
व्युष्टिं रूपेण निर्म्मक्तिमरूपेण (१) ॥

(आनन्दं पोदृश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमानुषाङ्गगताम्ब्रानाह—

आनन्दं नन्दयुनेति । नन्दयुर्लोदयम् । प्रत्यासक्षितीमप्रज्ञासङ्ख्यौ-

प्रपा० ७ अनु० २०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । २३७

(पूर्वोक्तदशमानुवाकसप्तमन्त्राभिधानम्)

क्षत्तमीपवर्तिन्यवयवयुगलान्याभिधीयन्ते । वृक्षयौ पार्श्वद्वयवर्तिन्यौ मांसग्रन्थी ।

क्षत्तमीपवर्तिनी मतस्ते । रूपं समचीन आकारस्तद्विपरीतमरूपम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अहमांसेन रात्रिं पीवसाऽशो द्युषेण
घृतं रसेन र्यां वसया दूषीकाभिहादुनिम-
श्रुभिः पृष्ठां दिवं रूपेण नक्षत्राणि प्रतिरूपेण
पृथिवीं चर्मणा छवीं छव्योपाकृताय स्वाहाऽऽ-
लब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा (१) ॥

(अहरष्टाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अथ दशमानुवाकगतान्पञ्चानाह-

अहमांसेनेति । षड्विंशत्परसप्तसाशब्दास्तत्रत्यद्रवाणां विशेषाः । दूषीका
नेत्रयोर्मलम् । अश्रूणि नेत्रजलानि । रूपं नेत्रगोलकम् । प्रतिरूपं तत्रत्यं प्राति-
विम्बम् । चर्म पक्ष्मपटलम् । छवी नेत्रगता कान्तिः । योऽयमुपाकृतमभिमन्यमानो
देवस्तस्मा इदं स्वाहा हुतमस्तु । तथैवाऽऽलब्धमभिमन्यमानाय
हुतमभिमन्यमानाय च देवाय तत्तदवस्थापञ्चमिदं हुतमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(पूर्वोक्तद्वादशानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नेः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिः सोमस्व
 सुतीयाऽपां चतुर्थोपधीना पञ्चमी सैवत्सरस्य
 षष्ठी भरुतां सप्तमी बहुस्पतैरष्टमी मित्रस्य नवमी
 दशमस्य दशमीन्द्रस्यैकादशी विध्वंषा देवानां
 द्वादशी अश्वपुथिव्योः पार्श्वं यमस्य पादुरः (१) ॥

(अग्नेरेकाग्रविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशानुवाकगतामन्त्राणाह—

अग्नेः पक्षतिरिति । दक्षिणस्य पार्श्वस्य मूले वर्तमाना अग्ने रक्षतिः सा
 पक्षतिः । तदन्तरमाविनी वहुकिर्निपक्षतिः । एवं सप्तदन्तरमाविन्यो वहुकयो
 द्वितीयादिनर्ददृश्यन्ते । एता वहुकयो यस्मिन्मृदमागमरेऽस्थिपार्श्वविशेवे
 मन्त्राभ्यन्ते सोऽयं पादुरः ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

वायोः पक्षतिः सरस्वतो निपक्षतिश्चन्द्रमस-
 सुतीया नक्षत्राणां चतुर्थो सवितुः पञ्चमी रुद्रस्य
 षष्ठी सर्पाणां सप्तम्यर्यग्विष्णोः अष्टमी त्वष्ट्रमवमी धातु-
 दशमीन्द्राण्या एकादश्यदित्यै द्वादशी पार्श्व-
 पुथिव्योः पार्श्वं यम्यै पादुरः (१) ॥

(वायोऽष्टविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अना० ७ अनु० २३ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२३७३

(पूर्वोक्तत्रयोविंशानुवाकगतमन्वाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वादशानुवाकगतान्मन्वाणाह—

वायोः पक्षतिरिति । पूर्वोक्तदक्षिणपार्थवदुत्तरपार्थवसंविदेर्दं सर्वं ब्राह्मणे-
यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पन्थांमनुवृग्भ्याश्च संततिश्च स्नावन्द्वाभ्याश्च

शुक्रान्पित्तेन हरिमाणं यक्ना हलीक्ष्णान्वापदा-

तेन कूष्माण्डकभिः श्वर्तानूदध्वेन शुनौ विश-

सनेन सर्पाँल्लोहितगन्धेन वयांश्च पङ्कगन्धेन

पिपीलिकाः प्रहादेन (१) ।

(पन्थां द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे

सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रयोविंशानुवाकगतान्मन्वानाह—

पन्थामनुवृग्भ्यामिति । अनुवृक्शब्देन पूर्वोक्तयोर्वृक्भयोः समीपवर्तिनी
मांसखण्डे उच्येते । स्नावन्शब्देन सूक्ष्माणां स्नायुविशेषाणां मूले, दे पार्थ-
द्वयवर्तिन्यौ द्वे शिरे उच्येते । पितं मसिद्धम् । यज्ञा यल्लच्छब्देन पित्तगतो
वर्णविशेषः । पापवतोऽपानवायुः । शकानि शकृत्पिण्डान् । ऊवध्यमपकं
शकृत् । विशसनें छिन्नस्थानम् । लोहितगन्धपङ्कगन्धौ मसिद्धौ । मथादौ
विशसनकालपतितो मांसलेशविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अश्वमेधब्राह्मणोक्तयोस्त इतिमन्त्राभियानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वेदेवैश्वर्यैः संवि-
दानः । स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते
वयः स्वधया भवेम (१) ॥

(क्रमैरष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्विंशानुवाकोक्तं मन्त्रमाह-

क्रमैरत्यक्रमीदिति । अथ वाजी पूर्वोक्तावयवसंपन्नोऽथो यशियैषज्ञाईर्दि-
शैर्दोः पूर्वोक्तैः स्तेगादिभिः पिपीलिकान्तैः सैर्वेदेवैरैकपर्यं गतः क्रमैः पाद-
विन्पासैरत्यक्रमीद्गम्लोकमतिक्रम्य स्वर्गं गतवान् । हे वाजिन्स त्वं नोऽस्मान्मु-
कृतस्य फलभूतं लोकं नय मापय । तस्य ते सुप्त्यर्थं वयं स्वधाशब्दोपलक्षिते-
नाऽऽज्येन इदिव हर्षं जनयाम ।

इति श्रीमत्सायणार्थादिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरि-
क्षः समुद्रो द्योनिः सूर्यस्ते चक्षुर्वातः प्राणश्च-
न्द्रमाः श्रोत्रं मासाश्चार्धमासाश्च पवण्युतयोऽ-
ङ्गानि संवत्सरो भहिमा (१) ॥

(द्यौस्ते पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अश्वमेधवाहणोक्तमग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

एवमाज्याहुदिसावनभूताश्चतुर्दशानुवाकगता मन्त्रा उक्ताः ।

अथ धदिहितमन्त्रमेधवाहणे—“ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सवस्थमित्यथमनुमन्त्रयते ” इति, तं मन्त्रमस्मिन्पञ्चविंशानुवाके पठति—

द्यौस्ते पृष्ठमिति । हेऽथ मेधं द्यौः सा ते तव पृष्ठमुपरिभासः । या च पृथिवी सा यजमानाग्निभिः सह तवावस्थानहेतुः । यच्चान्वरिषं तत्तवाऽऽभोदरमागः । योऽयं समुद्रः स त्वदीपयोनिः ‘ अस्तु योनिर्वा अघः ’ इति मुत्पन्तरात् । यः सूर्यः स विराड्रूपस्य तव पक्षुः । यो दादः स तव प्राजः । यश्चन्द्रमाः स तव श्रोत्रम् । मासाः पक्षाश्च तव पर्वाणि । वसन्दाद्युतवस्तव हस्तपादाद्यङ्गानि । संवत्सरस्तव युज्यजपादिरूपो पहिपा ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकारे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमपाठके

पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ पञ्चमपाठके सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

अग्निः पशुराग्निर्तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्नाग्निः स ते लोकस्तं जेष्थस्यथाव-
जिघ्र वायुः पशुराग्निर्तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोकस्तस्मात्त्वान्तरे-
ष्यामि यदि नावजिघ्रस्यादित्यः पशुराग्निर्ते-
नायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यः स ते
लोकस्तं जेष्थसि यद्यवजिघ्रसि (१) ॥

(यस्मिन्चक्षौ च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमपाठके

सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथमेवमाहपोताग्निः पशुरिति मन्त्राभिवानम्)

यो वा अर्पथादेवर्तं त्वामग्ने इन्द्रस्य भिर्ते यथा वै वयो वै यदाकृतायास्ते
अग्ने मयि गृह्णाभि प्रधापयिः स्वेगान्वाजं कूर्मान्योक्त्रं मित्रावरुणाविन्द्रस्य पूष्ण
ओज आनन्दमहर्मेवायोः पन्थां क्रमैर्घोस्तेऽग्निं पशुः पश्विर्दशविः ॥ २६ ॥

यो वा एवाऽऽहुतिममवन्वधिर्भिरवृत्त्याऽऽनन्दमहा

पञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहः

सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पश्विर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ यदुक्तमथमेवमाल्लजे—“आग्निः पशुरासीदित्यवगापयेत्” इति, तस्मिन्
मन्त्रमस्मिन्पश्विर्दशानुवाके पठति—

आग्निः पशुरासीदिति । हेऽचायमग्निर्देवः पुरा कस्मिंश्चिज्जन्मनि त्वमि-
वाथमेवमागहेतुरथारूपः पशुरासीत् । देवाग्निरूपेण पशुना केचिद्यजमाना
अगच्छन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकमेतमजयत् । यस्मिंश्चोके सोऽग्निरि-
दानीं तिष्ठति स एव तदापि लोको भविष्यति । त्वं च तं लोकं जेष्यसि ।
अथैवं तस्मिन् त्वमस्तुकः सन्निदपुदकमवजिघ्रसि । एवं वाग्वादित्यवाक्ययोरपि
गोच्यम् । वाग्वाक्ये तु व्यतिरेकोपपन्नासः । यद्युदकं भावजिघ्रसि तर्हि तस्मा-
द्वायुलोकात्वापन्तरेष्मामि त्वमन्तारिवस्तस्मात्लोकाद्ग्रष्टो यथा भवति तथा करि-
ष्यामि । आदित्यवाक्ये त्वमिवाक्यवदन्वयः । यद्युदकमवजिघ्रसि तर्हि तगा-
दित्यलोकं जेष्यसि ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

गायत्र्यादिभिराग्नेयमन्त्रैः पञ्च चित्तीः स्पृशेत् ।

अग्ने देवानिहेत्याद्या नाभिकेवषिदीरिताः ॥ १ ॥

गायत्र्याद्याः पञ्च मन्त्रा इहाऽऽग्नेया यथाक्रमम् ।

सौरि चित्रवती चित्रं देवानामित्यसौ भवेत् ॥ २ ॥

(अश्वमेधज्राह्मणोक्ताभिः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

त्वापमे वृषमं दध्यात्प्रत्येकं चितिषश्चके ।
 सैवत्सरस्येति दध्यात्पाजात्पयामिहेष्टकान् ॥ ३ ॥
 येन देवा उत्पमिन्धे दध्यादज्यानि संज्ञिकाः ।
 अतायुधायेति पश्वमन्यैः पञ्चेष्टका इमाः ॥ ४ ॥
 इन्द्रस्य वज्रिणीर्दध्यादभ्राविष्णुं पुताहुविः ।
 चित्तिं जुहोमि चाभे तं सप्त ते वज्रजुहोति हि ॥ ५ ॥
 अग्ने यशेत्पुषादध्यादाद्रुमुत्तज्ञेष्टकाः ।
 सुवर्तपश्वमिर्हुत्वा तेजस्तिष्ठो दधाति हि ॥ ६ ॥
 यास्ते तिस्रो जुहोत्येवे तस्वा यामीति होमकः
 यदाकृतादिति षोडशैर्मन्त्रैराकृतिहोमकः ॥ ७ ॥
 यास्ते स्पृशंश्चतस्रेति मन्त्रारकूर्मं दधाति हि ।
 मयित्याग्निग्रहो माध्ववाद्याः पूर्वमुदीरिताः ॥ ८ ॥
 तामिः पञ्चेष्टका दध्यादधिकोऽष्टमितीरितम् ।
 स्वेगान्तिर्यग्धनेषाङ्गमन्धाः षोडशसु श्रुताः ॥
 अनुवाकेषु काण्डं यत्पञ्चमं य (व) ऽखि सुस्थितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते-माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थेन हेतुधरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरावतारस्य श्रीमन्नाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीबीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन सायणाचार्येण विरचिते

माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

२३७८

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [परःश्रवताण्डे—

(अश्वमेधव्राह्मणोक्तमिः पशुरिति मन्त्राभिवानम्)

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरा-

जपरमेश्वरस्य श्रीवीरवक्त्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-

केन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

मूलक्रमेण पञ्चमाष्टके—प्र० ७ अ० १२०

भाष्यक्रमेण पञ्चमकाण्डे—प्र० ७ अ० १२०

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—अष्ट० ५ प्र० ३३ अ० ४६८

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ५ प्र० ३३ अ० ४६८

समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमे-

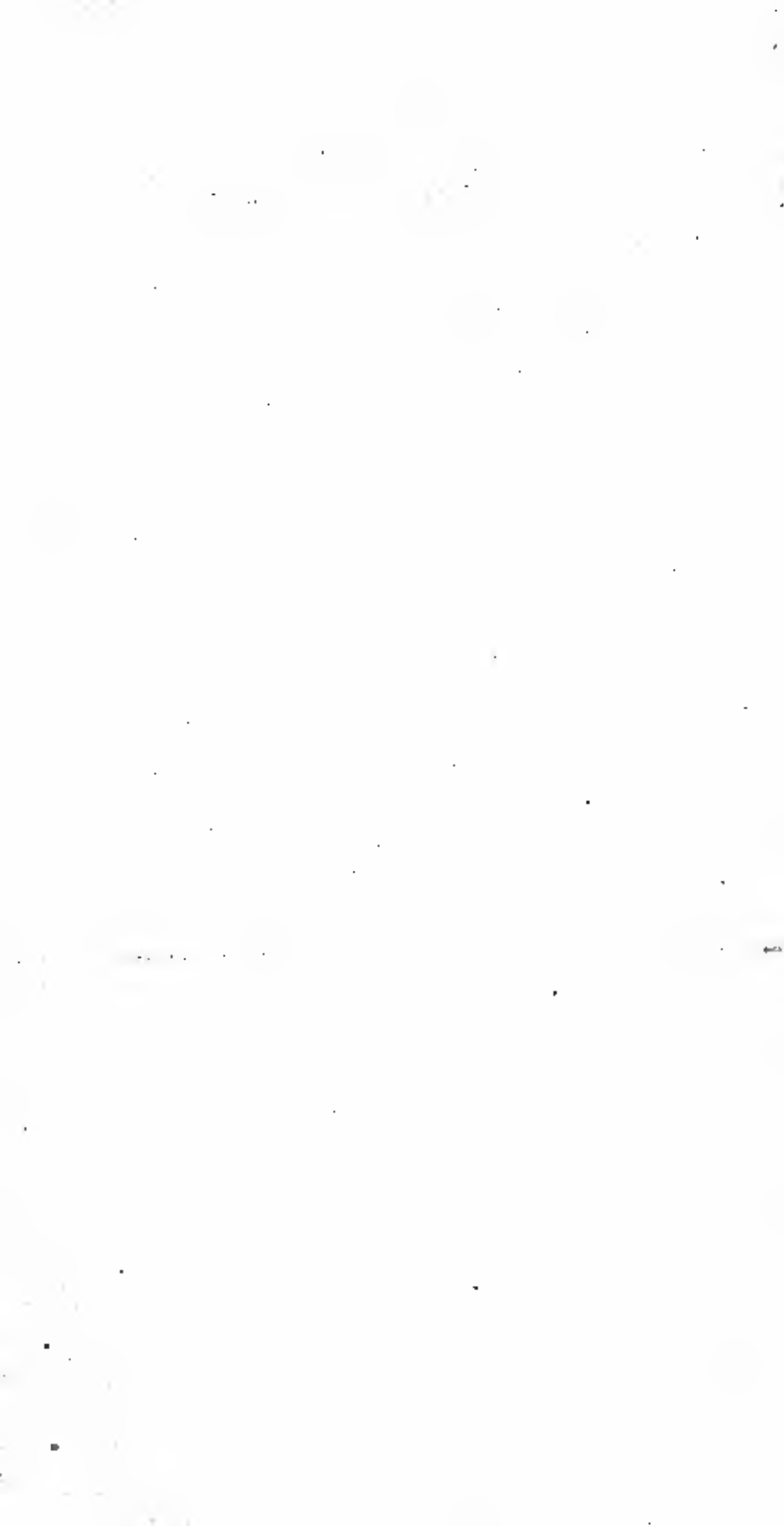
तायाः छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः

पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1899

Call No. Sa2V22
Tai/Ag

Author Taittiriya Samhita.
Agashe, K. Amended.

Title Krsnayajurvediya-
Taittiriya Samhita

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.